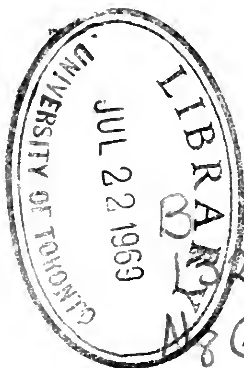

UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00076139 5

Vol. 1
pt. 4

LIBRARY
JUL 22 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1289.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. IV.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,

No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET

1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each ...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each ...	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each ...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each	3	12
*Bhāmati, Fasc 4–8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each	4	6
Baudhyostatrasangraha ...	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each ...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Çri Çantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc 1–4 @ 2/ each ...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1–7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc 1–14 @ /10/ each ..	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25; Vol. III. Part I, Fasc 1–18. Part II, Fasc. 1–10 Vol. IV, Fasc 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ..	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/- each ..	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1–2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc 1–7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ..	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol I @ /10/ each ...	3	2
Ditto Vol II, Fasc 1-2 @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista ...	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata ...	1	14
Karmapradipah, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Kātantra, Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, English Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc 8-9 @ /10/ each	4	6
Lalita Vistara, English Fasc 1-3 @ 1/- each ...	3	0
Madana Pārijāta, Fasc 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā bhāṣya pradipodyota, Vol I, Fasc 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol III, Fasc 1-10 @ /10/ each ..	19	6
Ditto Vol IV, fasc 1 @ 1/4/	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, English Fasc 1-9 @ 1/- each ...	9	0

अनवस्था गौरवञ्चेत्यत आह "स्वाभाव*ज्ञानविषयत्वे"ति । उभयत्रैव प्रतियोगित्वस्य (१) प्रतियोगि-निष्ठत्वं सम्पादयितुं विशेष्यानुसरणम् । ननु तदेवास्तु प्रतियोगित्वं अतस्तदपि (२) दूषयति "स्वाभावेत्यादा"विति । "तत्र" षष्ठ्यर्थे । "तथात्वौचित्यात्" प्रतियोगित्वौचित्यात् । प्रकारान्तरेणापि प्रतियोगितायाः प्रवेशं दर्शयति "अभावत्वे"ति, अभावत्वं द्रव्यादि-षट्कान्योन्याभाववत्त्वं, प्रतिबन्धकत्वं एककालावच्छेदेनैकत्र वर्त्तमानत्व-प्रतियोगिताकोऽभावः । तत्र प्रतियोगिता-निर्व्वचनानुयोगस्तदवस्थः । "तथाविधे"ति, अभावत्वादि-प्रकारकेत्यर्थः । "विने"ति, तत्राप्यभावत्वस्य प्रवेशात् तस्य च प्रतियोगित्वाघटितस्य दुर्व्वचत्वात् इति भावः ।

"यत्साध्यस्ये"त्यत्र मूले कर्म्मधारय-भ्रमे व्याप्तेर्हेतु-वृत्तित्वालाभोऽतः षष्ठी-समासाभिप्रायेणाह "यत्समानाधिकरणे"ति । यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य तत्त्वं, यावत्साध्य-व्यापकं व्यापकं वा यस्य साधनस्य तत्त्वमित्यनौपाधिकत्वद्वयं क्रमेण परिष्करोति "यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावे"ति । धूमवान् वह्नेरित्यत्र तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेर्धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादाद्ये"याव"दिति । एवं तत्रैव धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकस्यापि द्रव्यत्वादेर्वह्निसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादुत्तरापि "याव"-

*स्वाभावेत्यत्र स्वपदमभावपरम् स्वाभावसम्बन्धित्वस्येत्यत्र च प्रतियोगिपरमिति ।

(१) प्रतियोगित्वस्येति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) तदेवेति घ पुस्तके ।

दिति। "नोक्तदोषः"न मूलोक्तदोषः। एक-सम्बन्धस्य तत्तत्सम्बन्ध-पर्य्यवसानेनाननुगमात्, तत्र च विशेषणताविशेषस्यापि(१) निवेशे तस्यैव विशिष्य (२) प्रवेशौचैत्यात् (३) आह "विशेषणते"ति। प्रथमे सम्बन्धविशेषाप्रवेशे (४) दूषणमाह "प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवे"ति। मात्रपदं क्रत्स्नार्थकं, तथाच हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य सुतरां तथात्वमिति, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। * धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलक-भेदत्वादीनां यथा साध्य-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथा प्रागेव दर्शितम्। न चेयं जातिर्मेयत्वादित्यत्र तादात्म्येन जातेः साध्यतायां व्यभिचारिणि मेयत्ववन्निष्ठ-भेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्य जातित्वस्य केनापि सम्बन्धेन साध्य-वन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् कथमेवं नियमः † समवायाद्यवच्छिन्न-जात्यभाव-प्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ‡ वाच्यम्। विशिष्यतासम्बन्धेन

---

* ननु वह्नि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमयोगोलकभेदत्वं तच्च न धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं, संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितायाश्च भेदत्वमेवावच्छेदकं न त्वयोगोलकभेदत्वं गुरुत्वादिति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह धूमवानित्यादि।

† तथाच दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेत्यादिनियमनमसङ्गतमिति भावः।

‡ जात्यभावसमवेताभावयोः समनैयत्येनेति भावः।

(१) विशेषस्यैव इति घ पुस्तके।

(२) विशिष्य इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) निवेशस्यौचित्यात् इति घ पुस्तके।

(४) विशेषाविवक्षणे इति घ पुस्तके।

जातेरभावस्य नित्यगुणादिविशेष्यक-ज्ञानेऽपि सत्त्वेन(१)तत्र नित्यानेकसमवेतत्व-रूपजातित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदभावस्य साध्यवत्यपि सत्त्वादिति। "साध्यसमानाधिकरणे"त्यत्र साध्यपदं धूमादि-रूप-साध्य-परमित्यपि कश्चित्। द्वितीय-लक्षणे सम्बन्ध-विवक्षायाः फलमाह "एकसम्बन्धे"ति, सामान्यतस्तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्रसिद्धिरित्यतो * यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेश आवश्यकस्तथाचाव्याप्तिः, सम्बन्धैक्य-विवक्षणे तु नायं दोष इति स्फोटयितुं एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता निर्द्दिष्टा। उक्तविवक्षणे लक्षणद्वयस्यैवातिप्रसङ्गाभावं (२) दर्शयति "व्यभिचारिणि त्वि"ति। "विशेषणते"ति, विशेषणताविशेषस्यात्र प्रमा-विषयत्वीयो धृतः।

दीधितिः।

वस्तुतो(३) हेतु(४) समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यावत् यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामामाधिकरण्यं, साध्य-समानाधिकरणान्योन्याभाव-

* सम्बन्धसामान्येन तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकरूप-प्रतियोग्यप्रसिद्धा-ऽप्रसिद्धिरिति भावः।

(१) सत्वादिति घ पुस्तके।

(२) द्वयस्यानतिप्रसङ्गमिति घ पुस्तके।

(३) वस्तुतस्तु इति हस्तलिखित पुस्तके।

(४) हेतु इत्यत्र यदिति पाठः प्रकाश-कृद्भावानन्द-सम्मत इति प्रतिभाति।

प्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् स्व-(१)समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम्। "साध्य"मिति, यावतां तेषामित्यर्थः। दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या, सा च यथोक्त-लक्षणेऽपि, गौरवं परमतिरिच्यत इति।

दीधिति-प्रकाशः।

सम्बन्धविशेषाप्रवेशे लाघवात् कल्पान्तरमाह "वस्तुत" इति। "य"दिति, यत्पदं हेतुपरम्। "यद्धर्मावच्छिन्ने"ति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। अत्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निमन्निष्ठभेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्य धूमवत्त्व प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा तद्वज्ज्ञानभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धाप्रवेशेऽपि अवच्छेदकताघटक-सम्बन्धैक्यविवक्षणमावश्यकं, तथाच क्व लाघवम्? न चात्यन्ताभाव-घटितलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धैक्य--विवक्षणेऽपि अवच्छेदकता-घटक-सम्बन्धैक्याविवक्षणे विशेषणताविशेष-सम्बन्धावच्छिन्नवह्निमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वादेर्विषयितया तद्वज्ज्ञानाभावस्य तादृशविशेषणताविशेषावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् अभावीयविशेषणतया ज्ञानाभावस्य व्यधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगि-

---

(१) यदिति हस्तलिखित पुस्तके।

ताकाभावत्वेन केवलान्वयितया तत्प्रतियोगितायां लाघवाङ्गेदत्वादे-रेव विषयितया ऽवच्छेदकत्वेनायोगोलक-भेदत्वस्य विशिष्टस्या-नवच्छेदकतयाऽति-प्रसङ्गाभावेनावच्छेदकतायां सम्बन्धैक्यस्य तत्रा-विवचणात्. तस्मात् वस्तुत इत्यादिपाठः काल्पनिकः। अतएव प्राचीनपुस्तके उत्तोलित एव तिष्ठतीति बहवः।

यावत्त्वस्य साध्ये विशेषणता-भ्रमं तावदव्यभिचारी (१) त्यत्र कर्म्मधारय-भ्रमञ्च निराकर्त्तुमाह "यावतां तेषां इत्यादि, तथाच साध्यं यावतामव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वं व्याप्तिरित्यर्थः। "दूषित"मित्यत्र हेतुं पूरयति "केवलान्वयिन्यव्याप्ते"रिति (२)। ननु साध्याव्यभिचारित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति प्रकृतलचणमेव सम्यगत आह "साच यथोक्ते"ति (३)। केवला-न्वयि-साध्यस्याव्यभिचरितस्याप्रसिद्धेरितिभावः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धोव्याप्तिः; एक-व्यक्तिके तदभावात्, नानाव्यक्तिकेऽपि सकल-धूम-सम्बन्धस्य प्रत्येक वह्नावभावात्। अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन

---

(१) तावदव्यभिचारीति घ पुस्तके पाठधारणदर्शनात् "साध्यं यावदव्यभि-चारि तावदव्यभिचारित्व"मिति मूलपाठः क्वचित् पुस्तके वर्त्तत इत्यनुमीयते। तदव्यभिचारीति ग पुस्तके पाठः।

(२) केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति पाठधारणदर्शनात् दीधितौ "केवलान्वयिन्य-व्याप्त्ये"त्यत्र केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति पाठो भवानन्दसम्मत इत्यनुमीयते।

(३) सा च प्रकृतेपीति ग पुस्तके पाठधारणदर्शनात् दीधितौ "सा च यथोक्त-लचणेऽपी"त्यत्र सा च प्रकृतेऽपि लचणे इति पाठः क्वचिदस्तीत्यनुमीयते।

सम्बन्धोव्याप्तिः, विषमव्याप्ते तदभावाच्च। नच यावत् साधनाश्रयाश्रित-साध्य-सम्बन्धः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येक-(१) वह्नेराश्रितत्वाभावात्। नापि साधन-समानाधिकरण-यावद्धर्म्म-समानाधिकरणसाध्य-सामानाधिकरण्यं, यावद्धर्म्म-सामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्म्माधिकरणाधिकरणत्वं, तच्चाप्रसिद्धं साधन-समानाधिकरण-सकल-महानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः।

दीधितिः।

"नापी"ति, (२) कार्त्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्य सामानाधिकरण्यस्य साधनाश्रयस्य साधन-सामानाधिकरण्यस्य वा? आद्ये कृत्स्न-साधन-समानाधिकरण्यं साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्य-सामानाधिकरण्यं वाऽर्थः? प्रथमे "एके"ति "नाने"ति च। व्याप्तिश्चाहेतु-वृत्तित्वं, पृथिवी पृथिवीत्व-व्यापक-जाते-रित्यादावतिव्याप्तिश्च, अतएव नेतरः। अर्थाभिधान-पूर्व्वकं द्वितीयं निरस्यति 'अत एवे'ति। "अतएव" एक-व्यक्ति-साध्यकाव्याप्तेरेव। विषमव्याप्ते समाव्याप्ति-

---

(१) प्रत्येकमिति क्वचित्पाठः।

(२) "नापीति" इति नास्ति सोसाइटी मुद्रित पुस्तके।

ऽपि च संख्या परिमाणादौ(१) एकत्र साधने सकल-साध्यसम्बन्धस्याभावात्, भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ। तृतीये साध्याश्रय-यावद्वृत्तित्वं, चतुर्थे साध्य-समानाधिकरण-यावत्सामानाधिकरण्यमर्थः, तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्ति--साध्यके, वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ। अर्थ-परिष्कार-पूर्व्वकं पञ्चमं निरस्यति "नचे"ति। एकमात्र-वृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव। षष्ठं निरस्यति "नापी"ति, तादृशानां सर्व्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येक-निरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ। अथ यद्धर्म्मावच्छिन्न--सामानाधिकरण्यत्वेन साधन--सामानाधिकरण्य-व्यापकत्वं तद्धर्म्मावलीढ़-सामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघु-तया साधन--व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-सामा-नाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते।

दीधिति-प्रकाशः।

एतस्मिन् लक्षणे * कार्त्स्न्यस्य विशेषतः किञ्चिन्निष्ठत्वेनानु-

---

* कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरिति लक्षण इत्यर्थः।

(१) संख्यापरिमाणयोरिति प्रकाशकृत्सम्मतः पाठ इत्यनुमीयते, परन्तु कुत्राप्यादर्श-दीधिति—पुस्तकेषु तादृशपाठो नास्ति।

पादानात् कार्त्स्न्यस्य (१) विकल्पपुरःसरं दोषदानपरतया उत्तर-ग्रन्थं पूरयितुं मूलस्य न्यूनतां परिहर्त्तुमाह "कार्त्स्न्य"मित्यादिना। "साध्याश्रयस्ये"त्यादि-द्वयञ्च मूलस्य न्यूनता-परिहाराय। "सकल-धूम-सम्बन्धस्य वह्न्यावभावा"दितिग्रन्थदर्शनाद्व्याप्तेः साध्य-निष्ठत्वं दर्शयितुं प्रथमं विकल्पयति "आद्य"इति। स्वातन्त्र्येण दोषमाह "व्याप्तेश्चे"ति। ननु साध्य-निष्ठ-सामानाधिकरण्य-निरूपकत्वं यद्धर्म्म-व्यापकं तद्धर्म्मवत्त्वं व्याप्तिरतो नोक्त-दोष इत्यत आह "पृथिवीत्व-व्यापके"ति(२)। पृथिवीत्ववन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व-मिह तद्व्यापकत्वम्। तत्र च विषयितया ज्ञान-निष्ठतया सर्व्वस्यैव तादृशज्ञान--भेद--प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तदनवच्छेदकाऽप्रसिद्धि-रतः समवायेन या अवच्छेदकता तदभावरूपं तादृशप्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वं वाच्यं, तथाचासमवेतस्य गगनादेस्तादृश-(३)प्रति-योगितानवच्छेदकत्वात् तत्र च पृथिवीत्वनिष्ठसामानाधिकरण्य-निरूपत्वा-(४) भावान्नातिव्याप्तिः स्यादतस्तत्सम्पत्तये गगनादि-वारणाय"जाती"ति समवेत-परम्। (न च पृथिवीत्व समानाधि-करण-जाति रित्येवोच्यतां किं व्यापकत्वेनेति वाच्यं तत्समानाधिक-रण-घटत्व-पटत्वादेरेकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्ति-विरहात्)(५)

---

(१) कार्त्स्न्यस्याधिकरणत्व इति ग पुस्तके।

(२) पृथिवीत्वव्यापकेतीत्यत्र पृथिवीति इति घ पुस्तके।

(३) गगनादेरेव तादृश इति घ पुस्तके।

(४) पृथिवीत्व सामानाधिकरण्या इति घ पुस्तके।

(५) ( ) चिह्नमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके।

द्रव्यत्वादेरेक-व्यक्तिकत्वेन कात्स्न्याभावादेवं-विध-हेतु-करणम्(१)। "अतएव" उक्तातिव्याप्तेरेव। द्वितीय-विकल्पस्य मूलोक्तानुवादं सार्थकयति "अर्थाभिधाने"ति। एक-हेतु-व्यक्ति (२)-काव्याप्तेः पूर्व्वमुक्तत्वात् * तत्परामर्शकत्वेऽसङ्गतिरतस्तत्परामर्शनीयं दर्शयति "एक-व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेवे"ति। पूरयति "समव्याप्तेऽपि चे"ति। (तदेव दर्शयति "संख्यापरिमाणयो"रित्यादिना, संख्यापरिमाणयोरेकस्य साध्यत्वे इदम्। "तदभावा"दित्यत्र तच्छब्दस्यार्थं विग्रहञ्च दर्शयति "सकले"ति) (३) ननु हेतु-निष्ठ-सामानाधिकरण्य-प्रतियोगित्वं यद्धर्म्म-व्यापकं तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरतो नोक्त-दोष इत्यत आह "भावाच्चे"ति, द्रव्यत्वे सकल-साध्य-सम्बन्धस्य सत्त्वादित्यर्थः (४)। साध्यस्य कात्स्न्यं विवक्षितमिति (५) शब्दवानित्यनेक-व्यक्ति-साध्यकता। रूपादि-साध्यतायां कृत्स्न-रूपाधिकरणत्वस्य यथाश्रुतार्थस्याप्रसिद्ध्या तदुपेक्षितम्। तृतीय-चतुर्थयोरर्थ-परिष्कारं दूषणञ्चाह (६) "तृतीये" इति, एकमात्र-वृत्ति-साध्यकेऽपि साध्य-

---

* अतएवेत्यादिनेति शेषः।

(१) एवं विधानुसरणमिति घ पुस्तके।

(२) व्यक्ति इति नास्ति घ पुस्तके।

(३) ( ) एतच्चिह्नितस्थले घ पुस्तके पाठो यथा "तदेव दर्शयन् तदभावादित्यत्र तच्छब्दस्यार्थं विग्रहञ्च दर्शयति संख्यापरिमाणयोरित्यादिना, संख्या परिमाणयोरेकस्य साध्यत्वे अन्यस्य साधनत्वे इति"।

(४) द्रव्यत्वे सकल साध्यसम्बन्धस्यसत्त्वादित्यर्थ इति नास्ति ग पुस्तके।

(५) विवक्षितमितीत्यत्र रक्षितमिति ग पुस्तके।

(६) परिष्कारपूर्व्वकं दूषणमाह इति ध पुस्तके।

समानाधिकरणानां वह्नीनां सम्भवात् चतुर्थे तद्दोषस्यासम्भवात् "यथासम्भव"मिति, "वह्न्यादा"वित्यादि-दोषस्तूभयोरेवेति। "अतिव्याप्तिश्चे"ति, साध्य-समानाधिकरण-धर्म्माणां (१) प्रातिस्विक-रूपेण साध्य-(२) सामानाधिकरण्य-विवक्षणे वह्न्यादौ साध्ये-सत्त्वादावतिव्याप्तिरिति, यथाश्रुते तु तद्वह्नि-साध्यक-सत्त्वेऽतिव्याप्तिरप्रसिद्धिश्च वह्न्यादि-साध्यक-सद्धेताविति "अर्थपरिष्कारे"ति, साधनाश्रयस्य कात्स्न्यं-विवक्षणे कृत्स्नसाधनाश्रयाश्रितत्वं साध्ये लभ्यते तथाच व्याप्तेर्हेतुवृत्तित्वं अतस्तस्या हेतुनिष्ठत्व-सम्पादनार्थमर्थ-परिष्कारः। एवं साधन-सामानाधिकरणेत्यत्रापि परिष्कारः। स्वयं दूषणमाह "एकमात्रवृत्ती"ति, "तथैव" अर्थ-परिष्कार-पूर्व्वकमेव। प्रत्येक-निरूपित-सामानाधिकरण्य-विवक्षणे मूलोक्ताप्रसिद्ध्यभावाद्दूषणान्तरमाह "तादृशाना"-मिति साधन-समानाधिकरणानामित्यर्थः (३)। "न कुत्रापी"ति, पर्व्वतीय--वह्नौ महानसत्व--सामानाधिकरण्याभावादेवमन्यत्रापीति भावः। "यद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जाति-सामानाधिककरण्यं प्रति सत्तात्मक-साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वेऽपि न दोषः। "इतोऽपी"ति, तथाच वक्ष्यमाण-लक्षणापेक्षया-गौरवमेव प्रकृत-लक्षणे दोष इति भावः।

---

(१) सामाधिकरणानामिति ग पुस्तके।

(२) साध्य इति नास्ति ग पुस्तके।

(३) इत्यर्थ इति नास्ति ग पुस्तके।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि स्वाभाविकः सम्बन्धोव्याप्तिः स्वभाव-जन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वाऽव्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात् ।

दीधितिः ।

"अविने"ति, साध्यं विना साध्याभाववति यो "भावो" वृत्तिस्तद्विरहः, साध्यं विना अभावः, साध्याभाव-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वमिति वा ।

दीधितिः-प्रकाशः ।

"साध्यं विने"ति । अत्र विना शब्दार्थोऽभाववान्, विनाभाव इत्यत्र समासश्च सप्तमीतत्पुरुषः, ततो नञ्समासः । पूर्व्वोक्ता-व्यभिचरितत्व-साध्याभाववदवृत्तित्व(१)स्य साध्याभाववद्वृत्तिभिन्न-त्वरूपार्थत्वात् (२) न तेन सह (३) पौनरुक्त्यम् * । सत्ता-साध्यके समवायेन हेतौ हेतुतावच्छेदकसमवायेन साध्याभाववति वृत्तेर-प्रसिद्ध्याऽव्याप्तेराह "साध्य"मित्यादि, अत्र तु "विने"ति सप्तम्यन्तं विनार्थश्चाभावः, सप्तम्या अवच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वरूपं प्रत्याय्यते,

---

* अत्र तु साध्याभाववद्वृत्तित्वात्यन्ताभावरूपत्वादिति भावः ।

(१) साध्याभाववदवृत्तित्व इति नास्ति घ पुस्तके ।

(२) रूपत्वादिति घ पुस्तके ।

(३) सहेति नास्ति ग पुस्तके ।

तथाच "विनाभावः" साध्याभाव-व्यापकीभूतोऽभावः, "अविने" त्यस्य नञा पुनस्तस्याभावः प्रत्याय्यते, स एव च प्रतियोगित्वमिति भाव-प्रधान-निर्देशात्तादृशाभाव-प्रतियोगित्वस्य लाभ इति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारि-सम्बन्धस्यापि केनचित्सह-व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्व्वक्तव्येति तन्न लिङ्गपरामर्श-विषय-व्याप्तिस्वरूप निरूपण-प्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। न च सम्बन्धमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः ।

नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्। केवलान्वयिनि केवलान्वयि-धर्म्म-सम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः, एतयोरनुमिति-विशेष-जनकत्वम्। अनुमितिमात्रे पक्ष-धर्म्मतैव प्रयोजिका। न चातिप्रसङ्गः, विशेष-सामग्री-सहिताया एव सामान्य-सामग्र्याः कार्य्य-जन-कत्व-नियमादिति केचित्। तदपि न, साध्यवदन्या-वृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्व्वतान्यस्मिन् धूम-सत्त्वात्। न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं, वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात्। सर्व्वत्र लक्षणे साध्यत्व-साधनत्व-

तदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः, साध्यत्वं, हि सिद्धिकर्म्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीय-वह्नौ तदभावात्। न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य, कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगि-व्याप्तिस्वरूप-निरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय-कृते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

दीधितिः।

"अथे"ति "सम्बन्धः" सामानाधिकरण्यं व्यभिचारि (१) सम्बन्धस्य "केनचित्" किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन, धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्नि-व्यापकत्वात्। "तद्बोधा"दिति, न च (२) व्यभिचाराग्रह-सहकृतस्तद्बोधस्तथा *, व्यभिचार--तद्व्यतिरेकयोरनुपस्थितावपि †

---

* "तद्बोधः" सामानाधिकरण्यबोध इत्यर्थः। "तथे"त्यस्य कारणमित्यर्थः।

† अनुमित्यनुत्पादस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय व्यभिचाराभावस्यानुपस्थितिरुक्तेति भावः।

(१) व्यभिचारिणीति हस्तलिखित-पुस्तके।

(२) चकारो नास्ति हस्तलिखित-पुस्तके।

समानाधिकरण-धर्म्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वात्, हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपि अनुमित्युत्पादाच्च (१)। विवदन्ते च सामानाधिकरण्य-ज्ञानस्यैव हेतुतायां, व्यभिचार-ज्ञानाभाव-कारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूत-सामानाधिकरण्य-ज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयाऽवच्छेदकत्वमुचितम्।

दीधितिप्रकाशः।

कार्य्यकारणभावाद्यात्मक-सम्बन्धस्य व्याप्तित्वाभावादाह "सामानाधिकरण्य"मिति। "व्यभिचारि-सम्बन्धस्य" व्यभिचारिहेतु-निष्ठ-साध्य-(२) सामानाधिकरण्यस्य, "केनचि"दितिमूलस्यार्थासङ्गतेः किञ्चिद्रूपावच्छिन्न-साध्य-परतया व्याचष्टे "किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेने"ति, तदेवाह "धूमादेरपी"ति*। व्यभिचाराग्रहे सति चाव्यभिचारग्रहेऽनुमित्यनुत्पादोऽसिद्ध एवेत्यतस्तद्व्यतिरेक उक्तः। अनुभवे विप्रति-

* "तद्बोधादनुमित्यनुमित्यनुत्पत्ते"रिति मूलस्यायं भावः, यदि सामानाधिकरण्यज्ञानमात्रमनुमितिहेतुस्तदा व्यभिचारज्ञाने सत्यपि तद्बोधादनुमित्यापत्तिरिति, यदि व्यभिचारग्रहाभावस्याप्यनुमितिहेतुत्वमुच्यते तदा नोक्तापत्तिरित्यभिप्रायेण शङ्कते दीधितौ न चेति, तथा चानुमितिं प्रति व्यभिचारज्ञानाभावः सामानाधिकरण्य-ग्रहश्च हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः।

(१) अनुमितेरुत्पादाच्च इति हस्तलिखित पुस्तके।

(२) साध्य इति नास्ति ग पुस्तके।

पक्षं प्रत्याह "हेत्वन्तर" इति। तद्धेतुकानुमितौ तद्धेतुक-व्यभिचाराग्रहो हेतुरत"स्तत्रैवे"ति। द्रव्यत्वरूपेण धूमे वह्नि-व्यभिचार-ग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्नधूमहेतुकानुमितेरुदयादिति भावः। येन रूपेण हेतौ पक्षधर्म्मताधीस्तेन (१) रूपेण व्यभिचार-ज्ञानाभावो हेतुर्वाच्य इत्यतो "हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽपी"ति, वह्नि-समानाधिकरणवानित्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वादेरग्रहादित्यर्थः। ननु वह्नि-समानाधिकरणवानित्यादौ सामानाधिकरण्य-प्रकारकमेव पक्षधर्म्मता-ज्ञानं तेन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावस्य (२) कारणं, वह्निसमानाधिकरणवह्निमदन्यावृत्तिमानित्यादौ* तु वह्निमदन्यावृत्तित्व-प्रकारेण व्यभिचारज्ञानाप्रसिद्ध्या तेन रूपेण सामानाधिकरण्यप्रकारक-पक्षधर्म्मताज्ञानमेव कारणं न व्यभिचार-ग्रहाभाव इत्यत आह "विवदन्ते चे"ति। (केचित्तु ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिक-सामानाधिकरण्यज्ञानमेव हेतुरन्यथा विरोधस्य हेत्वाभासताऽनुपपत्तिर्निर्द्धर्म्मितावच्छेदकक—सामानाधिकरण्य-ज्ञानस्याप्रतिवध्यत्वात् इत्यञ्च हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽनुमितिर्न भवत्येवेत्यत आह "विवदन्ते चे"ति) (३) परामर्शे चैतत् स्फुटीभविष्यति। ननु सामानाधिकरण्यज्ञानस्य कारणतावादि-मते इदं स्यादत आह "व्यभिचारज्ञाने"ति। (ननु सामानाधिकर-

---

* वह्निमदन्यावृत्तेर्हेतुतास्थले इति भावः।

(१) धीस्तेनेत्यत्र ज्ञानत्वेनेति ध पुस्तके।

(२) व्यभिचाराज्ञानं इति घ पुस्तके।

(३) ( ) एतच्चिह्न-मध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके।

ण्यज्ञानस्याहेतुत्वे साध्याधिकरणावृत्तित्वरूप-विरोधस्य हेत्वाभासताऽनुपपत्तिरत आह "व्यभिचारज्ञाने"ति) (१) "उचित" मिति, व्यभिचार-ज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वातन्त्र्येण ज्ञानस्य हेतु-(२) प्रवेशे कारणान्तर कल्पने च गौरवात् कारणीभूत-सामानाधिकरण्य-ज्ञाने विषयतयाऽव्यभिचारस्यावच्छेदकत्वमेवो (३)-चितमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

न च व्यभिचार-संशयेऽनुमित्यनुत्पादात् अव्यभिचार-निश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवं, व्यभिचार-ज्ञानस्य हि भ्रमत्व-निश्चय-दशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यं अव्यभिचार-निश्चयस्य च भ्रमत्व-शङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव(४) गौरवात्। नानाविध-व्यभिचार-ज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाऽव्यभिचार-ज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः ।

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थोऽपि पाठो नास्ति ग पुस्तके ।

(२) हेतु इति नास्ति घ पुस्तके ।

(३) एवेति नास्ति घ पुस्तके ।

(४) तत्रैव इति हस्तलिखित-पुस्तके ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"गौरव"मिति, व्यभिचाराप्रकारकं सत् यदव्यभिचार-प्रकारकं तत्त्वेन हेतुत्वापेक्षया व्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानाभावस्य हेतुत्वे लाघवादिति भावः । "तवैवे"ति व्यभिचाराप्रकारकमव्यभिचार-प्रकारकं ज्ञानमव्यभिचार-निश्चयः, तस्य भ्रमत्वं व्यभिचारवत्यव्यभिचार-प्रकारकत्वं, व्यभिचार-ज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वं, तस्य निश्चयो व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वाभावाप्रकारत्वे सति व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारकं ज्ञानं, तथाच व्यभिचारवत्यव्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारक-ज्ञानानास्कन्दित-व्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानत्वमपेक्ष्य व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्वाभावाप्रकारक(१)व्यभिचाराभाववति व्यभिचार-प्रकारकत्व-प्रकारक(२)ज्ञानानास्कन्दित-व्यभिचार-प्रकारक-ज्ञानत्वेऽतिगौरवात् तदवच्छिन्नाभाव-हेतुत्वे सुतरां गौरवादिति भावः* । न च यत्र विषय-विशेषे व्यभिचार-ज्ञान-भ्रमत्व-निश्चयो न जातस्तत्र लाघवाद्व्यभिचार-ज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वं स्यादिति वाच्यं तथाभ्युपगन्तु

---

* नन्वप्रामाण्य-ज्ञाने भवद्भिरप्रामाण्य-निश्चय उत्तेजकीकर्त्तव्यो मया तु अप्रामाण्य-निश्चयेऽप्रामाण्य-ज्ञानमुत्तेजकतयाऽङ्गीकर्त्तव्यमिति भवतामेव गौरवमिति चेन्न अप्रामाण्य-ज्ञानेऽप्रामाण्य-ज्ञानस्यानुत्तेजकत्वात्, तथा सत्यनवस्थया कारणतावच्छेदकत्वमेव दुर्ग्रहं स्यादिति भावः ।

(१) प्रकारकत्वाभावाप्रकारकं सदित्यर्थं भवितुं युक्तम् ।

(२) प्रकारकत्वप्रकारकं यत्तज् इति भवितुं युक्तम् ।

रिष्टत्वात्। (ननु तथापि नियत-पूर्व्ववर्त्तित्वेन क्लृप्तानां व्यभिचार-ज्ञानाभावानां अनन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्प्यते भवन्मते तु अव्यभिचार-ज्ञानस्यानन्यथासिद्धत्वं नियत-पूर्व्ववर्त्तित्वञ्च कल्प्यमिति गौरवमत आह "नानाविधे"ति) (१) "वक्ष्यमाणैकविधे"ति, अन्योन्याभाव-गर्भेत्यर्थः। यदि च लाघवादेकविधाव्यभिचार-ज्ञानस्य कारणत्वं तदान्यादृश-व्यभिचार-ज्ञानस्यानुमितौ व्याप्ति-ज्ञाने वा स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यं तथा चातिगौरवं, अन्यादृश-व्यभिचार-ज्ञानस्य व्याप्ति-ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वे तु ममापि लघुतरमेकविधमेव व्यभिचार-ज्ञानं (२) प्रतिबन्धकमस्त्वित्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितः।

दीधितिः।

सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-पक्ष-धर्म्मत्वं तु पक्षे साध्य-ग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्र--ग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः, तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा, तथाच सर्व्व-साधारण्याद्य लाघवात् साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य(३)

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग पुस्तके।

(२) विधव्यभिचारज्ञानमिति घ पुस्तके।

(३) वृत्तित्वस्य वा इति हस्तलिखित पुस्तके पाठः।

वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्त-रहस्यम् । शेषं केवलान्वयि-खण्डने वक्ष्यामः ।

इति श्रीमद्रघुनाथ शिरोमणि-कृतातायां दीधितौ अनुमानखण्डे पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

नन्वव्यभिचरित-हेतुमत्त्वे पक्षस्य (१) साध्यवत्त्वावश्यकत्वं तज्ज्ञान-हेतुतायां वीजं, तच्च सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-हेतुमत्त्वेऽपीति लाघवात्तज्-ज्ञानमेव-हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य निराचष्टे "सामानाधिकरण्येति"ति । "पक्षे साध्य-ग्रहं विने"ति, पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशयोत्तरं वह्निमद्वृत्तित्व-विशिष्ट-धूमवान् पर्व्वत इति निर्णयस्यानुत्पत्तेस्तद्धर्म्मितावच्छेदक-विशिष्ट-धर्म्मिणि तदधिकरण-वृत्तित्व-विशिष्टवत्ता-निर्णयं प्रति तद्धर्म्मितावच्छेदक-विशिष्ट-धर्म्मिणि तद्वत्ता-निर्णयस्य हेतुत्वमनायत्या कल्प्यत इति भावः । केवलान्वयि-साध्य-सामानाधिकरण्यस्य केवलान्वयित्व विशिष्ट-साध्य-सामानाधिकरण्यस्य वा ज्ञानं हेतुरिति मतं दूषयति "केवलान्वयित्वस्ये"ति । "तद्ग्रहः" केवलान्वयित्व-ग्रहः (२) "तच्च"

(१) पक्षे इति ग पुस्तके ।

(२) तद्ग्रहः केवलान्वयित्वग्रह इति नास्ति ग पुस्तके ।

केवलान्वयित्वञ्च। वृत्तिमत्त्व-प्रवेशे गौरवादन्योन्याभाव-घटिता-व्यभिचार-धियः कारणत्व-निर्व्वाहायान्योन्याभाव-घटित-केवला-न्वयित्वमाह "अन्योन्याभावे"ति। कालिकतया वाच्यत्वादिमतो भेदस्य प्रतियोगितायां वाच्यत्वादेरवच्छेदकत्वेन स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषेणानवच्छेदकत्वं वाच्यमिति न दोषः। "सर्व्व साधारण्याय" केवलान्वयि-व्यतिरेकि-साधारण्याय। "साधनवत" इति वृत्तेर्विशे-षणम्। "तद्वृत्तित्वस्य" साधनवद्वृत्तित्वस्य, इदमन्योन्याभाव-विशेषणं, तथाच साधनवद्वृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधन-वद्वृत्त्यन्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा उभय-साधारणं साध्य-विशेषणमस्तु किं पृथक्कारणत्व-कल्पनेनेति भावः। एकस्यैव वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्व-ज्ञान-काले व्यतिरेकित्व-भ्रम-काले च पृथक्कार्य्य-कारण-भाव-कल्पने गौरवादेक एव कार्य्य कारण-भावः कल्प्यते लाघवादिति भावः। "शेष"मिति, लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्व-ज्ञानमेवानुमिति-कारणं केवलान्वयित्व-ज्ञान-काले च नानुमितिरित्यादिकमित्यर्थः।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे पूर्व्वपक्षोक्त-लक्षण-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अत्रोच्यते। प्रतियोग्यसमानाधिकरण-यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणं समाप्तम्।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे दीधितिः।

"प्रतियोग्यसमानाधिकरणे-"ति। प्रतियोग्यसमानाधिकरण--यद्रूप-विशिष्ट--समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूप-विशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्न-यावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः।

अथ सिद्धान्तलक्षण-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः।

वह्नित्वावच्छिन्न-वह्नेरेव तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वादव्याप्तिरतो नञ्-व्यत्यासाभिप्रायेनाह "प्रतियोगितानवच्छेदक" इति। वह्नि-

मान् धूमादित्यादौ वह्न्यादि-व्यक्ति-वृत्ति-तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यस्य, पृथिवी-वृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववत् गन्धादित्यादौ शुद्ध-द्रव्यत्व सामानाधिकरण्यस्य च प्रकृत-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-निरूपित-व्याप्तित्वाभावादाह "तद्धर्मावच्छिन्ने"ति। "तद्रूपविशिष्टे"त्यादिना लक्ष्य-निर्देशः। द्रव्यत्व-रूपेण धूमादेर्व्याप्यत्व-वारणाय "तद्रूपविशिष्टस्ये"ति। तत्रैव वह्नेस्तत्तद्व्यक्तित्वादिना व्यापकत्व-वारणाय"तद्धर्मावच्छिन्ने"ति। महानसीय-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्यैव निखिल-धूम-वह्न्यादि-व्याप्तित्वमिति व्याप्तेः सामान्य-रूपता-लाभाय 'याव'दिति। पूर्व्वोक्तं 'येन केनापी'ति च।

दीधितिः।

दण्डादौ साध्ये परम्परा-सम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः।

दीधितिप्रकाशः।

ननु दण्डिमान् दण्डि-संयोगादित्यत्र * साध्यतावच्छेदकस्य तत्तद्दण्डस्य तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुर्घटं चालनी-न्यायेन तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावस्य दण्डि-संयोगाधिकरणे सत्त्वात्। न च तद्दण्डी नास्तीत्यादौ तत्ताविशिष्ट-दण्ड एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु शुद्ध-दण्डः, दण्डी नास्तीत्यप्रतीतेरिति वाच्यं, तद्दण्डी

*दण्डिसंयोगादित्यत्र दण्डिसंयोग-पदं दण्डि-प्रतियोगिकत्व-विशिष्ट संयोग-परं, तथाच संयोगस्य द्विनिष्ठतया दण्डि-संयोगस्य दण्डिनि वर्त्तमानत्वेऽपि न सद्धेतुत्व-व्याघातः तत्प्रतियोगिकत्व-विशिष्टत्वेन संयोगस्य तस्मिन्ननङ्गीकारादित्यभिप्रायः।

नास्तीत्यादौ तत्त्वेनोपलक्षित-शुद्धदण्ड एव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते न तु तत्त्वमपि तद्विशेषणतया, यत्र तु शुद्धस्य विशिष्यस्यातिप्रसक्तत्वं तत्रैव तद्विशेषणतया तद्विशेषणस्यावच्छेदकत्वं प्रमाणेन गृह्यते, यथा गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावच्छेदे शुद्ध सत्ताया अतिप्रसक्तत्वात् सामानाधिकरण्येन तद्विशेषणस्य गुणान्यत्वस्य। किञ्च पृथिवीत्व-व्याप्य-जातिमत्त्वात् पृथिव्या इत्यत्र समवायेन हेतुतायां साध्यतायाञ्च तादृश-घटत्व-पटत्वादि-जातेः पृथिव्यधिकरण--तन्तु--कपाल--निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादव्याप्तिस्तादृश-जातीनां स्वरूपत एवावच्छेदकत्वादुक्तप्रकारासम्भवादाह "दण्डादा"विति। दण्डाधिकरण-निष्ठ दण्डाभाव-प्रतियोगितायां दण्डत्वस्य साक्षात् सम्बन्धेन समवायात्मनैवावच्छेदकत्वादाह "परम्परासम्बद्ध" मिति, तथाच दण्डत्वस्य दण्डिनि स्वाश्रय-संयोग-रूपः परम्परासम्बन्धः साध्यतावच्छेदकता-नियामकस्तेन सम्बन्धेन यत्तदवच्छेदकं तत्त्वाभावो दण्डत्वे वर्त्तत इति नाव्याप्तिः, इत्थञ्च दण्डत्वस्योक्त-सम्बन्धेन दण्डिनि प्रकारतया भानात् दण्डवानित्यनुमित्याकारः, दण्डिमानित्यनुमितिस्तु तद्व्यक्तित्वादि-हेतुक-स्थले दण्डत्व-समानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्व-ज्ञानस्य प्रमात्वात्तादृश-प्रमा-जन्या, दण्डि--संयोगादि--हेतुक--स्थले त्वनवच्छेदकत्व भ्रमजन्यैवेति। यदि च विशेष-दर्शिनामपि दण्डि-संयोगादि-हेतुक-स्थले दण्डिमानित्याकारिकानुमितिरनुभव-सिद्धा तदा हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्विशिष्टावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं दण्डादि-साध्यक-

स्थले व्याप्तिरिति विशिष्यैव साध्य-साधन-भेदेन लक्षणं वाच्यम्। शब्दैक्यमात्रस्यानुपादेयत्वादिति। एतच्चार्थं (१) वह्न्यादौ तद्दादौ तत्संयोगादौ च साध्ये सर्व्वत्र साक्षात्परम्परया वाऽनुगमकं (२) वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमित्यादिना दीधितिकृदेव स्फुटयिष्यति (३)।

केचित्तु यत्र व्यापकता-ज्ञाने दण्डत्वं निरुक्तसम्बन्धेन साक्षादेव साध्यांशे प्रकारीभूय भासते तत्रानुमितावपि तथैव तस्य भानमिति दण्डवानित्येवानुमित्याकारः। यत्र तु साध्यांशे विशेषणतावच्छेदकीभूतस्य दण्डत्वस्य व्यापकता-ज्ञाने भानं तत्रानुमितावपि तथैवेति। दण्डत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि दण्डिमानित्यनुमित्याकारो न विरुध्यते। न च दण्डीति ज्ञाने दण्डत्वस्य दण्डिन्यप्रकारत्वात्, कथं तेन सम्बन्धेन तत्रावच्छेद-कत्व-भानमिति वाच्यम्। दण्डः प्रमेय इति ज्ञाने दण्डत्व-विशिष्टे प्रमेयत्वान्वये दण्डत्वांशेऽपि प्रमेयत्वान्वयवत्, दण्डीति ज्ञाने दण्डत्व-विशिष्टस्य दण्डिनि प्रकारत्वे दण्डत्वस्यापि प्रकारत्वात्। तयोरियानपरं भेदः तत्र (४) दण्डत्वं दण्ड-विशेषणतापन्नमेव दण्डांशे प्रकारो न तु स्वातन्त्र्येणेति (५) नानुमितेर्दण्डवानित्या-कारतेत्याहुः।

(१) एतमर्थमिति ग पुस्तके।
(२) अनुगतमिति ग पुस्तके।
(३) स्फुटीकरिष्यतीति ग पुस्तके।
(४) यत्र इति घ पुस्तके।
(५) तत्र इत्यधिकपाठो वर्त्तते घ पुस्तके।

दीधितिः ।

इत्यञ्च इदं द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरण-गुणादि-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः, साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादावव्वत्तेः । सामानाधिकरण्य-व्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादि-विशिष्ट-व्यापक-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य रासभादि-साधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृश-सामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"यद्रूपविशिष्टे"त्यस्य फलमाह "इत्यञ्चे"ति । "अवृत्तेः" असम्बन्धात् । तथाच गुणादौ विशिष्ट-सत्ता सम्बन्धाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्य-व्यक्तीनां व्याप्तित्वे "एकैव हि सा व्याप्ति" रित्यग्रिम-ग्रन्थ-विरोधमुपपादयति"सामानाधिकरण्येति ।"निरूपकतावच्छेदकस्य" तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति सामानाधिकरण्य-प्रतियोगिनि प्रकारीभूय भासमानस्य । "अधिकरणतावच्छेदकस्य" सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तस्य । तथाच "एकैव हि" इत्यादि-ग्रन्थस्य एकनिरूपकतावच्छेदकैकाधिकरणतावच्छेदकाव-

च्छिन्नेति लक्षणयाऽर्थ इति भावः। ननु सामान्य-लक्षणानभ्युपगमे महानसीय-धूम-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य पर्व्वतीय-धूमादावहृत्तेः, पर्व्वतीय-धूम-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य च पर्व्वतीय-वह्नेरसन्निकर्षेण ग्रहायोगात्, कथं व्याप्ति-धीरित्याक्षेपे "एकैव हो"त्यादि-ग्रन्थावतारः। अत्र च निरूपकतावच्छेदकादैक्येऽपि तदाक्षेपस्यानुद्धारादसङ्गतिः। न च स्व-समानाधिकरण-धूमत्व-रूप-परम्परा-सम्बन्धेन महानसीय-धूम-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य पर्व्वतीय-धूमे भानं, साक्षात्सम्बन्धेन व्याप्ति-प्रकारक-ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वादत आह "वस्तुत" इति। "रासभादी"ति। न च "तद्रूप-विशिष्टस्ये"त्यादि-करणादेव रासभे तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्। तावता रासभो वह्नि-व्याप्य इति व्यवहाराभावोपपादनेऽपि धूम-व्यापक-वह्नि-समानाधिकरण-रासभवानिति ज्ञानस्यापि पक्ष-धर्म्मतांशे व्याप्ति-प्रकारकतया ततोऽनुमितेर्वारयितुमशक्यत्वादिति। "धूमत्वादिमतो"ति, अत्र धूमत्वस्य सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन वह्नि-सामानाधिकरण्ये स्वरूपतः * प्रकारत्वे धूमत्व-विशिष्ट-तादृश-सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः, इतरथा † तु धूमीय-तादृश-सामानाधिकरण्यं

---

* तथाच धूमत्वस्य स्वरूपतः प्रकारत्वं पारतन्त्र्येण बोध्यम्। एतन्मते धूम-व्यापक-वह्नि समानाधिकरणधूमवान् पर्व्वत इत्येवं परामर्शाकारः। सामानाधिकरण्योद्देश्यतावच्छेदकीभूतं धूमत्वं धूमे प्रकारीभूय सामानाधिकरण्येऽपि प्रकारीभूय भासत इत्यभिप्रायः।

† "इतरथा" धूमत्वस्य स्वरूपतो भानानङ्गीकारे इत्यर्थः।

तत्प्रकारक-पक्षधर्म्मता-ज्ञानमनुमिति-हेतुः। "तद्वती"ति सामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः। अत्र च (१) सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-धूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारक-ज्ञानञ्च धूमो वह्नि-समानाधिकरण इति ज्ञानोत्तर-कालीनं, तत्रापि धूमत्वस्य स्वरूपत एव भानं न तु धूमत्वत्वेनेति न गौरवम्। न च हेतु-निष्ठ-सामानाधिकरण्यमित्यनेनैव रासभादि-वारणात् हेतुतावच्छेदकवतीत्यस्याप्रवेशात्, कथं विनिगमना-विरह इति वाच्यम्। वह्निमान् महानस-वृत्तित्व-विशिष्टादित्यादौ महानस-वृत्तित्व-विशिष्टत्वेन रासभस्यापि हेतुत्वात् तद्वारणासम्भवादिति। "अभिन्नैवे"ति, तथा चैकैव हीति ग्रन्थस्तदभिप्रायक एवेति भावः।

दीधितिः।

अयं कपि-संयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादि-संग्रहायासमानाधिकरणान्तम्। यत्त्विदं संयोगि-द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्-संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभावस्य वृत्तावविरोधात्। तत्र चातीन्द्रियस्यापि संयोगस्य सत्त्वात्, परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति तन्न द्रव्ये संयोग-सामान्याभावे मानाभावात्। न च यो यदीय-यावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति

(१) तथाच इति ग पुस्तके।

व्याप्तेर्यावत्-संयोगाभावा एव मानं, यत्तदर्थयोरननुगमादेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च। एतेनायं संयोग-सामान्याभाववान् संयोग-यावद्विशेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं, व्यर्थ-विशेषणत्वादप्रयोजकत्वात् निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च।

दीधिति-प्रकाशः।

"अयं कपि-संयोगी"ति। कपि-संयोगीति पदस्य साध्य-वाचक-पदत्वमाविष्कर्त्तु"मय"मिति पक्ष-पदस्य निर्द्देशः। एव-मन्यत्रापि। "तत्" असमानाधिकरणान्तम्। द्रव्ये कथं संयोग-सामान्याभाव इत्यत आह "संयोगस्ये"ति। तर्हि संयोग-सामान्याभावस्य कथं नाध्यक्षतेत्यत आह "तत्र चे"ति। "तत्र" वृक्षे, "अतीन्द्रियस्ये"ति तथाच न योग्यानुपलब्धिरिति भावः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-यत्किञ्चित्प्रतियोगि-योग्यतैव संसर्गाभाव-प्रत्यक्षे तन्त्रमिति-मते तथा स्यादत आह "परित" इति। वृक्षे उद्भूत-रूपवन्महत् संयोग-सामान्याभावाप्रत्यक्षत्वमपि परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषादेवेत्यत आह "परित" इति तु कश्चित्। (ननु संयोगसामान्याभावस्य प्रत्यक्षाभावेऽपि अनुमानमेवमानं भविष्यतीत्याशङ्कते) (१) "यो यदीये"ति। यो यद्धर्म्म *

---

* अत्र यद्धर्म्मः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विशेषणीयस्तेन गुरुधर्म्मावच्छिन्ना-भावाप्रसिद्धा न दोषः।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग।

व्याप्य † धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-यावदभाववान् स तद्धर्म्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः । "एके"ति, (विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्न-यावद्विशेषाभाववत्त्वस्य फलतोऽनवच्छिन्न-यावद्विशेषाभाववत्त्वस्येत्यर्थः) (१) । अत्र यद्यपि यथाश्रुते संयोग-सामान्याभाववति गुणे संयोग-यावद्विशेषाभावानां व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदकाभावेन साध्याव्यापकतया नोपाधित्वम् । अनवच्छिन्न-वृत्तिक-यावद्विशेषाभावे विवक्षितेऽपि कपि-संयोग-सामान्याभाववति मूलावच्छिन्न-वृत्ते यावद्विशेषाभावान्तःपाति तद्वृक्षीय-कपि-संयोगाभावस्यावच्छिन्न-वृत्तिकस्य सत्त्वादनवच्छिन्न वृत्तिक-यावद्विशेषाभावस्यासम्भवेन तथैव दोषः । मिथोऽनवच्छेदकानवच्छिन्न-वृत्तिक-यावद्विशेषाभाववत्त्व-रूपे विवक्षितेऽपि यत्राग्रे मूले च कपि-संयोगो न मध्ये (२) तत्राग्रीय-कपि-संयोगाभावस्य मूलीय-कपि-संयोगाभावस्य च मिथोऽनवच्छेदकमूलाग्रावच्छिन्ने सत्त्वा-(३)त्तथैव दोषः, तथापि एकावच्छेदकानवच्छिन्न-वृत्तिकत्वावच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभावस्येत्यर्थः (४) । तेन गुणे संयोगाभावस्यावच्छेदक-विरहेऽपि नाप्रसिद्धिः । "एतेन" उक्तो-

---

† अत्र व्याप्यधर्म्मे उभयावृत्तित्वविशेषणं देयम् अन्यथा तत्-संयोगान्य-संयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धिः स्यादिति ।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ ।

(२) न मध्ये इत्यत्र मध्ये कपिसंयोगसामान्याभाव इति ग ।

(३) मूलाद्यावच्छिन्नत्वा इति घ ।

(४) विशेषभाववत्त्वमित्यर्थ इति घ

पाधिना। अभाववत्त्वादित्येव हेतुर्वाच्य इत्यत आह "अप्रयोजकत्वा"दिति। निर्गुणत्वं गुणवद्भिन्नत्वम्, आदिना निष्क्रियत्वपरिग्रहः। अत्र वृत्तो न संयोगसामान्याभाववान् निर्गुणत्वाभावादिति न प्रत्यनुमानं, संयोग-सामान्याभावाभावस्य संयोग-रूपत्वेन सिद्ध-साधनात्। किन्तु संयोग-सामान्याभावो न वृत्त-वृत्ति निर्गुणत्व--व्याप्यत्वादित्यनुमानाद्वृत्त-वृत्तित्वाभाव-सिद्धिरिति ध्येयम्।

दीधितिः।

न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृत्तत्वादेरभावावच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदक-प्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्व-प्रसङ्गात्, यथा च घट-पूर्व्व-वर्त्तित्वस्य प्रति दण्डं वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य वा प्रति धूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं, तथैव संयोग-सामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदाय-विदः।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु यदभावाधिकरणे प्रतियोगिनो वृत्तौ यदनवच्छेदकं तत् तदभावावच्छेदकं, गुणाभावस्य न गुणाधिकरणे इत्यतो "यथे"ति। "प्रतिदण्ड"मिति "भिन्नत्वेऽपी"त्यनेनान्वितम्। ननु तत्तद्व्यव-

हित-पूर्व्व-वर्त्तितायाः अवच्छेदकं न दण्डत्वं अतिप्रसङ्गात्, किन्तु अव्यवहित-पूर्व्ववर्त्ति-जातीयतायाः, सा च न भिन्नेत्यतः संयोग स्थल एवानुरूपं दृष्टान्तमाह "वह्नौ"ति। वह्नि-सामानाधिकरण्यं वह्नि-संयोगि-संयोगः। "तत्सामान्यस्य" घट-पूर्व्ववर्त्तित्व-सामान्यस्य। वह्नि-सामानाधिकरण्य-सामान्यस्य च। नन्वकाश-संयोग एव व्याप्यवृत्तिः, तस्यापि वृक्षादौ यत्किञ्चिदवच्छेदेनैव (१) वृत्तेः, आकाशे सर्व्वावच्छेदेन वृत्त्यसम्भवाच्च।

दीधितिः।

नवीनास्तूत्पत्ति-कालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य, सामान्याभावो वर्त्तते, तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्व्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः, संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्त्वाच्च, एवं प्रतियोगि-मतोरपि काल-देशयोर्देश-काल-भेदावच्छेदेन तदभावः, तथाच तत्तत्साध्यकाव्याप्ति-वारणाय तत्, नोपादेयञ्च सर्व्वथैव व्याप्यवृत्ति-साध्यके, साध्य-साधन-भेदेन व्याप्ति-भेदादिति वदन्ति।

---

(१) यत्किञ्चिदवच्छेदकावच्छेदेनैवेति घ।

दीधिति प्रकाशः ।

"गुणस्ये"ति "सामान्याभाव" इत्यनेनान्वितम्। "वृत्ते"-रिति, "वृत्तेः" संयोगस्य शिखरावच्छेदेनासत्त्वात् तेन सम्बन्धेन वह्नेः सर्व्वावच्छेदेन सत्त्व-रूपं व्याप्यवृत्तित्वमत्यन्तासम्भावितमित्यर्थः। न च संयोगस्य वृत्तेः समवायस्य मूले सत्त्वेऽपि संयोग-सत्त्ववदिदमप्युपपत्स्यते (१) इति वाच्यं तत्राप्यवच्छिन्न-समवायस्यैव वृत्तित्वात्, तस्य च मूलादावभावादिति। एवं समवाय-सम्बन्धेनापि द्रव्यस्य दैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं दशासु न पट इति प्रत्ययादिति ध्येयम्। "प्रतियोगिमतो"रिति, प्रतियोगिमतः कालस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन, प्रतियोगिमतो देशस्य च प्रतियोग्यनधिकरण-कालावच्छेदेन तदभाव इत्यर्थः। "तत्तत्-साध्यके"ति। गुणवत् संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वह्निमान् धूमात्, गोमान् एतत्कालत्वात्, रूपवान् पृथिवीत्वात्, इत्यादेर्वारणायेत्यर्थः, "व्याप्यवृत्ती"ति येन रूपेण येन सम्बन्धेन च यद्व्याप्यवृत्ति (२) तेन रूपेण तेन सम्बन्धेन तस्य (३) साध्यतायामित्यर्थः। तेन संयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य सत्त्वेतत्वेन साध्यतायां कालिकतयाऽव्याप्यवृत्तेरपि घटत्वस्य समवायेन साध्यतायां न प्रतियोगि-व्यधिकरण-पदमिति। अव्याप्यवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-व्यधिकरण-पदं क्वचिन्न देयम्। संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ

(१) उपपद्यत इति ग।

(२) यस्य व्याप्यवृत्तिता इति घ।

(३) तस्येति नास्ति ग।

तत्प्रयोजनाभावात्, * व्याप्यवृत्ति-साध्यके तु क्वापि हेतौ तन्न देय-मित्याविष्कर्त्तुं सर्व्वथैवेति।

दीधितिः।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं, तेन अयं गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेः भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। न चोभयत्वमेक-विशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगि-व्यधिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं, न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात्, वैशिष्ट्य-विरहेऽपि घटत्व-पटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्ष-सिद्धत्वात्। न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात्, नात्रोभयमिति प्रतीतेर्द्दुर्व्वारत्वात्।

---

* ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशे संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यत्र संयोग-रूपसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानतयाऽव्याप्तिरिति चेन्न गुणत्वादित्य नित्यगुणत्वादित्यर्थस्तथाच नित्यगुणे तादृशसाध्याभावस्यावृत्तित्वेनाव्याप्त्यनवकाशादिति।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तेने"त्यादि। एकत्र समवायेनापरत्र स्वरूपेण साध्यता। इदञ्चैकोक्त्यभिप्रायेण, निष्कृष्ट-लक्षणे व्याप्य-वृत्तिसाध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्याप्रवेशात्। तत्र पटान्यत्व-विशिष्ट-संयोगवान् द्रव्यत्वात् घट-पटसंयोग-घटभूतलसंयोगोभयवान् घट-पटान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या। विशिष्टस्य सार्व्वभौममतेऽतिरिक्तत्वादत आह "भूतत्वे"ति (१)।"तदभावः भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावः। "सहजत एवे"ति, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-विवक्षां विनैव, मनो वृत्ति-केवल-मूर्त्तत्वस्य भूतत्व विशिष्ट-मूर्त्तत्व-रूप-प्रतियोगिनोऽन्यत्वादिति भावः। ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वादतिरिक्तत्वेऽपि उभयत्वावच्छिन्नाभाव-प्रतीतेर्विशिष्टाभाव एव विषय इति तस्य विशिष्टमेव प्रतियोगीत्यत * आह "नवे"ति, "तदवच्छिन्नाभावः" उभयत्वावच्छिन्नाभावः। "तदवच्छिन्नाभावात् विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावात्। अनतिरिक्त † इति विपरिणत-

---

* तथाचोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः।

† ननु नञ्द्वयानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न एवं सत्युभयत्वं विशिष्टत्वादतिरिक्तं वैशिष्ट्यविरहेऽपि तयोरुभयत्वस्य प्रत्ययात तथाच हेतोः पक्षावृत्तित्वं पृथिवीजलत्वोभयमित्यत्र वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या हेत्वसिद्धिश्चातोऽत्र सामान्यमुखीव्याप्तिः करणीया। हेत्वर्थश्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं तथाच यो यदविषयकप्रतीतिविषयः स तदतिरिक्त-इत्येवं करणे व्यभिचारः, घटाभावप्रतियोगित्वाविषयक-प्रतीतिविषयो घट. स न प्रतियोगित्वातिरिक्तः प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वात्। न च

(१) अतिरिक्तत्वाद्भूतत्वेति इति घ।

स्यानुषङ्गः। "उभयत्वस्ये"ति "प्रत्यक्षसिद्धत्वा"दित्यनेनान्वितम्। "तदभावस्य" तयोरभावस्य। न च विरुद्धयोरुभयत्वावच्छिन्ना-भावस्यातिरिक्तस्य सिद्धावपि समानाधिकरणयोरुभयत्वावच्छिन्ना-भाव-धीरेकविशिष्टापराभावमेवावलम्बत इति वाच्यम् भूतत्व-मूर्त्तत्वयोर्विरुद्धत्व-भ्रम-दशायामपि उभयत्वावच्छिन्नाभाव-प्रत्य-येन तत्रापि विशिष्टाभावस्याविषयत्वादिति। "तत्र" भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवानित्यादौ। "व्याप्तिरेवे"ति, तथाच लक्ष्यमेव तदिति भावः। "तथात्वेऽपि" उभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य सत्त्वेऽपि। "तत्र" मनसि। तथाच हेत्वधिकरण-सामान्ये साध्यतावच्छे-दकावच्छिन्नाधिकरणता-सत्त्व एव व्याप्ति-सत्त्वं न तु साध्यताव-च्छेदकाश्रय-सत्त्वे इति भावः।

दीधितिः।

अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्व निरूपक-प्रतियोग्यसामा-नाधिकरण्यस्य अत्यन्ताभावत्व-निरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्व-समानाधिकरणा-भावान्तर-भिन्नत्वात् तद्भेदस्य स्व-स्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्व्वेषा-मेवाभावानां हेतु-समानाधिकरणात्यन्ताभावत्व-निरू-

---

साध्यमपि तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं वक्तव्यं साध्याविशेषात्। अतो नञ् द्वयानु-धावनं तदर्थश्च तदविषयकप्रतीत्यविषयाविषत्वं व्यापके व्यर्थविशेषणता न दूष-णावहेति चिन्त्यम्।

पक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्व-भेदस्य प्रतियोगित्वात् अभाव-साध्यकाव्याप्तश्चेति सम्प्रदाय-विदः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु ध्वंस-प्रागभावादीनां प्रतियोग्यसमानाधिकरण-पदेनैव वारणे लक्षणे अत्यन्त-पदं व्यर्थमत आह "अत्यन्तपदञ्चे"ति । अत्यन्ताभावत्व-निरूपके"ति । एक एवाभावः कस्यचिदत्यन्ताभावः कस्यचिद्भेदोऽपि भवति, तत्र यस्यात्यन्ताभाव स एवा(१)त्यन्ताभावत्व निरूपक-प्रतियोगी तदसामानाधिकरण्य-लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह "अन्यथे"ति, "तद्भेदस्य" तयोरभावयोर्भेदस्य । "दुर्लभत्वापत्ते"रिति, सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वात्मक-भेद-प्रतियोगि यदभावान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः । न च भाव-रूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमितिवाच्यम् तस्यापि स्व-समानाधिकरण-भेद-भिन्नत्वात्, तद्भेदस्य चाधिकरण-स्वरूपत्वेन भेद-रूप-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्, अभाव-मात्राधिकरण इव अभावमात्रप्रतियोगिकोऽपि विशिष्टाभावाद्यनात्मकोऽभावोऽधिकरणभिन्नो नेष्यते । अतएव * घट-ध्वंसवान् एतद्घटादित्यादौ सर्व्वेषामेव हेतु-समानाधिकरणाभावानां स्व-निष्ठ-घट-ध्वंसात्यन्ताभावत्व–निरूपक प्रतियोगि-समानाधिकरण-तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति परास्तम् । (घटध्वंसा-

---

* अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्यानतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः ।

(१) एवेति नास्ति घ ।

त्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावात्मकस्याधिकरणानात्मकत्वादिति भावः) । (१)

यद्यपि साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन वा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमेव तथापि यथा-श्रुताभिप्रायेणेदम् ! साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामा-नाधिकरण्य विवक्षणे अभावसाध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्या-प्रसिद्धिरेवेति । "हेतु-समानाधिकरणे"ति, हेतु-समानाधिकरण-श्चासावत्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोग्यसमानाधिकरणश्चेति स तथा तस्य । "अभावसाध्यके"ति, घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ पटत्व-समानाधिकरणस्य गोत्वाभावस्य अत्यन्ताभावत्व निरूपक-प्रतियोगि-यद्गोत्वं तदसमानाधिकरणस्य घटत्वाभाव-भिन्नत्वात् घटत्वाभावत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तिः ।"सम्प्रदाय"इत्य-स्वरस-वीजन्तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वे अत्यन्त-पदस्य वैयर्थ्यमेवेति ।

दीधितिः ।

अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रत्-यस्य गो-ध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गाभाव-मात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं, यदाऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः, द्व्यणुकत्वादेर्द्व्य-

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति घ पुस्तके ।

णुकादि-शून्य-खण्डप्रलयादि-निष्ठ-ध्वंस-प्रागभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हि तयोः सामान्याभाववत्व-मतेऽपि एक-विशेष-प्रागभाव-विशेषान्तर-ध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्न-ध्वंस-प्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न प्रतियोगिमत इव तद्ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभावत्वेऽविरोधात् (१) अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्व-प्रसङ्गात्। इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देश-भेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति, देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात्, तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"गो-ध्वंसवत्त्वेने"ति, प्राचीन-मते गो-ध्वंसस्यापि गवात्यन्ताभाव-विरोधित्वादिति भावः। यद्यपि दैशिक-सम्बन्धेन गो-ध्वंसवत्येव गवात्यन्ताभावो नेष्यते, कालस्य च कालिक-सम्बन्धेनैव गो-ध्वंस सम्बन्धित्वमिति तद्वति गवात्यन्ताभाव-वृत्तौ न विरोधस्तथापि प्रतियोग्यसमवायिनो भूतलादेरिव कालस्यापि दैशिक-सम्बन्धेन गो-ध्वंसवत्त्वमित्याशयः। अतएवाश्रय-नाश जन्य-गुणनाशस्य भूतलादि-देशे समये च वृत्तित्वं वक्ष्यति। इदञ्च कालिक-

(१) विरोधाभावादिति भवानन्दसम्मतः पाठः।

दैशिक-साधारण-सम्बन्धत्वस्यैकस्याभावात् दैशिक-सम्बन्धेनाभावस्य हेतु-समानाधिकरणत्वं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य, अन्यथा गो-ध्वंसस्य कालिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभाववद्वृत्तावविरोधात् प्रलयेऽपि गवात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन सत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति ।

न च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य नित्य-प्रतियोगिकस्यानित्य-प्रतियोगिकस्य वाऽत्यन्ताभावस्य हेत्वधिकरण-वृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं * पूर्व्वक्षण-वृत्तित्व-विशिष्ट-गोत्वादेरभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेः ।

"संसर्गे"ति, अत्यन्ताभाव-पदेन संसर्गाभावमात्रोक्तावपीत्यर्थः । तथाच गोत्वावच्छिन्न-ध्वंस एव दैशिकतया प्रलये वर्त्तत इति नातिव्याप्तिरिति भावः । "यदास्पन्द" इति गोत्वावच्छिन्न-यावद्गो-नाशानन्तरं स्पन्द-सत्त्वादतो द्व्यणुक-पर्य्यन्तानुधावनम् । अत्र च स्पन्द-नाशान्तरमेव द्व्यणुक-नाशादिति भावः । अत्र च व्यभिचारित्वं न महाप्रलये तत्र स्पन्दाभावात्, किन्तु खण्ड-प्रलये, तत्र च द्व्यणुकत्वावच्छिन्न-ध्वंसाभावादतिव्याप्तिरिति भावः । ननु (१) चरम-परमाणु-कर्म्मणां चरमोत्तर-संयोग-नाश्यानामधिकरणे महाप्रलयाव्यवहित-पूर्व्व तृतीय-क्षणे द्व्यणुकत्वावच्छिन्न-ध्वंस-सत्त्वान्नातिव्याप्ति-सम्भव इत्यतो "यदाऽदृष्ट"-मिति । अत्र स्पन्दवत्त्वस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । न च खण्ड-प्रलये स्पन्द-सत्त्वे

---

* अनित्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्य तद्ध्वंसेन सह विरोधात् न हेत्वधिकरणवृत्तित्वं, नित्यप्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धिरिति भावः ।

(१) नन्विति नास्ति घ ।

मानाभावः, ब्रह्मवर्षशतमित्यागम-प्रसिद्धेरेव मान-सत्त्वात्, न च क्रियां विना तत्तत्क्षण-मुहूर्त्त-घटितस्य वर्षस्य सम्भव इति। नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते यदाऽदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानमित्यत्र व्याप्तिरस्त्येवेत्यतो "दुखं वे"ति। अत्रापि महाप्रलयाव्यवहित-प्राक्क्षणे महाप्रलय-जनकादृष्ट-शालिनि दुःखत्वावच्छिन्नध्वंस-सत्त्वान्नातिव्याप्तिः, स्वसाक्षात्कार-नाश्यस्य दुःखस्य महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्षणेऽसम्भवादत आह "यदा तस्यादृष्ट"मिति, अत्र च तत्पुरुषीय-चरम-ज्ञान-ध्वंसस्य तज्जनकादृष्ट-ध्वंसस्य च युगपदेव सम्भवान्न तत्पुरुषीयादृष्ट-सत्त्व-काले तत्पुरुषीय-ज्ञानत्वावच्छिन्न-ध्वंस-सम्भावना। व्यभिचारस्तु खण्डप्रलये सुषुप्त्यादौ चेति। "द्व्यणुकत्वादे"रिति, खण्डप्रलये केषाञ्चित् द्व्यणुकानां ध्वंसस्य केषाञ्चित् प्रागभावस्य च सत्त्वेन द्व्यणुकत्वस्य तत्प्रतियोगितातिरिक्त-वृत्तित्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः।

ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरण-(१)वृत्तित्व-विशिष्टस्यैव द्व्यणुक-ध्वंसस्य प्रयियोगितावच्छेदकं द्व्यणुकत्वम् अवच्छेदकत्वञ्चेहान्यूनवृत्तित्वेनैवेत्यत आह "न ही"ति, वस्तुतो ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वात् अत्यन्ताभावस्यैव सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वमिति भावः। "सम्भव" इति, अवच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्व-नियतस्यैव तैरभ्युपगमादिति भावः। "तद्ध्वंसादी"ति, प्रतियोगि-ध्वंसादीत्यर्थः।

"विरोधाभावा"दिति, न च साधकाभाव एव बाधकः

(१) कालेत्यधिक पाठः ध।

प्रलये गौर्नास्तीति प्रतीतिरेव साधकत्वादिति। "अन्यथा" ध्वंस-प्रागभावयोरपि (१) अत्यन्ताभाव-विरोधित्वे। "अत्यन्ताभावस्य" कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिकातकस्य विशिष्टाभावातिरिक्तात्यन्ताभावस्य दैशिक-सम्बन्धेन काल-मात्रावृत्तित्व प्रसङ्गादिति। तेन समवाय-सम्बन्धेन गवादेरभावस्य दैशिकतया गगनादौ वर्त्तमानस्य कालिक सम्बन्धेन गवादेरभावस्य च कालिकतया काले सत्त्व-सम्भवेऽपि न दोषः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिनः सत्त्वात् कथं तदभाव-सत्त्वमत आह"इयांस्त्वि"ति।"एकस्य" प्रतियोगिमतः कालस्य। "देशभेद" प्रतियोग्यनधिकरण-देशः। "तथात्वं" अत्यन्ताभाववत्त्वम्। "अपरस्य" तद्ध्वंसादिमतः। "स्वरूपावच्छिन्नं" स्वस्य यद्रूपमधिकरणतावच्छेदकं तेनैवावच्छिन्नं न तु स्वरूप-सम्बन्धिना केनापि, तथा च नावच्छिन्न वृत्तिकमिति भावः। प्रतियोग्यधिकरण-काल-वृत्तेरत्यन्ताभावस्य कथं प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमत-आह "तच्छून्ये चे"ति। कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगि-शून्ये चेत्यर्थः। तथाच प्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्व-रूपं तद्वैयधिकरण्यम् अक्षतमेवेति भावः।

दीधितिः।

न च संसर्गाभाव-विशेषोऽत्यन्ताभावः, संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोप-जन्य-प्रतीति-विषयाभावत्व-रूपं जन्यता-घटक-नियम-घटितमिति वाच्यं तद्वदन्यावृत्तित्व-

---

(१) अपीति नास्ति घ।

रूप-नियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र-प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादि-लक्षणम्, अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्त्व-प्रवेशे प्रयोजन-विरहोऽव्याप्तिश्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"संसर्गाभावविशेषः" सदातन-संसर्गाभावः । "संसर्गारोपे"ति, तादात्म्यातिरिक्त-सम्बन्धेन यः प्रतियोगिन आरोपस्तज्जन्य-धी-विषयो योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः । "तत्र" जन्यत्वे । "नियमान्तरस्य" संसर्गत्व घटक-नियमस्य । "अत्र" संसर्गाभावत्वे । तत्रापि तद्दन्यावृत्तित्वस्यैव निवेशादिति भावः । "आहुः" रित्यत्रास्वरसं प्रकाशयति "वक्ष्यते चे"ति द्वयेन (१) । "नियमाघटित"मिति, आरोपस्य हेतुतायां मानाभावात् । अन्योन्याभाव-भिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं, तादात्म्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वञ्चान्योन्याभावत्वमिति । "प्रयोजन-विरह" इति, साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्व-प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वह्निमान् धूमादित्यादावन्योन्याभावमादाय दोषाभावात् प्रयोजन-विरह एव । साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिता-विवक्षायां तादात्म्येन साध्यत्वे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकात्यन्ताभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

(१) ग्रन्थेनेति ग ।

दीधितिः ।

अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेष-गुणवान् मनोऽन्य द्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः, साध्य-शून्यानामपि हेतुमतां विषयत्व-विशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्य-वत्त्वादिति चेन्नैवं प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रति-योगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्त-त्वात् । भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमा-नाधिकरणः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

वृत्ति-नियामक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं वाच्यं, विष-यता च न वृत्ति-नियामिका इत्यतो नातिव्याप्तिः सम्भवति अतो "विशेष गुणवानि"ति । मूर्त्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वे कालोपाधा-विव दिगुपाधौ समवायादिना तत्तदनधिकरणे न दैशिक-सम्बन्ध-स्वीकारः तत्रेह मनसि विशेष-गुण इत्यप्रत्ययादतो "मनोऽन्ये"ति, अत्र व्यभिचाराधिकरणे दिक्-कालावेव । अत्र च दिशि दैशिक-सम्बन्धेन काले च कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-सत्त्वादिति न साध्याभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमिति । अत्र च मनोऽन्य-द्रव्यत्वाधिकरणे घटादावतीत-तत्तद्वात्त्यभाव एव प्रतियोगि-व्यधि-करणः प्रसिद्धः । दिक्-कालौ नेश्वरादतिरिच्येते इति मते इदं

सदनुमानमेवेत्यत आह "जातिमानि"ति। "एकार्थे"ति, जाति-समवायिनि स्वात्मक-स्वरूप-सम्बन्धेन समवायस्य सत्त्वात् समवायेऽपि जातेरेकार्थसमवायः। जातिः सतीत्यादिवत् समवायः सन्निति तुल्यवत्प्रतीतेरिति भावः। तादात्म्येन साध्यतायां संयोगादिना प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटादेरभावस्य तादात्म्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह "सम्बन्धित्वे"ति। एतदेव स्पष्टयति "भवती"ति। "एवं" सम्बन्धित्वस्य निवेशे। "अन्योन्याभावोऽपी"ति। तथाच वृक्षः शिंशपाया इत्यत्र तादात्म्येन साध्यतायां नाव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं वाच्यं, तेन नाव्याप्यवृत्ति-साध्यकासंग्रहः। तद्वृत्ति-भिन्नत्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्ति-साध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु कपि-संयोगी एतत्वादित्यादौ कपि-संयोगाभावोऽपि गुणादौ कपि-संयोगवद्वृत्तित्वाभाववान् इत्यव्याप्तिरत "स्वद्विशिष्टस्ये"ति प्रतियोग्यधिकरण-वृत्तित्वाभाव विशिष्टस्येत्यर्थः। हेत्वधिकरण-द्रव्ये च तादृश-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य विशिष्टाभावाधिकरणता नास्तीति भावः। "तद्वृत्ति-भिन्नत्वं" प्रतियोगिमद्वृत्ति-भिन्नत्वम्। "अव्याप्यवृत्ती"ति, संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगा-

भावस्य संयोग-वद्वृत्तित्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् तद्वृत्तित्वाभावस्तु हेत्वधिकरण-गुणाद्यवच्छेदेन वर्त्तत एवेति भावः।

दीधितिः।

अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं, प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगि-वैयधिकरण्येत्यादि-विशेषणं वक्ष्यति। तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यम्। प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थ-निष्कर्षः।

दीधिति-प्रकाशः।

अत्रास्वरसमाह "अत्र चे"त्यादिना। "प्रतीतेः" कपि-संयोगाभावे गुणे न कपि-संयोग-सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः। "अन्यथैव" तदवच्छेदकत्वाभावादि-विषयकतयैव। "वक्ष्यतीति" मणिकारः। "तच्च" प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च। "हेतुधिकरण" इति, तेन कपि-संयोग्येतत्त्वादित्यत्र कपि-संयोगाभावस्य गुणे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि नाव्याप्तिः। हेत्वधिकरणे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नो योऽभाव इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावेत्यत्र लाघवात्तथैवाह "प्रतियोग्यनधिकरणीभूते"ति।

दीधितिः।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य-

चित्, तत्सामान्यस्य, प्रतियोगितावच्छेदक-यत्किञ्चिदव-च्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वमुक्तं ? आद्ये अव्याप्यवृत्ति-साध्यकाव्याप्तिः एक-प्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणात् । द्वितीये संयोग-सामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः; साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगि-संयोग-विशेषाभाववत्त्वात्, नित्यत्वादि-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावात्मक-तत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च, स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात्। तृतीये कपि-संयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्याभावानां कपि-संयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-गुण-सामान्याभावत्वावच्छिन्नानानधिकरणत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"प्रतियोगितावच्छेदके"त्यादि-षष्ठ्यन्तानि "अनधिकरणत्व"-मित्यत्रान्वितानि । "तत्सामान्यस्य" प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यस्य । प्रतियोगितावच्छेदकादि यावत्त्वन्तु यावत्तदवच्छिन्नाप्रसिद्धेरेव नाशङ्कितम् । "तद्व्यक्त्यन्तरे"ति, प्रतियोगिव्यक्त्यन्तरेत्यर्थः । द्रव्ये संयोग-सामान्याभावस्य स्वमते सत्वेन संयोग-सामान्याभाववान् सत्त्वादित्यादिसद्धेतोरेवेत्यतो "द्रव्यत्वाभाववानि"ति । प्रथमे योजयति "साध्याभाववत" इति ।

"तत्प्रतियोगी"ति, संयोग-स्वरूप-साध्याभावस्य प्रतियोगी यः कपि-संयोग-विशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थः। संयोग-सामान्याभावस्येव संयोग-विशेषाभावस्यापि संयोग-रूपाभाव-प्रतियोगित्वादिति भावः। द्वितीये योजयति "नित्यत्वादी"ति, नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावात्मको यः साध्याभाव-प्रतियोगी तस्याधिकरणत्वात् "साध्याभाववतो द्रव्यस्ये"त्यन्वयः। "स्वाभावे"ति, स्वं नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वं तदभावाभावात्मकस्य नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वातिरिक्तत्वाभावादित्यर्थः। ननु चात्र सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वीय-तत्तदधिकरण-वृत्तित्व विशिष्ट-स्वाभावेन प्रतियोगिना समं सामानाधिकरण्यात् एकाधिकरण-वृत्ति-गुणादि-रूपाभावस्यापि पूर्व्व-क्षण-वृत्तित्व विशिष्ट-स्वाभावेन प्रतियोगिना-सामानाधिकरण्यात् प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति चेत् अतिव्याप्तिपदमसम्भवपरमिति। वस्तुतो गगनाद्यभाव एव खण्डशः * प्रसिद्ध्या प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। नित्यत्व-विशिष्ट-गगनाभावस्य योऽभावस्तदभावो नित्यत्वमेव न गगनाभावस्तस्यातिप्रसक्तत्वादिति †। न चैवं नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्याभावोऽपि नित्यत्वमेव स्यादिति वाच्यं नित्यत्वस्य गुणादौ द्रव्यत्वस्यानित्ये द्रव्येऽतिप्रसक्तत्वात्। नित्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वस्यैव

---

* साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वेत्य(द्यु)भयाभावघटितकल्पमनुसृत्य खण्डशः प्रसिद्धिर्बोध्येति भावः।

† जन्येऽपि गगनाभावस्तत्र च न नित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभाव इति व्यभिचार इति भावः।

तदभावात्मकत्वादिति। "कपी"ति, प्राचां मते संयोग-सामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् विशेषणानुसरणम्। द्रव्यत्वाभाववानित्यादौ द्रव्यत्वाभावत्व-रूप-यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं द्रव्यस्य (१) सम्भवतीति नातिव्याप्तिसम्भव इति भावः। गुण-सामान्याभावस्योत्पत्ति-कालावच्छेदेन घटादौ सम्भवात् घटत्वादिकमुपेक्ष्यात्मत्वानुसरणम्। न च समवायेन मेय-सामान्याभावस्य द्रव्यमात्र-समवेताभावस्य च प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वस्य घटादौ सम्भवात् कथं घटत्वादिकमुपेक्षितमिति वाच्यं प्रमेय-सामान्याभावस्याभावः सत्त्वैव, द्रव्यमात्र-समवेताभावाभावो द्रव्यत्वमेव लाघवादिति कपि-संयोगात्मक-साध्याभावस्य तयोरप्रतियोगित्वादिति। "गुणाना"मिति गुण-सामान्याभावत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाविष्कर्त्तुम्।

दीधितिः।

मेवं यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

तृतीय-पक्षानुसारेण परिहरति "यादृशे"ति। यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तादृश्याः प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्येत्यर्थः। कपि-संयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुण सामान्याभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगि-

(१) द्रव्ये इति पा।

तानवच्छेदकत्वस्य कपि-संयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिः। द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वाभावत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

दीधितिः।

अत्र च ग्राह्य-सामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं वोध्यम्। तेन धूम-समवायि-निष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगिताया धूम-संयोगि-निष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः।

दीधिति-प्रकाशः।

"तत्र वर्त्तमानत्व"मिति, अभावस्य वृत्तौ तु सम्बन्धो (१) न निवेशनीयः (२) प्रयोजनाभावात्। व्याप्यवृत्ति-साध्यके तु अभावस्य दैशिक-सम्बन्ध एव निवेशनीयः, तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ जात्यभावस्य कालिकतया हेतुमति वृत्तावपि न क्षतिः। दैशिक-

(१) सम्बन्धभेद इति घ।

(२) निवेशनीय इत्यत्र विवक्षित इति घ।

सम्बन्धः क्वचिद्देशिक-विशेषणता, क्वचिच्च समवायादिरपि। तेन द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ देशिक-विशेषणतया द्रव्यत्वादेरवृत्त्या नातिव्याप्तिः। वस्तुतस्तु द्रव्यत्वं नास्तीतिवत् द्रव्यत्वाभावो नास्तीति सम्बन्धांशे तुल्याकार-प्रतीति-बलाद्भावानामपि दैशिक-विशेषणता स्वीकार्य्या। अतएव द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादित्यादौ (समवायसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-द्रव्यत्वाभावे साध्ये) (१) जातित्वाधिकरणे (२) समवाय-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या दैशिक-तया(३) वृत्तेर्विवक्षणे द्रव्यत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति दूषणमनवकाशम्। कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे (४) साध्ये आत्मत्वादि-हेतौ कालिक-सम्बन्धेनात्मत्वाधिकरणे वृत्तेरप्रसिद्ध्या दैशिक-विशेषणतया तद्वृत्त्याकाशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्ति-साध्यकेऽपि तत्र प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं देयमिति। ग्राह्य-सामानाधिकरण्ये साध्यस्य यादृशः सम्बन्धः प्रविष्ट इत्यन्वयः। "तेन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्य"स्य फलमाह "धूम-समवायी"त्यादिना।"साध्यस्य चे"त्यस्य (५) फलमाह "धूम-संयोगी"त्यादिना। प्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि-

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितः पाठोनास्ति घ।

(२) जातित्वाद्यधिकरणे इति घ।

(३) दैशिकविशेषणतायाः इति घ।

(४) आकाशाभावस्याभावे इति घ।

(५) चेत्यादेरिति घ।

हेतु-सम्बन्धि १)वृत्त्यभावस्य साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगितेत्यत्र सम्बन्ध-द्वय-प्रवेशे गौरवादाह "यद्वेति"।

दीधितिः।

यद्वा साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं वक्तव्यम्। तथाच सम्बन्ध-भेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया।

दीधिति-प्रकाशः।

तादात्म्येन साध्यतायां साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः "प्रतियोग्य-सम्बन्धित्व"मिति। सम्बन्ध-भेदेन" साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन।

दीधितिः।

एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयम्। तथाच धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति। तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्य-सम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदक-वह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्ब-

---

(१) हेतुसम्बन्धीतिनास्ति घ।

न्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम्। एवं धर्म्मिणो धर्म्म-व्याप्यत्व-व्यापकत्वे बोध्ये।

दीधिति-प्रकाशः।

"एवं स्थिते" प्रतियोग्यसम्बन्धित्व-घटित-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य निर्व्वचने। "सामानाधिकरण्यादौ" सर्व्वत्राधिकरणत्वांशे, आदिना हेतु-सामानाधिकरण्येत्यस्य परिग्रहः। "धर्म्मिणः" व्याप्य-व्यापक धर्म्मवतो धूमवतो वह्निमतः। "एव"मित्यादि, "धर्म्मिणः"धूमवतः। "धर्म्म-व्याप्यत्वं" वह्नि-व्याप्यत्वम्।"धर्म्मिनः" वह्निमतः। "धर्म्म-व्यापकत्वं" धूम-व्यापकत्वञ्चेत्यर्थः।

दीधितिः।

अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभाव-व्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्ष-विशिष्टत्व-ज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्य-व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्य-पक्षयोर्विशिष्टानुमितिः। तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्व्वते वह्नि-धीः। तथैवावगत-व्यापकता-घटक-सम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-व्याप्यता-घटक-सम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति। कथमन्यथा समवायेन वह्नि-विरहिणि

महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्नि-विरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च संयोगेन वह्नि-विरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते। तथाच तादात्म्य-सम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्व-ग्रहाद् व्यापक-निवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति, स एव चान्योन्याभावः।

दीधिति-प्रकाशः।

"अतएव तादात्म्येन व्याप्तेर्व्यवस्थापनादेव(१)। ननु जलानीनां पृथिवीत्वाभाव व्याप्यत्वेऽपि पृथिवीत्वाभाव-स्वरूप व्यापकाभावेन जलादीनामत्यन्ताभाव एव सिध्येन्नान्योन्याभाव (२) इति तदुपपादयति "यथाचे"त्यादिना। क्रमेण फलमाह "तेने"त्यादिना। धूमावयवे समवायेन तादृश-धूमवत्त्व-ग्रहेऽपि न संयोगेन (३) वह्न्यनुमितिः, पर्व्वते संयोगेन धूमवत्त्वग्रहेऽपि न समवायेन वह्न्यनुमितिरित्यर्थः। न चात्र बाध एव विरोधी, तदनवतारेऽपि तथात्वस्यानुभव-सिद्धत्वादिति। अन्वयिनि-नियमं व्यवस्थाप्य तद्दृष्टान्तेनैव व्यतिरेकिण्यपि नियमं व्यवस्थापयति "तथैवे"ति। एतदेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां द्रढ़यति "कथमन्यथे"ति। कथमन्यथा

---

(१) व्याप्तिव्यवस्थापनादेव इति ग।

(२) जलादीनामत्यन्ताभावसिद्धावपि नान्योन्याभावसिद्धिरिति ग।

(३) संयोगेनेतिनास्ति ग।

इति नियम उपपद्यते इत्यन्वयः। नियमं दर्शयति "समवायेने"-त्यादिना। संयोगेन न निवर्त्तते इत्यन्वयः। "निवर्त्तते चे"त्यत्र "धूम" इत्यनुषङ्गः।

दीधितिः।

इत्थमेव च तादात्म्याद्वृक्ष-शिंशपयोर्व्याप्ति-निश्चय इति सङ्गच्छते।

दीधिति-प्रकाशः।

प्राचीन-ग्रन्थ-सम्मतिं दर्शयति "इत्थमेव चे"ति तादात्म्येन व्याप्ति-व्यवस्थापनेनैव चेत्यर्थः। "वृक्ष-शिंशपयो"रिति, या शिंशपा स वृक्ष इति क्रमेणेत्यर्थः।

दीधितिः।

अतएव गोत्वत्वाद्यग्रह-दशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्व-ग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः, तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादि-व्यतिरेकः सिध्यति।

दीधिति-प्रकाशः।

अन्यदप्युपष्टम्भकमाह "अतएवे"ति। यत एव च तादात्म्ये-नापि व्यापकत्वमतएवेत्यर्थः। गोत्वत्वोपस्थिति-दशायाञ्च तत्र

गोत्वस्यैव समवायेनानुमितिरित्यादि वक्तुं शक्यत इति तदग्रह-दशायामित्युक्तम्। अत्र च स्वरूपत उपस्थित एव गोत्वे तादृश प्रति-योगितानवच्छेदकत्व-ग्रहो विलक्षण-विषयता शाली अनुमिति-हेतुः *। अन्यथा तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदक-गोत्वावच्छिन्न-सम्बन्धी सास्नादिरित्येवं रीत्या ग्रहस्य गोत्वत्वाद्यग्रह-दशायामस-म्भवादसंगत्यापत्तेः। न चाभाव-ग्रहेऽधिकरणतावच्छेदक-प्रकारे-णाधिकरणोपस्थितिः कारणमिति स्वरूपत उपस्थिते गोत्वे कथं तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-ग्रह(१) इति वाच्यम् अभाव-लौकिक प्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वस्याभ्युपगमात् †। (अत्र त्वभा-वस्यालौकिकप्रत्यक्षाङ्गीकारात्) (२)। (केचित्तु प्रतियोगिता-धर्म्मि-

---

* सास्नासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीय-गोसम्बन्धिसास्नावती-यमिति ज्ञानं हेतुरिति भावः।

† न च स्वरूपतो गोत्वविशेष्यकानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशानुमिति हेतुत्वे यत्र गोत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यभिचारधीस्तत्र तदुत्तरं निर्द्धर्म्मितावच्छेदकगोत्व-विशेष्यकतादृशानवच्छेदकत्वज्ञानोत्पादे बाधकाभावात्तदनन्तरं तादृशानुमित्यापत्तिरितिवाच्यं तादृशव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं गोत्वत्वाति-रिक्तधर्म्मानवच्छिन्न-गोत्ववृत्तिविशेष्यतानिरूपित-तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-प्रकारकताशालिज्ञानत्वमेवञ्च तादृशव्यभिचारज्ञानकाले निर्द्धर्म्मितावच्छेदकक-गोत्वविशेष्यक-तादृशानवच्छेदकत्वज्ञानस्याप्यनुपपत्तेस्ततस्तदानीं कारणाभावादेवा-नुमित्यापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम्।

(१) उपस्थिते गोत्वे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोदुर्ग्रह इति ख।

(२) ( ) चिह्नितस्थले अत्रत्वभावस्योपनीतभानतया तथा हेतुत्वस्यासम्भवा-दितीति पाठः ख।

कोभयाभाव-घटित-लक्षणाभिप्रायेणेद*मित्याहुरिति) (१)। वस्तुतो लक्षणाभिप्रायेणेदं, तादृश-प्रतियोगिता-सामान्ये स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्व-साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यत्र तादात्म्येन गोः साध्यत्वे गो-सम्बन्धि-निष्ठाभाव इत्यादौ गोत्वस्य स्वरूपेणैव प्रवेशः, समवायेन गोत्वस्य साध्यतायान्तु स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव इत्यादौ गोत्वत्वस्य निवेशात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थिति-दशायां तादृश-ज्ञाना-सम्भव इत्यत्र तात्पर्य्यम् (२)।

"तादात्म्येन गोः" "सिध्यतौ"त्यन्वयः।

दीधितिः।

एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्व-व्याप्यत्वं वृत्त्य-नियामक--संयोगमात्रस्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-स-म्बन्ध-रूपत्वे साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्ब-न्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादि-व्यापकत्वमपि, तदभा-ववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धि-

---

* हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-सामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व यद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-स्तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति लक्षणानुसारेणेत्यर्थः, तादृशज्ञाने शुद्धगोत्वस्यैव प्रकारत्वादिति : एपन्मते तादृशप्रतियोगिता निरुक्तोभयवतीतिव्यभिचारज्ञानं समानप्रकारकतया प्रतिबन्धकमितिभावः।

(१) ( ) चिह्नितपाठोनास्ति ग।

(२) वस्तुत इत्यादि तात्पर्य्यमित्यन्तः पाठोनास्ति घ।

रपि तस्य तथैव, न तु वृत्त्यनियामक-सम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च, व्यक्तो भविष्यति चैतदुपरिष्टात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"एवञ्चे"ति, हेतु-सम्बन्धीत्यभिधाने चेत्यर्थः । "वृत्त्यनियामके"ति "संयोग-मात्रस्य" आधेयताद्यनवच्छिन्न-संयोगस्य अतएव वृत्त्यनियामकस्येत्यर्थः । इह भूतले घटो नास्तीत्यादावाधेयत्वावच्छिन्न-संयोग (१) एव प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-विधया विषयः, तथैवानुभवात् । यदि चाधेयत्वमविषयीकृत्य शुद्ध-संयोगमात्रं प्रतियोगितावच्छेदक-विधया विषयीकृत्याभाव-प्रत्ययः प्रामाणिकस्तदा गगनादेः पृथिवीत्वादि-व्यापकत्वमिति तात्पर्य्यार्थः * ।

केचित्तु मात्र-पदं कृत्स्नार्थकं, तेन गगनवान् पृथिवीत्वादित्यत्र जलादि-निष्ठेन(२) वृत्त्यनियामक-संयोगेन वर्त्तते यो यस्तदभावस्य पृथिव्यां प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य तादृश-संयोगावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वमादाय लक्षण-सङ्गतिः। अन्यथा गगनसंयोगमात्रस्यैव तादृशस्य तादृश-प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्वं नान्यस्येत्युक्तौ † गगनाभाव-प्रतियोगितायां तादृश-संयोगावच्छिन्न-

---

* इत्यञ्च जलमात्रसंयुक्तस्य पदार्थस्य योऽभावस्तस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेन तमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः ।

† एतन्मते गगनसंयोगत्वेनैव घटादिसंयोगत्वेनैव वा संयोगादीनां संसर्गता न तु शुद्धसंयोगत्वेनेति भावः ।

(१) घटोनास्तीत्याधाराधेयत्वावच्छिन्न संयोग इति घ । (२) जलादिष्वेवेति घ ।

त्व-सत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तर-प्रतियोगितायां तादृश-संयोगावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धा लक्षणासङ्गतिः स्यादिति व्याचक्रुः ।

"प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्व" इति, तस्य प्रतियोगितानवच्छेदक-सम्बन्ध-रूपत्वे साध्यतावच्छेदक-वृत्त्यनियामक-संयोगावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

द्वितीय-विवक्षानुसारेणाह "साध्यतावच्छेदके"त्यादि । इत्यञ्च वृत्त्यनियामक-संयोगस्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिनि घटाद्यभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध इति । ननूत्पत्तिकाले जन्यस्य प्रलये च नित्यस्य पृथिवीमात्रस्यैव गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृथिवीत्व-व्यापकत्वमत आह "तदभाववतोऽपी"ति, गगनाभाववतोऽपीत्यर्थः । ("तत्सम्बन्धित्वात्" गगनादि-सम्बन्धित्वात् । तथाच स्थिति-काले सृष्टि-काले च सर्व्व-पृथिवीष्वेव गगन-सम्बन्धात् गगनाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति भावः)(१) । "तथैव" वृत्त्यनियामक-संयोगेनैव । "असम्बन्धित्वा"दित्यनेन साध्य-सामानाधिकरण्यस्य व्याप्ति-घटकस्याभावः प्रदर्शितः । सामानाधिकरण्य-ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्व-नयेनाह * "अव्यापकत्वा"दिति । ननु वृत्ति नियामक-संयोगेन गगनादेः कथमव्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन गगनाभावस्य प्रतियोगि-सम्बन्धिनो-

---

* एतन्मते केवलव्यापकताज्ञानमेवानुमिति हेतुरिति भावः ।

(१) ( ) चिह्नितस्थले तत्सम्बन्धित्वात् गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भाव इति ग पुस्तके पाठः ।

ऽप्रसिद्धा प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावात् तादृशस्याभावान्तरस्या-प्रतियोगितया गगनादेर्व्यापकत्वमेव स्यादत आह "व्यक्ती"ति, अग्रे खण्डशः प्रसिद्धा आकाशाभावस्यापि प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं * निर्व्वाच्यमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

नन्वष्ट-द्रव्यातिरिक्त-द्रव्यात्मक-काल-मात्र-वृत्ति-धर्म्मस्य विशेषणता-विशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात्; स्वावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगि-सम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अष्टद्रव्यातिरिक्ते"ति । क्रियाद्यात्मक-खण्ड-काल-वारणाय चरम-द्रव्य-पदम् । खण्ड-कालेऽतीत-तद्वारत्यभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-सम्भवात् तद्वृत्ति-धर्म्म-व्यापकत्वं सुघटमेव स्यादतस्तद्वारणाय सर्व्वाणि विशेषणानि । यद्यपि चतुर्द्रव्यातिरिक्तेत्येव वक्तुमुचितं तावतैव महाकाल-लाभ-सम्भवात्, इतरेषामाकाशादीनां कालत्वाभावादेव वारणात् । तथापि तान्त्रिक-परिभाषामाश्रित्य

* उभयाभावघटितमिति शेषः ।

तथाभिधानम्। तथाच महाकालो घटवानेतत्परिमाणादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः।

ननु महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटाभाव एव महाकाले प्रतियोगि-व्यधिकरण इत्यत आह "विशेषणता-विशेषेणे"ति, महाकाल-मात्र-वृत्ति-विशेषणता-विशेषेणेत्यर्थः *। महाकालीय-विशेषणताया इदानीं घट इति प्रतीति-विषय-खण्ड-कालीय-विशेषणता-विलक्षणत्वात्। कथमन्यथा इदानीं सर्व्वमिति प्रतीत्यभावेऽपि कालः सर्व्ववानित्यौपपत्तिक-प्रतीति-वलात् कालस्य सर्व्वाधिकरणत्वमिति।

केचित्तु इदानीमिति धी-विलक्षणा धीर्म्महाकाले नाभ्युपेयते, इदानीमित्यत्र तु महाकालावच्छिन्नैतत्-क्रिया एतत् क्रियावच्छिन्नो वा महाकालोऽधिकरणत्वेन विषय इति, महाकालेऽपि सैव विशेषणता, † महाकाले च महाकालान्यत्व-तत्सम्बन्ध-घटानां तादृश-विशेषणतया सत्त्वात् महाकालान्यत्व-विशिष्ट-घटोऽपि महाकाल-वृत्तिरिदानीं महाकालान्यत्व-विशिष्टो घट इति धी-सत्त्वात्। न चैवं गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वमपि गुण-वृत्तिस्यादिति वाच्यं गुणो गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावानिति धी-विरहादित्याहुः ‡।

---

* तथाच महाकालवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धिरिति भावः।

† तथाच खण्डकाल-महाकाल-साधारणी एकैव विशेषणतेति भावः।

‡ ननु तत्रैव विशिष्टाधिकरणता, यत्र विशेषणविशेष्योभय-सामानाधिकरण्ये विशेषणस्य यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन विशेषणं विशेष्यस्य च यादृशः सम्बन्धः

व्याप्यवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्यस्यानुपादानादाह "अव्याप्यवृत्ती"ति। कालिक-सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिश्चाकाशाभावादिरेव, कालिकतया (१) प्रतियोग्यनधिकरण-कालावच्छेदेन दैशिक-सम्बन्धावच्छिन्न-घटाभाववत् दैशिकतया प्रतियोग्यनधिकरण-देशावच्छेदेनैव कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-सत्त्वात्, न चाकाशाभावस्य दैशिकतयाऽनधिकरणमस्ति, केवलान्वयित्वात्। कालिकतया तदनधिकरणस्यात्मादेः सत्त्वेऽपि काले तदवच्छेदेन तदभावासम्भवात्। आत्मनीदानीमाकाशाभाव इति प्रतीत्या

प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन विशेष्यञ्च वर्त्तते, अन्यथा गुणेऽपि गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताधिकरणता-प्रतीत्यापत्तेः। तथाच कथं महाकाले महाकालान्यत्वविशिष्ट-घटाधिकरणतासम्भवः? तत्र सामानाधिकरण्यप्रविष्ट-दैशिकविशेषणता-विशेषेण महाकालभेदासत्त्वात्। न च तादृशनियमेऽङ्गीकृते सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन दण्डविशिष्टपुरुषस्य कथं ज्ञानेऽधिकरणत्वं; तत्र सामानाधिकरण्यप्रविष्टविशेषण सम्बन्धेन संयोगेन दण्डस्य ज्ञानेऽसत्त्वात्, तथाचैवं नियमद्वयं कर्त्तव्यं, यत्र विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धस्तत्र यत्र च विशेष्यसम्बन्धेनैव विशेषणविशेष्योभयं तत्रापि च विशिष्टाधिकरणत्वमिति; एवञ्च महाकालान्यत्वविशिष्टघटोऽपि महाकाले वर्त्तते, विशेष्यसम्बन्धेन कालिकेन भेदस्य घटस्य च तत्र सत्त्वादिति वाच्यं दण्डविशिष्टपुरुषाधिकरणता ज्ञाने न स्वीक्रियते अपि तु दण्डोपलक्षित-पुरुषाधिकरणतैव, तथाच द्वितीयनियमो नाङ्गीकर्त्तव्यः, तथाच महाकाले कथं तादृशघटाधिकरणत्वमिति चेन्न सर्व्वत्र महाकाल एवाधिकरणम्, इदानीं घट इत्यादिप्रत्ययेनापि महाकाल एवाधिकरणत्वेन विषयी क्रियते खण्डकालस्तावदवच्छेदकत्वेनेति, तथाच कालिकेन महाकालो न महाकालभेदविशिष्ट-घटाधिकरणं लीलावतीकारादिसम्मतत्वादेवञ्च तादृशघटाधिकरणमप्रसिद्धमेवेति प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या महाकालो घटवानित्यत्राव्याप्तिर्दुर्व्वारैति विभावनीयम्।

(१) कालिकविशेषणतया इति ग।

आत्माद्यवच्छेदेन तत्काले आकाशाभावस्याविषयीकरणात्। न च कालिकतया आकाशाभावाभावस्यात्मादिवृत्तेः कालिकतया काले सत्त्वात् तद्वारणाय प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमावश्यकमिति वाच्यं व्याप्यवृत्ति-साध्यके दैशिक-विशेषणतया हेतु-समानाधिकरणत्वस्यैव निवेशेनाव्याप्त्यभावात्। अन्यथा सत्तावान् जातेरित्यादावपि कालिकतया सत्त्वाभावस्य हेतु-समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-विशेषण-निवेशनापत्तेरिति संक्षेपः।

विवक्षा-द्वयस्यैवासम्भवं दर्शयति "स्वावच्छेदक-सम्बन्धेने"त्यादिना। स्वं प्रतियोगिता। तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यासम्भवादित्यग्रिमेण सम्बन्धः। "तेन सम्बन्धेन" कालिक सम्बन्धेन।

दीधितिः।

न च तादृश-सम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्ति-प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्ट-प्रतियोगि-सामान्यकत्वमेव वक्तव्यं; तथाचावृत्ति-गगनाद्यभाव-द्वारिकैव तत्प्रसिद्धिः, सत्त्वाद्यधिकरण-कर्म्मादौ समवायेन ज्ञान-सामान्यस्य संयोग-सामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः। भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयत्व-विशिष्ट-गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वात्व-विशिष्ट-सत्त्वादिकन्तु न मनो-गुणादि-वृत्ति संयोग-सामान्यन्तु न किञ्चिद्द्व्यावृत्तीति वाच्यम्।

दीधिति-प्रकाशः ।

"न चे"ति "वाच्य"मित्यग्रिमेणान्वयः । "तादृश-सम्बन्धः" प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धो वा । इदञ्चावृत्तीत्यनेनान्वितम् । सम्बन्ध-विवक्षायाः फलमाह, "सत्त्वादी"ति, इदं ज्ञानवत् संयोगवद्वा सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अत्र विषयताया वृत्त्यनियमकत्वात् आकाशादौ ज्ञानाभावस्य वृत्तिता-नियामक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-वैयकरण्यं सुघटमेवेत्यतः संयोग-साध्यकानुसरणम् । अत्रापि नित्य-गुणे संयोगस्य केनापि सम्बन्धेना-सत्त्वात् तत्रैव प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं स्यादत आह, "आदौ"ति । आदिना गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-परिग्रहः । अतएवाह, "कर्म्मा-दा"विति । इत्थञ्च कर्म्म-मात्रस्यैव कालिकतया संयोगवत्त्वात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यासम्भवादतिव्याप्तिरिति भावः । सत्त्वाद्यधिकरण-सामान्य-समवेतत्वाभावस्य संयोगेऽसम्भ-वादाह, "यत्किञ्चि"दिति । प्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टेत्यस्य फल-माह, "भूतले"ति । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनो-वृत्ति-प्रतियोगि-कत्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्ने मनो-वृत्तित्वाभावात् प्रतियोगि-वैयधि-करण्यं तत्रेत्यर्थः । द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वे प्रतियोगिता-विशिष्टस्यैवावृत्तित्वाभिधाने * उक्तातिव्याप्ति-निरास इति स्थलान्तरमाह, "गुणे"ति । अत्र च विशिष्ट-सत्तात्वाव-च्छिन्न-प्रतियोगिता विशेष्य-पर्य्याप्त-वृत्तिकेति भावः । विशिष्टान्त-द्वयं मनो गुणयोर्यथाक्रममन्वेति । सामान्य-पद-फलमाह, "संयोग-

* प्रतियोगिता पर्य्याप्त्यधिकरणस्यैवावृत्तित्वविवक्षणे इत्यर्थः ।

सामान्यन्त्वि"ति। तथाच संयोगो द्रव्यत्वादित्यादौ संयोग-व्यक्ति-विशेषस्य यत्किञ्चिद्द्रव्यावृत्तित्वेऽपि उत्पत्ति-कालावच्छिन्न-संयोगाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति नाव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगितायाः जातित्वेनानवच्छेदात्; जाति-शून्ये च तादृश-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगादि-साध्यक-गुण-कर्म्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः, अद्रव्ये हेतुमति तादृश-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः।

दीधिति-प्रकाशः।

"विशिष्टस्ये"ति, तथाच गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ गुणावृत्तित्वस्य विशिष्ट-सत्तायां शुद्ध-सत्तानतिरिक्तायाम् अभावात् न विशिष्टाभावो निरुक्त-प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यतिव्याप्तिरिति भावः। ननु यत्किञ्चिद्धेत्वधिकरण-वृत्तितानवच्छेदक-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वक्तव्यमत आह, "समवायेने"ति। अतिव्याप्तिमेव घटयति, "जातिमदि"ति। मेयत्वाधिकरणं जातिमत् जाति-शून्यञ्च, तत्र जातिमति समवायेन वृत्ति-प्रसिद्धा प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटत्वाभावादेः प्रसिद्धावपि तत्प्रतियोगिता न जातित्वेनावच्छिद्यते, जातिशून्ये च सम-

वायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातित्वावच्छिन्नाभावो न प्रतियोगि-व्यधिकरण इति भावः ।

ननु जातेर्व्याप्य-वृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमेव न देयमतः, "संयोगादी"ति । "गुण-कर्म्मान्यत्वे"ति । एकैकानुपादाने तत्रैव प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं स्यादत उभयान्यत्वमुपात्तम् । अद्रव्ये गुणादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धत्वादाह, "हेतुमतो"ति । तादृशञ्च सामान्यादिकमिति भावः ।

दीधितिः ।

नैवं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये निरुक्त-प्रतियोगि-प्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्व-सामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । धूम-संयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्ड-संयोगे एतद्दण्डाधिकरण-चैत्रानुयोगिकत्वस्य, गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-समवाये च जात्यधिकरण-गुणानुयोगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धि हेतु-सम्बन्धिनिष्ठाभावान्तमाकाशाभाव-साधारणं निर्व्वक्ति, "साध्यतावच्छेदके"त्यादिना । प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धीत्यादि-विवक्षायाञ्च गगनादेर्वृत्तिमत्त्व-पक्षे निष्कृष्यदर्शनीयत्वान्न

तत्र समाधिरुक्तः। क्वचिच्च तादृश-सम्बन्धेत्यादि-पाठः, तत्र प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्ध सामान्ये साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये चेत्यर्थः। वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीय-वह्नि-संयोगस्यापि वह्नित्वावच्छिन्न–प्रतियोगिकत्व–धूमाधिकरण–यत्किञ्चित्पर्व्वतानुयोगिकत्वोभयाभावस्य सत्त्वादव्याप्ति-वारणाय, "सामान्य" इति। "निरुक्ते"ति तादृशाभाव–प्रतियोगितावच्छेदक–विशिष्टेत्यर्थः। घटादि-संयोग-निष्ठ-पर्व्वतानुयोगिकत्व-व्यक्ति-विशेषायोगोलकीय-संयोग-निष्ठ वह्नि-प्रतियोगिकत्व-विशेषोभयाभावस्य संयोग-सामान्ये सत्त्वात्तथैवाव्याप्तिरतः, "सामान्योभये"ति।

अत्र च प्रतियोगित्वमनुयोगित्वञ्च सम्बन्ध-निरूपितं प्रतियोग्यनुयोगि-निष्ठम्, अधिकरणतादि--व्यावृत्त--स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, स च सम्बन्ध-भेदेऽपि न भिन्नः। तेन धूम-संयोगे कालिक-सम्बन्धेनायोगोलक-वृत्तित्व-सत्त्वेऽपि नायोगोलकानुयोगिकत्वं, किन्तु धूम-संयोगीय-कालिक-सम्बन्ध एवायोगोलकानुयोगिकत्वमिति नातिव्याप्तिः। एतेन हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वेत्यत्रानुयोगिकत्व-सामान्य-प्रवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूम-संयोगस्य कालिकादि(१)सम्बन्धेनायोगोलकानुयोगिकत्व-सत्त्वात्। संयोगीय-विलक्षणानुयोगिकत्वस्य प्रवेशे च द्रव्यवान् सत्त्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तत्र हेत्वधिकरणीभूत-गुणानुयोगिकत्वस्य संयोग-निष्ठस्याप्रसिद्धेर्द्रव्याभावस्य-गुणे प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावादिति दूषणमलग्नकं, गुणानु-

(१) आदीति नास्ति ष।

योगिकत्वस्य समवायादाविव प्रसिद्धेरिति। ("विवक्षितत्वा"-दिति, अभावान्तेन विवक्षितत्वादित्यर्थः) (१)।

"यत्किञ्चिदि"त्यस्य फल(२)माह, "वह्न्यधिकरणायोगोलके"ति, अन्यथा वह्न्यधिकरण-सामान्यानुयोगिकत्व-धूम-प्रतियोगिकत्वो-भयस्य धूम-संयोगे सत्त्वात् धूमाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं न स्यादिति भावः *।

"निरुक्त"पदस्य फलमाह, "चैत्रान्यत्वे"ति, चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्डवान् एतद्दण्डादित्यादौ चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्डा-भाव-प्रतियोगी एतद्दण्डस्तत्प्रतियोगिकत्व(३)चैत्रानुयोगिकत्वो-भयस्य चैत्र-वृत्ति-दण्ड-संयोगे सत्त्वात् प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं न स्यात्, निरुक्त-पद-दाने तु चैत्र-वृत्ति-दण्ड-संयोगे चैत्रान्यत्व-विशिष्टैतद्दण्ड-प्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभाव इति भवति चैत्रान्य-त्व-विशिष्टैतद्दण्डाभावः प्रतियोगि-व्यधिकरण इति भावः। एकस्या एव दण्डव्यक्तेश्चैत्रान्यत्व-विशिष्टत्वेन साध्यत्वं दण्डत्वेन हेतुत्वञ्चेतत् सूचनाय "एतदि"ति (४)। अन्यथा चैत्र-वृत्ति-दण्ड-व्यक्तेश्चैत्रान्यत्व-विशिष्टत्वाभावेन चैत्रान्यत्व-विशिष्ट-दण्डा-भाव-प्रतियोगित्वाभावात्, निरुक्त-पदं विहाय केवल-प्रतियोगि-

---

* तथाचाभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति भावः।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ।

(२) प्रयोजनेति पाठः घ।

(३) प्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगिकत्वेति घ

(४) हेतुत्वञ्च सूचयितुमेतदिति इति घ।

प्रतियोगिकत्वोक्तावप्युभयाभाव-सत्त्वेन प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-सम्भवान्निरुक्त-पदानर्थक्यापातात्। समवायेन साध्यतामपि निरुक्तपद-व्यावृत्तिमाह,"गुणे"ति। यद्यपि सत्ता-समवायस्यैक्यात् गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-प्रतियोगिकत्व–गुणानुयोगिकत्वोभयमपि समवायेऽस्त्येवेति निरुक्त-पदे दत्तेऽपि न प्रतीकारः। न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-प्रतियोगिक-सम्बन्ध एव साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धोऽत एव, "धूमसंयोग" इत्यादिना तथैव दर्शितं, तथाच समवाये गुणानुयोगिकत्व-सत्त्वेऽपि गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ता-समवाये गुणानुयोगिकत्वाभावात् उभयाभाव इति वाच्यं तथा सति निरुक्त-पद-वैयर्थ्यापातात्। तथापि समवाये नानात्वाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः। अतएवोत्तर-विवक्षायां "समवायस्यैकत्वेऽपी"त्यादिनाऽस्यां विवक्षायाम् अस्वरसं वक्ष्यति।

केचित्तु समवायस्य तत्तन्निरूपितस्यैव सम्बन्धत्वं न तु शुद्धस्य, अन्यथा रूपि-नीरूप-व्यवस्था न स्यात्। तथाच सम्बन्ध-पद-स्वरसात् यद्रूपावच्छिन्न-समवायस्य सम्बन्धत्वं तद्रूपावच्छेदेनैवोभयाभावः सामान्य-पदोपसन्धानाद्वाच्यः, तथाच सत्ता-प्रतियोगिक-समवायस्यापि सम्बन्धत्वात् सत्ता-प्रतियोगिकत्वावच्छेदेन केवल-सत्ता-प्रतियोगिकत्व-गुणानुयोगिकत्वोभय–सत्त्वाद्विशिष्ट-सत्ताभावस्य प्रतियोगि वैयधिकरण्य-क्षतिरतो,"निरुक्ते"ति। इत्यञ्च, "समवायस्यैकत्वेऽपी"ति ग्रन्थस्तु शुद्धस्य समवायस्यैव कस्मिंश्चिदधिकरणे कस्यचित्सम्बन्धत्वं न तु तत्तन्निरूपितस्येत्याशयेन योज्य इत्याहुः।

दीधितिः ।

स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्त-प्रतियोग्यनधिकरण-हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"स्वरूप-सम्बन्धेने"ति । गगनादेरवृत्तित्व-प्रवादस्तु संयोग-समवाय-सम्बन्ध-पर इति भावः। "निरुक्त-प्रतियोग्यनधिकरणं" प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-भिन्नम् । "प्रतियोगिता-सामान्ये" तादृश-प्रतियोगिता-सामान्ये । (महाकालो घटवानित्यत्र समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-घटाभावमादाय लक्षण-समन्वयः ।) (१) धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटाद्यभाव-प्रतियोगितायाम् उभयाभाव-सत्त्वादतिव्याप्तिरतः "सामान्य" इति । वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायावच्छिन्न-वह्न्यभाव—संयोगावच्छिन्नमहानसीयवह्न्यभाव--प्रतियोगितयोरेकैकाभाव-सत्त्वादुभयाभावानुधावनम् । "तेन सम्बन्धेने"ति ।* न चैवं

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति ग ।

* ननु निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरण-यद्धर्म्मावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं नास्ति तेन सम्बन्धेन तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्येकाभावघटितलक्षणसम्भवे कथं दीधितिकृतोभयाभाव-घटित-लक्षणं कृतमिति चेन्न इदं प्रमेयवत् जन्यज्ञानत्वादित्यत्र समवायेन प्रमेयसाध्यकेऽव्याप्तेस्तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । न च तत्र संयोगेन

समवायेन गगनादेरपि व्यापकत्वं स्यात् समवायेन गगनाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावादिति वाच्यं तथात्वेऽपि सामानाधिकरण्याभावेनैव व्याप्ति-लक्षणेऽतिव्याप्त्यभावात्। गगनादि-व्यावृत्त-व्यापकत्वस्य निर्व्वचनीयत्वे तु साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरण-वृत्तितावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदके विशेषणीयं, तेन वह्न्याकाशोभयत्वादिनापि न व्यापकतेति।

यद्धर्म्मावच्छिन्नत्वमभाव-प्रतियोगिता-निष्ठं विलक्षणं निवेश्यम्। अन्यथा विषयतया ज्ञानावच्छिन्नस्य समवायेन साध्यतायां ज्ञानावच्छिन्न सुखी दुःखादित्यादौ हेतु समानाधिकरण-घट-पटाद्यभाव-प्रतियोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्व-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभय-सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः, विषयता-सम्बन्धेन ज्ञानाश्रयेऽपि ज्ञानावच्छिन्नत्व-सत्त्वात्, ज्ञानावच्छिन्नो घट इति प्रतीतेः। तदपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्धेन बोध्यं, तेन वह्निमान् वह्न्यवयवत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां विषयितया वह्नित्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेर्योऽभावस्तत्प्रतियोगितायां विषयितया वह्नित्वावच्छिन्नत्व-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभय-सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिरिति।

दीधितिः।

समवाय-सम्बन्धेन मेय-सामान्याभावस्य सामा-

प्रमेयाभावः प्रसिद्ध इति वाच्यं संयोगावच्छिन्न-प्रमेयाभावस्य संयोगेन द्रव्यं नास्तीत्यभाव-समनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वमिति तथाच तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिदुर्व्वारैवेति ध्येयम्।

न्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

विषयितया मेयत्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेरभाव-प्रतियोगितायां विषयितया मेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूप-सम्बन्धेन साध्य-तावच्छेदकतावच्छेदकेन तदवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धयाऽव्याप्तिरत आह, "मेयत्वादेरपी"ति ।

दीधितिः ।

अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादि-प्रतियोगि-कत्व-गुणाद्यनुयोगिकत्वोभय-सत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरि-त्यादौ वह्नि-धूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वा-वच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

गगनादेरवृत्तित्व-पक्षेऽपि पूर्व्व-कल्पो न सम्यगिति दर्शयति "अतएवे"ति । अत्र * संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विर-हेणातिव्याप्ति विरहेऽपि (१) द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरित्य-न्वयः ।"विरहेऽपी"ति,तथाच पूर्व्व-कल्पेऽपि तत्रातिव्याप्ति-सम्भावना

---

* वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्रेत्यर्थः ।

(१) द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपीति पाठः घ ।

नेत्यर्थः। न च वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोग-सामान्ये द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व-विरहादिति * वाच्यं निरुक्त-प्रतियोगिकत्वेत्यनेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-विशिष्ट-धी-नियामकता-विशेषस्य संसर्ग-निष्ठस्य विवक्षितत्वात्,उभयत्वावच्छिन्न-विशिष्ट-धी-नियामकत्वञ्च एकाधिकरणकोभय-संयोग-द्वये,(१) (अन्यथा पर्व्वतो वह्नि-धूमोभयवानिति प्रत्यीत्यनापत्तेः)(२)। एवमेव चैत्रानुयोगिक-दण्ड प्रतियोगिक-संयोगेऽपि चैत्रान्यत्व-विशिष्ट-दण्ड-प्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभावः संगच्छते। इत्यञ्च संयोगस्येत्यस्य अयोगोलकानुयोगिक-संयोगस्येत्यर्थः। महानस-वृत्ति-संयोग-द्वये द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व सत्त्वादिति ध्येयम्। "विरहेऽपि चे"त्यत्र चकारः प्रामादिक इति भावः (३)। वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्व विरहेऽपि च नातिव्याप्तिरव्याप्तिर्व्वेत्येव पाठ इत्यन्ये।

वस्तुतस्तु साध्य-साधन-भेदेन लक्षण-भेदात् वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यादावुभयत्वावच्छिन्न-साध्यक व्याप्ति-लक्षणे निरुक्त-पद-दानेऽसम्भव इत्यतस्तत्र निरुक्त-पदं न देयम्। तथाच वह्नि-धूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह, "वह्निधूमोभयवानि"त्यादिना। "विरहेऽपि चे"ति तथाचासम्भव-सम्पादकतया निरुक्त-पदाप्रक्षेप इत्येतत् सूचनायेति, यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम्।

---

* तथाच साध्याभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः।

(१) संसर्गद्वये इति ष। (२) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ष।

(३) भाव इत्यत्र वहव इति ष।

दीधितिः ।

प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः, सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रतियोगित्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, तत्र च नियम-घटित सम्बन्ध-प्रवेशादात्माश्रय इत्यत आह, "प्रतियोगित्वादिश्चे"ति । आदिनाऽनुयोगित्व-निरूपितत्व-वृत्तित्वानां परिग्रहः । "न सम्बन्धत्वेने"ति, किन्तु प्रतियोगित्वत्वादिना सम्बन्ध-विधया निविष्ट इति भावः ।

ननु सामानाधिकरण्यं सम्बन्धि-सम्बन्धित्वं, तत्र च सम्बन्धत्व-प्रवेशादात्माश्रय इत्यतः "सामानाधिकरण्येऽपी"ति ।

ननु यत्र सम्बन्ध-सामान्येनैव व्याप्तिस्तत्र सम्बन्धत्वं निविष्टम् अतो "दर्शितञ्चे"ति, प्रकारता विशेष्यतान्य-विशेषण-विषयक-धी-विषयत्वादि(१)रूपमित्यर्थः ।

दीधितिः ।

अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति

---

(१) आदीति नास्ति घ ।

प्रतीति-नियामको भावाभाव-साधारणः स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, अतो नाभाव-साध्यक-व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु (२) अभावत्वं द्रव्यादि-षट्कान्योन्याभाववत्त्वं, तथाचाभाव-साध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह "अभावत्वञ्चे"ति । इदमिह नास्तीति प्रतीति-नियामक-भावाभाव-साधारणाभावत्व-प्रवेशे तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तादृश-प्रतीति-नियामकाभाव-प्रतियोगितायां तादात्म्यावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभाव-सत्त्वादत "इदमिदं न भवती"त्युक्तम् । "भावाभावसाधारण" इति, भाव स्वरूपाभाव-मात्र-प्रवेशे घटाभिन्नं मेयत्वादित्यादौ (३) व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोऽभावोपादानम् ।

दीधितिः ।

तदपि वा नोपादेयं प्रयोजन-विरहात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृश प्रतियोगितायामुभयाभाव विवक्षयैव सामञ्जस्ये तदुपादानमपि न कर्त्तव्यमित्याह "तदपी"ति ।

(२) नन्वित नास्ति ग ।

(३) घटाभिन्नं मेयत्वादित्यत्र भावसाध्यक इति पाठः घ ।

दीधितिः ।

विषयता-तत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्व-तत्त्व-सम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ।

इति श्रीमद् रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमान-खण्डे सिद्धान्तलक्षण-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु घटाभाव-प्रतियोगित्वं घटस्वरूपं घटत्व-स्वरूपं वा ? आद्ये घटाभाव-प्रतियोगीत्यस्य घटोऽभाव-घटवानित्यर्थः स्यात्तथाचाननुभवः । द्वितीये घटोऽभाव-घट इत्याकारः स्यात्तत्रापि च स एव दोषः । एवमधिकरणत्वमपि न संयोगादिरूपं, वदरस्यापि कुण्डाधारत्व-प्रसङ्गात् अत आह "विषयते"ति । "तत्त्वादिवदि"ति, नैयायिकैकदेशिनाप्यतिरिक्त-विषयता-स्वीकारात् तस्य दृष्टान्तता। अतएवातिरिक्त-विषयतावादि-मत इति तत्र दर्शयति । "तत्त्वादौ"ति, विषयतात्वादौत्यर्थः। आदिना प्रकारता-विशेष्यता-तत्त्व-परिग्रहः । "तत्त्वे"ति प्रतियोगित्वत्वाधिकरणत्वत्वेत्यर्थः ।

इति श्रमङ्गलानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे सिद्धान्त-लक्षण-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणम् ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणे दीधितिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः, सम्भवति लघौ धर्म्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेय-धूमत्व-कम्बु-ग्रीवादिमत्त्व-घ्राण-ग्राह्य-गुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

अथावच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वं किमिति तन्निरूपयति "नन्वि"त्यादिना । "इह" एतल्लक्षणे * । "सम्भवति" समनियते लघौ (१) सम्भवति । (ननु प्रमेय-धूमत्वस्य धूमत्व-घटितत्वात् वक्ष्यमाण-रीत्या न तत्र धूमत्व-भेदः † सम्भवतीत्यत आह "कम्बु-ग्रीवे"ति) (२) कम्बुग्रीवात्वादिकं (३) संस्थान-वृत्ति-जाति-भेदः, परम्परा-सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वं, अतएव गौरव-

---

* अत्रानुमानवाक्यं यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम् एतल्लक्षणघटकत्वाभाववत् स्वसमनियत-लघुधर्म्मत्व-कालीन-गुरुधर्म्मावृत्तित्वादिति ।

† तद्भिन्नत्वं तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीति विषयत्वमिति यावत् तथाच तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वाविषयक प्रतीति-विषयत्वस्य प्रमेय-धूमत्वेऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

(१) लघौ इति नास्ति घ ।

(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थितः पाठो नास्ति ग ।

(३) कम्बुत्वादिकमिति पाठः घ ।

मपीति भावः। ननु पार्थिवत्वादि-व्याप्य-नानाघटत्वानां कम्बु-ग्रीवादिमत्त्वं न समनियतं अतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं भवत्येवेति नातिव्याप्तिरतो "घ्राणग्राह्ये"ति। इदमपि यथाश्रुतं यद्यपि न गन्धत्व-समनियतं अतीन्द्रिय-गन्धे तदभावात्। न च ग्राह्यत्वं ग्रहण योग्यत्वं योग्यतावच्छेदकञ्च गन्धत्वमेवेति वाच्यम्। तथा सति प्रमेय-धूमत्व-तुल्यतापत्त्या पृथगुपन्यासानौचित्यात्। तथापि घ्राण-ग्राह्य-वृत्ति गुणत्व-व्याप्य-जातिमत्त्वं तद्वाच्यं, तस्य च न गन्धत्व-घटितत्वं, गन्धत्वाविषयक-सुरभित्वादि-विषयक-प्रतीत्या विषयीकरण-सम्भवात्, वक्ष्यमाण-रीत्या चावच्छेदक-भेद-सत्त्वा-दिति भावः। (यद्वा घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्य-गुणत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं, तस्य च परम्परासम्बन्धेन गन्धत्व-समनियतत्वात् तेन रूपेण साध्यतायामतिव्याप्तिर्यथा श्रुतैवेति।) (४) "अतथात्वेन" प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन।

दीधितिः।

नाप्यनतिरिक्त-वृत्तित्वं, प्रतियोगितायाः स्वरूप-सम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

तत्तत्प्रतियोगितामादायानतिरिक्तवृत्तित्वं निर्व्वाच्यं, तथा-

(४) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति घ।

विध-प्रतियोगितात्वेनानुगतीकृत-प्रतितोगितामादाय वा ? आद्ये दोषमाह "प्रतियोगिताया" इति। प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतुमाह "स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया" इति। "धूमत्वादेरपी"ति, तथा चानेक-वृत्ति-धर्म्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः।

दीधितिः।

न च तथाविध-यत्किञ्चिदेकाभाव-प्रतियोगिता-सामान्य-शून्यावृत्तित्वं तत्, अतएवातिरिक्त-सामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्-साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्यं, वह्नि-घट-वृत्ति-द्वित्व-तार्णतार्ण-दहन-वृत्ति-द्वित्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-वह्नित्वादावतिप्रसङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति "न च तथाविधे"ति। हेतु-समानाधिकरण-प्रतियोगि-व्यधिकरणेत्यर्थः। प्रतियोगि-व्यधिकरण-हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्य-शून्यत्वस्याप्रसिद्धिः, तादृश-प्रतियोगिता-सम्मान्यस्य* केवलान्वयित्वात्। स्वान्यूनवृत्ति-तादृश-प्रतियोगिता-सामान्यकत्वोक्तौ चासम्भवः, सर्व्वस्यैव साध्य-

---

* येकिञ्चिद्व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नाभावमादायेति भावः।

तावच्छेदकस्य स्वान्यूनवृत्तिताद्दश-प्रतियोगिताकत्वादत (१) आह "यत्किञ्चिदेके"ति। एक-पदं तत्तदभावानां प्रातिस्विक-रूपेण-ग्रहणस्य, यत्किञ्चित्पदञ्च ताद्दश-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तत्तद्भेद-कूटवत्त्वस्य च लाभायेति ध्येयम्। तत्तदभाव-प्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभाव लाभाय "सामान्ये"ति। न च प्रमेयवान् मेयत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः समवायावच्छिन्न-प्रमेय-सामान्याभाव-प्रतियोगितायाः केवलान्वयित्वेन तच्छून्याप्रसिद्धग्रा प्रमेयत्वस्य ताद्दश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं, स्वान्यूनवृत्ति-ताद्दशप्रतियोगिता-सामान्यकत्वे तात्पर्य्यात्। (यद्वा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक प्रमेयाभावस्य सत्त्वाभावादनतिरिक्तत्वात्तस्य प्रतियोगी सन्नेव प्रतियोगितासामान्य-शून्यत्वन्तु सामान्यादौ प्रसिद्धमिति) (२)। "तत्" अनतिरिक्तवृत्तित्वम्। "अतएव" यत्किञ्चिदेकाभाव-प्रवेशादेव। "अनवच्छेदकत्वापातात्" ताद्दश-यत्किञ्चिदेकाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वापातात्। "तत्साधनं इति अतिरिक्त-सामान्याभाव-साधनम्। "सङ्गच्छत" इति, अन्यथा वह्नि-समानाधिकरण-विशेषाभाव-कूट-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवातिप्रसङ्ग-वारणे तत्साधनं व्यर्थमेव स्या(३)दित्याशयः। ननु ताद्दश-प्रतियोगित्वा-

---

(१) स्वान्यूनवृत्ति-ताद्दश-प्रतियोगिताकत्वादत इत्यत्र ताद्दश-प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्त्वादत इति पाठः घ।

(२) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग।

(३) स्यादिति नास्ति ग।

न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं निर्व्वाच्यमत आह "तार्णे"ति, "वह्नित्वादी"त्यादिना यावत्त्व-परिग्रहः ।

दीधितिः ।

एतेन अन्यून-वृत्तित्व-विशेषितमपि परास्तम्, अतएव नानाप्रतियोगि-वृत्त्येक-प्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"एतेन" तार्णतार्णोभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेन । "विशेषितम्" अनतिरिक्तवृत्तित्वम्, "अतएव" वह्नित्वादावतिप्रसङ्गादेव, "न निस्तार" इति, धूमत्वादेरिव सर्व्वस्यैव तादृश-प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेन व्याप्तिलक्षणस्यासम्भवापातादिति भावः ।

दीधितिः ।

लघुरूप-समनियत-गुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः तादृश-तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्त-वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु तथापि प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-घटित-विवक्षायां प्रमेय-धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः सम्भवतीत्यत

आह "लघुरूपे"ति, "तादृशे"ति, तादृश-लघु-रूप-समनियतं यद्गुरु-रूपं प्रमेय-वह्नित्वादि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धेः, तथा चैतद्विवक्षायामतिव्याप्ति-विरहेऽपि प्रमेय-वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः।

"प्रतियोगितावच्छेदके"ति, प्रतियोगितानतिरिक्त-वृत्तित्वमित्युक्तौ हेतु-समानाधिकरण-यत्किञ्चिदेकाभावत्वादेरपि प्रवेशे गौरवम् अनेक-वृत्त्येक-प्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वानङ्गीकारे तार्णतार्णोभयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अपि वह्नित्व-समान-वृत्तिकत्वात्तदनतिरिक्त-वृत्ति-वह्नित्वस्यापि अवच्छेदकत्वापत्तिरतोऽवच्छेदक पर्य्यन्तानुधावनम्। प्रतियोगितावच्छेदकञ्च विषिष्योपादेयं, * तेन तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां तत्तद्वह्नित्वानाम् अनतिरिक्त-वृत्तित्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः।

तदनतिरिक्तवृत्तित्वञ्च प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेन तदभाववति साध्यतावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेनावृत्तित्वं, तेन तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-घटत्वादेरपि कालिक-सम्बन्धेन वह्नि-वृत्तित्वात् सम्बन्ध-सामान्येन तदभाववति समवायेन वह्नित्वस्यावृत्तावपि न क्षतिः। न वावच्छेदकता-नियामक-समवाय(१)सम्बन्धेन घटत्वादेरभाववति कालादौ कालिक-सम्बन्धेन घटत्वादेर्वृत्तित्वेऽपि अवच्छेदकत्व-क्षतिः। महाकालो ध्वंसवान्

* तथाच यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थः।

(१) समवाय इति नास्ति ग।

कालपरिमाणादित्यादावपि आकाशत्व-घटत्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकम्। तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वाभाववति गगनत्वादिर्ध्वंसत्वीय-स्वरूप-सम्बन्धेनावृत्तेरिति।

दीधितिः।

स्व-समान-वृत्तिकत्वावच्छेदकं ग्राह्यम्। तत्त्वञ्च स्व-पर्याप्त्यधिकरण-पर्याप्ति-वृत्तिकत्वं, यावत्त्वादिकन्तु न तथा।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु तथाविध-प्रतियोगितावच्छेदक-तार्णातार्णोभयत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव वह्नित्वादिकमित्यसम्भव इत्यत आह,* "स्वसमाने"ति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतम्। ननु समानत्वम् अन्यूनानतिरिक्ताधिकरणकत्वेन समवायित्वादिना वा ? द्वयमपि तादृशो-

---

* ननु प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र समवायेन साध्यतातां व्यभिचारिणि प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिवारणाय स्वाधिकरणवृत्त्यन्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वं वाच्यं, स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतम्, एवञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वं स्वं नैतादृशं तदधिकरणे वह्नौ उभयत्ववद्भेदसत्त्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमिति वह्नित्वस्य नावच्छेदकत्वमिति किं स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशेनेति चेन्न वह्नित्वाधिकरणे उभयत्ववद्भेदासत्त्वात् तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेवोभयत्वमिति वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वापातात्तदनुसरणम्; एको न द्वौ इत्यादिप्रतीत्या हि एकस्मिन् द्वित्ववद्भेदो न विषयीक्रियते किन्त्वेकत्वे द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावस्तथाच वह्नौ उभयभेदासत्त्वादुभयत्वमनवच्छेदकमिति समानवृत्तिकत्वनिवेश इति भावः।

भयत्वादौ गतमत आह, "तत्त्वञ्चेति । स्व-समानवृत्तिकत्वञ्चे-त्यर्थः । उभयत्वादेरपि वह्नित्वाधिकरणे पर्य्याप्तेराह, "स्व-पर्य्याप्तौ"ति स्व-पर्य्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्न-पर्य्याप्तिकत्व(१)मित्यर्थः*। तेन यावद्वह्नीनामेव वह्नित्व-पर्य्याप्त्यधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । प्रत्येक-रूपावच्छिन्न-पर्य्याप्त्यवच्छेदकत्वञ्च प्रकृते ग्राह्यं यावान् वह्निरिति प्रत्यये च वह्नित्वपर्य्याप्तित्वेनानुगतानां तावत्पर्य्याप्तीनामवच्छेद-कतया यावत्त्वं भासते न तु प्रत्येकरूपावच्छिन्नपर्य्याप्तेरिति † न यावत्त्वादौ वह्नित्व-समानवृत्तिकत्वमिति भावः ।

यत्तु स्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकता-व्यापक-पर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्व-मर्थः । वह्नित्व-पर्य्याप्त्यवच्छेदक-तत्तद्वह्नित्वावच्छेदेन यावत्त्व-स्यापर्य्याप्तेर्न तत्रातिप्रसङ्ग इति । तन्न तथासत्यनतिरिक्तवृत्ति-त्वांशस्य वैयर्थ्यादिति ।

उभयत्वादेरपि वह्नित्व पर्य्याप्त्यवच्छेदकावच्छेदेन समवाय-सत्त्वादाह, "पर्य्याप्तिवृत्तिकत्व"मिति, वह्नित्व-पर्य्याप्त्यवच्छेदकाव-च्छिन्नपर्य्याप्तिकं महानसीयत्वादिकमपीति तदनतिरिक्तवृत्तित्व-मुक्तम् । "यावत्त्वादिक"मित्यादिना तार्णतार्णोभयत्व-परिग्रहः । "न तथा" न वह्नित्व-पर्य्याप्त्यधिकरण-पर्य्याप्तिकम् ।

---

* तथाच वह्नित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकं तत्तद्वह्नित्वं तदवच्छेदेन नोभयत्वं पर्य्याप्त-मिति भावः ।

† यावत्त्वे तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नपर्य्याप्त्यवच्छेदकता न स्वीक्रियते इति भावः ।

(१) पर्य्याप्तवृत्तिकत्वमिति घ ।

दीधितिः ।

पर्य्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीति-साक्षिकः स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष एव ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु पर्य्याप्तिः समवाय एव, स च प्रत्येक-वह्नावपीत्यत आह, "पर्य्याप्तिश्चे"ति । "एको घट" इति एकमात्र-वृत्ति-धर्म्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्य्याप्तिं दर्शयितुम् । "इमौ द्वा"विति उभय-वृत्ति-धर्म्मावच्छेदेनैव द्वित्वस्य पर्य्याप्तिरिति दर्शयितुम् ।

दीधितिः ।

त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादि-समान-वृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रत्येकवृत्तित्व-व्यासज्यवृत्तित्वाभ्यामेव समानता, तथाच वह्नि-धूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तदुभयत्वस्य समान-पर्य्याप्तिक-वह्निधूमाकाश-त्रित्वानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह "त्रित्वादिकमपी"ति ।

ननु द्वौ न स्त इति प्रतितौ प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामकतया पर्य्याप्तिरेव सम्बन्धी भासते न समवायः, अन्यथा (१)

---

(१) अन्यथेत्यत्र तथा सतीति पाठः ग ।

प्रत्येक-सत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रयियोगिसत्त्वात् द्वित्वावच्छिन्नाभावो न स्यात्, तथाच पर्य्याप्ति-सम्बन्धेन उभयत्वाभाववति प्रत्येक-वह्नौ वह्नित्वस्य सत्त्वेनैवावच्छेदकत्वाभावे किमिति स्वसमानवृत्तिकत्व-मवच्छेदक-विशेषणमिति चेत्तादृश-सम्बन्ध-विशेषेणानतिरिक्तवृत्तित्व-लाभायैव तदुपादानमित्येके।

पर्य्याप्ति-सम्बन्धेन द्वित्वस्याभावो न प्रत्येकस्मिन्, अन्यथा उभयत्रैव प्रत्येक-रूपेण द्वित्वाभाव-सत्त्वादिमौ न द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः। न च तदुभयत्वावच्छेदेन (१) द्वित्ववत्ता-ज्ञानं विरोधि तत्रेति वाच्यम्। तदुभयत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वमादाय (२) तादृश-प्रतीत्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। तादृश-प्रतीतिं प्रत्यपि विरोधित्व-कल्पने तदपेक्षया तत्र द्वित्वाभावानभ्युपगम एव लाघवात्, एको न द्वौ इति प्रतीतेर्द्वित्वाधारतावच्छेदकत्वाभावावगाहित्वेनैवोपपत्तेरित्यन्ये।

परे (३) तु तादृश-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाभाववद्वृत्तित्वमित्युक्तौ तार्णातार्णोभयत्वमपि न प्रतियोगितावच्छेदकं स्यात् उभयत्वाभाववत्प्रत्येक-पर्य्याप्तत्वादुभयत्वस्य, तथाच तत्साधारण्याय प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वस्याभाव-विशेषणस्यावश्यकत्वे वह्नित्वादावति-व्याप्तिरतः स्वसमानवृत्तिकत्व-विशेषणम्। न च प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वंप्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्वं, उभयत्वा(४)नधि-

(१) अवच्छेदेनैव इति घ। (२) तथापीत्यधिकं घ।
(३) अपरे इति घ। (४) द्वित्वा इति घ।

करणञ्च प्रत्येकमपीति तद्दोष-तादवस्थं, पर्य्याप्त्यवच्छिन्न-समवाय-स्यैव प्रकृते प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वेन तत्र पर्य्याप्त्यंशं विहाय समवाय-सम्बन्धेन यत्प्रतियोग्यधिकरणं तदन्यत्वस्यैव लाघवेन विवक्षणात्। यद्वा द्वौ नस्त इति प्रतीतेरवच्छेदकता-नियामकः पर्य्याप्त्यवच्छिन्न-समवाय एव सम्बन्धो भासते, तथाच तेन सम्ब-न्धेन तदभाव-विवक्षणे तार्णातार्णोभयत्वादेरवच्छेदकत्व-सम्पत्तये प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वविवक्षणापत्तेरतः पर्य्याप्त्यंशमनुपादाय सम-वायादि-रूपमेव प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामकसम्बन्धमादाय तदनतिरिक्तवृत्तित्वं निर्व्वाच्यम्। तथा सति वह्नित्वादावतिव्याप्ति-रतः स्वसमानवृत्तिकत्वमिति प्राहुः।

दीधितिः।

घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः। एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्म्मान्यूनवृत्ति-धर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं, तेनोक्ताव्याप्ति-निरासः।

दीधिति-प्रकाशः।

"घटकञ्चे"ति, प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तत्यत्वावच्छेदकत्वं स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष इत्यर्थः। (द्वितीयकल्पं परिष्कारोति) (१) "एवञ्चे"ति, स्वसमानवृत्तिकत्व-(२) विवक्षणे चेत्यर्थः*। अन्यथा

---

* तथाच यद्धर्म्मसमानवृत्ति यद्धर्म्मान्यूनवृत्तिर्यस्तदवच्छिन्नत्वमित्यर्थ इति भावः।

(१) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग। (२) वृत्तिकत्वस्य इति घ।

वह्नित्वान्यूनवृत्ति-तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नत्वस्य संयोगावच्छिन्नत्वस्य च धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वादसम्भव एव स्यादिति भावः। "उक्ताव्याप्ती"ति, लघु-रूप-समनियत-गुरु-रूपेण साध्यतायामव्याप्तिरित्यर्थः (१)।

नन्वेवमपि प्रमेयवान् सत्तावत्त्वान् वा मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, प्रमेयत्वस्यावच्छेदकस्याभावाप्रसिद्धया सत्तायाः समवायेनाभाववति साध्यतावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धया च साध्यतावच्छेदके प्रमेयत्वे सत्तायाञ्च तादृशावच्छेदकत्वस्य विरहात्। अवच्छेदकानतिरिक्तवृत्ति-पदेन स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-तादृशावच्छेदकतावच्छेदकस्य विवक्षणेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, तत्र धूमत्वस्य स्वरूपत एवावच्छेदकत्वेनावच्छेदकतावच्छेदक(२)स्याभावात्, स्व-समानाधिकरणाभाव-(३) प्रतियोगितावच्छेदक-वृत्ति-तद्व्यक्तित्वं यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमवच्छेदकत्वमित्यभिधानेऽपि दण्डिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्व समानाधिकरणा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत--दण्ड--वृत्ति-तत्तद्व्यक्तित्वानां दण्ड-समानाधिकरणाभाव--प्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदक-लक्षणस्य दण्डादावव्याप्तिः। न च दण्डित्व-सामान्य-लक्षणाधीन-दण्डिमात्र-विषयक-ज्ञानमेव दण्डाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं, तथा

(१) गुरुरूपावच्छिन्नसाध्यताकाव्याप्तीत्यर्थ इति पाठः घ।

(२) अवच्छेदकत्व इति घ।

(३) स्वसमानाधिकरणाभावेति नास्ति घ।

च तज्ज्ञानीय-तद्व्यक्तित्वं दण्ड-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। जात्यतिरिक्त-पदार्थस्य किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वेन दण्डि-भिन्नाविषयक-(५) दण्डि-विशेष्यक-ज्ञानत्वेनावच्छेदकत्वे वाच्ये, तदपेक्षया दण्डत्वेनैवावच्छेदकत्वे लाघवादाह "वस्तुत" इति।

दीधितिः।

वस्तुतस्तु तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववदसम्बन्ध-स्व-विशिष्ट-सामान्यकत्वं, स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वं वा तदनतिरिक्त-वृत्तित्वं वक्तव्यम्। अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभाव–प्रतियोगितावच्छेदक--गुणान्यत्वविशिष्ट-सत्तात्व-तुल्य-वृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः।

दीधिति-प्रकाशः।

"तदवच्छिन्ने"ति, तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धं यद्विशिष्ट-सामान्यं तत्त्वमित्यर्थः। तत्पदं तादृश-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदक-परम्*। भवति हि वह्नि-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितायाः स्वरूप-सम्बन्ध-रूपं यदवच्छेदकं धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाव-

* हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपरमिति भावः।
(१) भिन्नाविशेष्यक इति ग।

वति प्रमेय-धूमत्व-विशिष्ट-सामान्यमसम्बद्धमेवेति प्रमेय-धूमत्व-मप्यवच्छेदकम्।

अत्र तादृश-धूमत्वाश्रय-प्रतियोगिक-धूमाकाशोभय(१)त्वावच्छिन्नाभाववति धूमत्व-विशिष्टस्य सम्बन्धत्वाद्धूमत्वादावव्याप्तिरतस्तदवच्छिन्नेति। न च तत्र तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धा (२) न व्याप्ति-लक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। गगनत्वस्यैव तथात्वात्। गगनत्व विशिष्टस्य कुत्राप्यधिकरणेऽसम्बद्धत्वेन तदवच्छिन्नाभाववत्यसम्बद्धत्वात्।

धूमत्वावच्छिन्नाभावस्यापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन(३) धूमवति सत्वात् गगनत्व-रूप-तादृशावच्छेदकमादाय धूमत्वादिकमप्यनवच्छेदकं स्यात्, अतः प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीयः (४)। तदर्थश्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यनधिकरणत्वं* (तेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् सामान्यस्य वेत्यादि-विकल्पोक्त-दोषानवकाशः) (५)। न वा (६) समवायेन धूमानधिकरण-पर्व्वतादौ धूमत्व-विशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि धूमत्व(७)स्यावच्छेदकत्व-क्षतिः। सम्बन्ध-सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-विवक्षणे घट-

* तथाच तदवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणासम्बन्ध-विशिष्टसामान्यकत्वमित्यर्थ इति तु तत्त्वम्।

(१) धूमघटोभय इति ग।
(२) अप्रसिद्धाविति ग।
(३) कालाद्यवच्छेदेनेति ग।
(४) विशेष्य इति ग।
(५) ( ) चिह्नितपाठो नास्ति ग।
(६) नवेत्यत्र तेनेति ग।
(७) न धूमत्व इति ग।

रूप-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-पटत्वावच्छिन्नस्यानधिकरणे गगनादौ घटत्वत्व-विशिष्टादेरसम्बद्धत्वात् अयं घटत्ववान् घटरूपादित्यादौ नाव्याप्तिः, * न वा द्रव्यं गुणादित्यत्र पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाभावस्य तादृशस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-पृथिव्यन्यत्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्व-रूप-प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्वत्व-विशिष्ट-सामान्यस्यासम्बद्धत्वेऽपि क्षतिरिति। तदवच्छिन्नाभावोऽपि साध्यतावच्छेदक सम्बन्ध-सामान्ये इत्यादि-क्रमेण प्रतियोग्यसमानाधिकरणः, तेन न कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-क्षतिः।

तादृशाभाववदसम्बद्धत्वञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन तादृशाभाववत्सम्बद्धत्व-सामान्याभावः, तेन गगनत्वादि-विशिष्ट-सामान्यस्यापि गगनत्वावच्छिन्नाभाववति तादात्म्येन वृत्त्यनियामक-सम्बन्धादिना सम्बद्धत्वात्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धौ न व्याप्ति-लक्षणासम्भवः। † न वा तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-महानसीय-वह्नित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वह्नित्व-विशिष्ट-सामान्यासम्बद्धत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः।

तादात्म्येन साध्यतायां तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरसम्बद्ध-

---

* गगने संयोगेन वह्नेः सम्बन्धत्वात् वह्निमान् धूमादित्युपेक्षितमिति भावः।

† सामान्याभावनिवेशव्यावृत्तिमाह नवेत्यादिना।

त्वेति । स्वविशिष्टेति करणाच्च गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातिमत्त्वादित्यत्र विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति गुणे विशिष्ट-सत्तात्वाश्रयीभूत-सत्तायाः सम्बद्धत्वेऽपि विशिष्ट-सत्तात्वस्य नावच्छेदकत्व-क्षतिः ।

स्व-विशिष्टत्वं यद्यपि(१) न साध्यतावच्छेदकता-घटक-सम्बन्धेन, कालो दण्डिमान् ध्वंसवान् वा काल-परिमाणादित्यादौ वृत्तिता-नियामक-संयोगेन ध्वंसत्वीय-विशेषणता-विशेषेण वा साध्यतावच्छेदकतायां तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धेः, गगनत्वादेस्तेन सम्बन्धेनावृत्तेः । नापि प्रतियोगितावच्छेदकता-घटकेन, सम्बूग्रीवादिमत्त्वान् मेयत्वादित्यत्र घटत्व-निष्ठ-प्रतियोगितावच्छेदकता-घटकीभूत-समवायेन कम्बूग्रीवादिमत्त्वस्य वृत्तेरप्रसिद्धेरनवच्छेदकत्वापातात् । वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितया वह्नित्वज-ज्ञानाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-वह्नित्व-विशिष्ट-ज्ञानादेस्तदवच्छिन्नाभाववत्यसंयुक्तत्वात्, वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापाताच्च । नापि सम्बन्ध-सामान्येन, घटत्वावच्छिन्नाभाववति गगनत्वावच्छिन्नाभाववति च कालिकादि-सम्बन्धेन घटत्व-गगनत्वादि-विशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-संयोग-सम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽसम्भवात् । नापि साध्यतावच्छेदकताघटक-प्रतियोगितावच्छेदकताघटकान्यतर-सम्बन्धेन, कालिक-सम्बन्धेन दण्ड-विशिष्टस्य कालिक-सम्बन्धेन साध्यतायां काल परिमाण-हेतौ (२) तादृशाव-

---

(१) विशिष्टत्वञ्च इति घ ।

(२) कालपरिमाणे हेतौ इति घ ।

च्छेदकाप्रसिद्ध्यापत्तेः। तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वादेः कालिक-सम्बन्धेनाश्रयस्य घटादेस्तदवच्छिन्नाभाववति कालादौ सम्बद्धत्वात्, कालभेद-विशिष्ट-गगनत्वस्य कालिकसम्बन्धेन घटाद्यवृत्तितयाऽन्यतर-सम्बन्धेन तद्विशिष्ट-सामान्यस्य तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धतया तत्रावच्छेदक प्रसिद्धावपि तादात्म्येन धूम-सम्बन्धिनः संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-धूमत्वावच्छिन्नाभाववति प्रतियोगितावच्छेदकता-घटक-समवायेन धूम-विशिष्टस्य परमाण्वादेः संयुक्तत्वेन धूमादेरनवच्छेदकत्वात्। तथापि तदवच्छिन्नाभाववति येन येन सम्बन्धेन यद्विशिष्ट-सामान्यमसम्बद्धं तेन तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न भिन्नं साध्यतावच्छेदकता-घटक-सम्बन्धेन यद्धर्म्म-प्रकारक-ज्ञानं तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वर्त्तुलार्थः(१)। विषयिता-सम्बन्धेन वह्नित्व-प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न-भिन्नं समवायेन वह्नित्व-प्रकारक-ज्ञानमपीति वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेर्नावच्छेदकत्व-सम्भवः। अतएव प्रमेय-धूमत्व-प्रकारक ज्ञानत्वावच्छिन्ने धूमत्व-प्रकारक-ज्ञानत्वावच्छिन्न-भेदाभावात् स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वस्य लक्षणे प्रवेशेऽपि न तत्रातिव्याप्तिसम्भव इत्यभिप्रेत्य तादृश-लघु-रूपाघटितं कम्बुग्रीवादिकमुपक्रान्तवानवच्छेदक-लक्षण-पूर्व्वपक्षोपक्रमे दीधिति-कारः। विवेचयिष्यते चेदमधिकम्। महानसीय-वह्नित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक तादृशाभाववति वह्नित्व-विशिष्टस्य महानसीय-वह्नेरसम्बद्धत्वात्

(१) वङ्कुलार्थः इति ष।

सामान्येति, पर्व्वतीय-वह्न्यादेर्वह्नित्व-विशिष्ट-सामान्यस्य महानसीय-वह्न्याद्यभाववति सम्बद्धत्वान्नाव्याप्तिः।

ननु गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, विशिष्टस्यानतिरेकेण विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति विशिष्ट-सत्ताया अपि सम्बद्धत्वात्। न च तदवच्छिन्नाभाववदधिकरणतानवच्छेदकत्वं तदर्थः, प्रमेय-वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः। तादृश-महानसीय-वह्नित्वावच्छिन्नाभाववति प्रमेय-वह्नित्व-विशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि प्रमेय-वह्नित्वस्य गुरुतया आधेयतानवच्छेदकत्वात्। प्रमेय-वह्निमान् पर्व्वत इति प्रतीति-बलात् गुरुणोऽप्याधेयतावच्छेदकत्व-स्वीकारेऽपि सत्तावान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः। तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति जात्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धतया सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्, इत्यरुचेराह "स्वविशिष्टे"ति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतम्। तद्विशिष्टत्वञ्च पूर्व्वनिरुक्त-सम्बन्धेन बोध्यम्। तेन न पूर्व्वोक्त-दोषः। तत्पदं तादृश-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकपरम्। तथाच हेतु-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तत् पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः। विशिष्ट-सत्तात्वाश्रय-सत्तासम्बन्धि-गुणादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्विशिष्ट-सत्तात्वस्यानवच्छेदकत्वापत्तिरतः स्वविशिष्टेति। प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव सम्बन्धान्तरेण स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्या व्याप्ति-लक्षणासम्भव

इत्यतः साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन सम्बन्धित्वं वाच्यम्। संयोगेन साध्यतायां तादृश प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि--निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धया-ऽव्याप्तिरतः प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वमभावे देयम्।

साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नास-मानाधिकरणत्वं तदर्थः। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नि-समाना-धिकरण-घटाद्यभावस्यापि कालिकादि-सम्बन्धेन प्रतियोगि-समा-नाधिकरणत्वात्तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत घटत्वादेर्वह्नि-त्वादि-विशिष्ट सम्बन्धि-निष्ठो यः सम्बन्ध सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽभाव*-स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि नासम्भवः। न च शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ शब्द-समानाधिकरणस्य घटत्वाद्यभावस्य केनापि सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वा-भावात् घटत्वादौ शब्दत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वात् शब्दत्वादेर्नावच्छेदकत्वमिति नासम्भव इति वाच्यम्। घटत्वादेरपि स्वाश्रय-संयोगादिना गगनादि-सम्बद्धत्वात्। एवं समवायेन गगनाद्यभावस्यापि शब्द-समाना-धिकरणस्य तादात्म्येन स्व-प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगि-व्यधिकरण-तादृशाभावान्तर-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् गगन-त्वादेस्तमादायापि शब्दत्वस्यावच्छेदकत्वं बोध्यम्। तादा-त्म्यादि-सम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणाय प्रतियोग्य-सम्बन्धि-

---

* अतीत तत्तद्व्यक्त्यभाव इति भावः।

त्वस्यैव तदर्थत्वादिति (१)। न चैवं सर्व्वस्यैव धर्म्मस्य यत्किञ्चित्-सम्बन्धेन (२) सत्त्वात् प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः, विशिष्ट-प्रतीति-विषयस्यैव सम्बन्धत्वात्, सर्व्वत्र च सर्व्वस्यैव विशिष्ट-प्रतीतौ मानाभावात्। एतावताप्यसम्भवस्यानपायाच्चेति।

सत्तात्वविशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यः प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्तात्वमपीति सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति। प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वं हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकता घटक-सम्बन्धेन बोध्यम्। तेन विषयिता-सम्बन्धेन घटत्व-विशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य घटत्वादि-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठस्य प्रतियोगिताया विषयिता-सम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादेर्न तादृशावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिः। विषयितया धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादेर्वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितायाः समवायेनानवच्छेदकत्वात् वह्नित्वादेर्न तादृशावच्छेदकत्वापत्तिर्वा। नन्वेवं हेतु-समानाधिकरणाभावे प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्व-विवक्षणं व्यर्थं, जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्-द्रव्यत्वत्वं तदवच्छिन्नाभाववति विशिष्टसत्तात्व-विशिष्टस्यासम्बन्धत्वात्, द्रव्यत्वत्वस्य विशिष्ट-सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-

(१) तदर्थतया वाच्यत्वादितीति घ।

(२) सर्व्वत्रेति अधिकं घ।

निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च लक्षण-द्वयेऽपि तादृश-द्रव्यत्वाभावमादाय (१) विशिष्ट-सत्तात्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्ति-विरहादिति। अत्र ब्रूमः; प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानुपादाने हि यत् प्रतियोगिता-विशिष्टस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकमित्यर्थः, तथाचाव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीय-वह्नि-निष्ठा या वह्नित्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तद्विशिष्ट-महानसीय-वह्नेरनधिकरणं धूमाधिकरणं पर्व्वतादि तत्प्रतियोगितावच्छेदक-वह्नित्वस्य वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वह्नित्वादेरपि पारिभाषिकावच्छेदकत्वात्। प्रतियोगि-भेदेऽप्येकाभाव-प्रतियोगिताया अभेदे तु गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिः, विशिष्ट-सत्ताभावस्य द्रव्यत्वाभाव-समनियततया एकत्वेन द्रव्यत्व-निष्ठ-प्रतियोगिताया अपि सत्ता-निष्ठतया गुणादेः प्रतियोगिता-विशिष्ट-सत्ताधिकरणत्वेन द्रव्यत्वाभावस्यापि प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावात्। न चैवं समवायेन गगनाभावस्य संयोगेन सत्ताभावाभिन्नतया समवायेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याभावस्य जातिमत्यसम्भवात् कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि लक्षणस्यासम्भवात्। संयोगेन घटाभावस्यापि घटवद्वृत्तित्व-विशिष्ट-प्रमेयत्वाभावाभिन्नतया तत्प्रतियोगिता विशिष्ट-प्रमेयत्वस्य

(१) आदायैव इति ग।

•Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each ... ... Rs.	1	14
•Mimāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
•Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	6	14
Nyayabinduṭikā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
•Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	5	0
Nyayasarah	2	0
Padmawati, Fasc. 1--5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1--3 @ 1/- each	3	0
•Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
„ Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
•Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc. 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
•Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. 1 @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3 ...	3	12

Tibetan Series.

Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiṅ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II. Fasc. 1--7 @ 1/- each	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text Fasc. 1--13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each...	55	8

•The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-l-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol III, ...	36	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... ... Rs.	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Farhang-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	4	0
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidī, Fasc 1--9 @ /10/ each	5	10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
History of Gujarat	1	0
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
Iqālnamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'ṣāir-i- Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1- 19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each	1	8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāẓu-s-Salātīn, Fasc 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Tadhkira-i-khushnavīsān	1	0
Tabaquāt-i-Nāṣiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ..	4	6
Tārīkh-i-Fīrūz-shāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each	3	0
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10 each 20
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No.
3. Journal of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1/8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmani, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only

Books are supplied by V. P. P. 26-8-11.

Vol. 1

pt 5

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1321.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. V.

Calcutta:
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each .. ... Rs.	1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10 each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	3	12
*Bhāmatī, Fasc. 4-8 @ /10/ each ...	3	2
Bhaṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part. I, Fasc. 1-14 @ /10/ each	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 1-17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhilya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Katantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	4	6
Lalita Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ..	6	14
Mahābhāṣya pradīpōdyota, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ /4	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Markaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/ each	9	0

केवलान्वयितया प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावस्यैवाप्रसिद्धेः । न च प्रतियोगितावच्छेदक-भेदेनैव प्रतियोगिता भिद्यत इति द्रव्यत्व-त्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्न-प्रतियोगितातो भिन्नैवेति वाच्यं मानाभावात् प्रतीति-वैलक्षण्यस्यावच्छेदक-भेदेनो-(१)पपत्तेः । न चैवं सति (२) (क) जगति समवायवदेकैव प्रति-योगिता (ख) स्यात् लाघवादिति वाच्यम् इष्टत्वात् ।

(ग) वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदक-भेदेन प्रतियोगिता-भेदेऽपि एतद्रूपान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेः, आकाशान्यत्व-विशिष्टद्रव्यवान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायेन संयोगेन च साध्यतायामति व्याप्तिः (घ) । (ङ) एतद्रूपासमवेतैतद्रूप-भिन्न-

(१) भेदेनैवो इति घ। (२) सतीति नास्ति ।

(क) अवच्छेदकभेदेननैव प्रतीति-वैलक्षण्ये सतीत्यर्थः ।

(ख) निखिलाभावनिरूपिता एकैव प्रतियोगिता स्यादित्यर्थः, घटत्वाद्यव-च्छेदकभेदेनैव घटो नास्तीत्यादि प्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तेरिति भावः ।

(ग) ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्तत्प्रतियोगिताभेदानङ्गीकारे घटत्वादेः पटत्वादिसाधारण प्रतियोगितायां न्यूनवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिरत आह-"वस्तुतस्त्वि"ति ।

(घ) साध्याभावस्य सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन लक्षणाघटक त्वादिति भावः ।

(ङ) रूपान्यत्वविशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे रूपान्यत्वविशिष्टसत्तासम्बन्धिनि रूपासमवेतत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात्तत्सम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्रू-पासमवेतत्वं तत्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं भवतीति रूपान्यत्वविशिष्ट-सत्तात्वं पारिभाषिकावच्छेदकं भवेत् तथाच नातिव्याप्तिरित्यतो रूपान्यत्वमपहाय साध्य एतद्रूपान्यत्वेत्युक्तम् । एतद्रूपासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्तु एतद्रूपान्यत्वविशिष्ट-सत्तासम्बन्धिनि तद्रूपे वर्त्तते एतद्रूपासमवेतैतद्रूपभिन्नयावद्रूपसमवेतस्याप्रसिद्धेस्तथा-

(क) यावत्समवेतस्याकाशासंयुक्तस्य काशातिरिक्त यावत्-द्रव्य-संयुक्तस्य चाप्रसिद्धा प्रतियोगि-व्यधि करण-तादृशाभावासम्भवादतो हेतु-समानाधिकरणाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वं वाच्यमिति दिक् ।

ननु महाकालो घटवान् काल-परिमाणादित्यत्राव्याप्तिः, तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-गगनत्वस्य गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध्यप्रसिद्धा पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात् । न च सम्बन्ध-सामान्येन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धित्वं वाच्यं तथाच तादात्म्येन वृत्त्य-नियामक-संयोगेन वा गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धी प्रसिद्ध एवेति वाच्यं तादृश-सम्बन्धिनि (ख) कालिक-सम्बन्धेन गगनाभावस्य (ग) सत्त्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गगत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात् । न च स्वविशिष्ट-सम्बन्धित्वं सम्बन्धसामान्येन वाच्यं तन्निष्ठाभावोऽपि सम्बन्ध-सामान्येनैव (१) वाच्यः सम्बन्ध-सामान्येन

चैतद्रूपासमवेतत्वस्य एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तासम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्तिरिति विभावनीयम् ।

(क) अत्रैतद्रूपासमवेतैतद्रूपभिन्नयावत्समवेताद्यभावमादायापि नातिव्याप्तिपरिहार इत्याशयेनाह "एतद्रूपासमवेते" ति एतद्रूपासमवेतैतद्रूपभिन्नयत्किञ्चित्समवेताद्यभावमादायातिव्याप्तिपरिहारसम्भावनाया अभावादाह "एतद्रूपभिन्नयाव" दित्यादि ।

(ख) गगन-परमाण्वादाविति शेषः ।

(ग) गगनाभावस्यापि सम्बन्धधर्म्मिकोभयाभावघटितप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति भावः ।

(१) सामान्येनेति प ।

गगन सम्बन्धिनि च न तेन सम्बन्धेन गगनाभाव इति वाच्यं धूम-समानाधिकरण-तादृशाभाव-(क)-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वादे(१)र्वह्नित्व--विशिष्ट--सम्बन्धिनि सम्बन्ध-सामान्येन योऽभाव(ख)स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् वह्नित्वादेरप्यवच्छेदकत्वापातात्। नापि तादात्म्येन सम्बन्धित्वं प्रतियोगित्वञ्च वाच्यं विशिष्ट-सत्तात्वस्य सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-भेद-प्रति-योगितानवच्छेदकतया सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्वस्यावच्छेदकत्वापातात्।

यत्तु हेतु-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धित्वं प्रतियोगित्वञ्च वाच्यं, भवति हि काल-परिमाण-समानाधिकरणो गगन-भेदः कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-तादात्म्य-सम्बन्धेन यद्गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि तन्निष्ठो यो भेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं गगनत्वमिति। न च विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्न-प्रतियोगिक-भेदस्यापि गुण-निष्ठतया तत्-प्रतियोगितावच्छेदक-तादात्म्य-सम्बन्धेन सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि वर्त्तते यो भेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्तात्वमिति सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तिरिति वाच्यं विशिष्ट-सत्तात्वस्य गुरुतया जाति-समानाधिकरण-तादृश-भेद-प्रतियोगितायाः सत्तात्वेनैवा-

(क) उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रयसंयोगेन द्रव्यत्वाभाव इत्यर्थः।

(१) घटत्वादेरिति ग।

(ख) अतीतानागतव्यक्तेरभाव इत्यर्थः।

वच्छेदात्। तथाच साध्यतावच्छेदक-समवायेन स्व-प्रतियोगितावच्छेदक-सत्तात्वावच्छिन्न-समानाधिकरणत्वाद्विशिष्ट-भेदस्येति न विशिष्टाभावो लक्षण-घटक इति भावः। तत्र वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरण-धूम-समानाधिकरण-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वम् उत्पत्तिकालेऽवयविनि रूप-सामान्याभावस्य सत्त्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-समवाय-सम्बन्धेन वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यः समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यव्याप्तिः। न च स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावे प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेनैव वक्तव्यं न तु प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन, तथाच वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो यो रूपाभावः स संयोगेन स्व-प्रतियोगि-व्यधिकरण एवेति तत्प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वमिति नाव्याप्तिरिति वाच्यम् इदं जल-द्व्यणुकवत् जल-द्व्यणुक-संयोगादित्यत्र संयोगेन साध्यतायां जल-द्व्यणुक-संयोग-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं रूपत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-समवायेन जल-द्व्यणुकत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि जल-परमाणौ समवायावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः संयोगेन प्रतियोगि-व्यधिकरणो यो घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यव्याप्तिः जल-परमाणौ रूप-सामान्याभावस्याभावादिति।

अत्र केचित् साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसामान्ये यद्विशिष्ट-प्रतियोगिकत्व यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववदनुयोगिक-

त्वोभयाभावस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकम् । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं कालिक सम्बन्ध-सामान्ये च गगनत्व-विशिष्ट प्रतियोगिकत्व-तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभाव-सत्त्वात् न गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-क्षतिः । गगनाभावस्य प्रतियोगि व्यधिकरणत्वं पूर्व्वोक्त-रीत्या निर्व्वाच्यम् । स्व-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्वञ्च विशिष्योपादेयम् । तेन प्रमेय-धूमत्व-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्व-घटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थञ्च (क) तादृशोभयाभाव-कूट एव लक्षण-घटकस्तेन वह्नित्व-विशिष्ट–महानसीय–वह्नि--प्रतियोगिकत्व--महानसीय–वह्नित्वावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य संयोग सामान्ये सत्त्वेऽपि न वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वमिति ।

(ख) इदन्त्ववधेयं ; हेतु समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-निरुक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिकत्वमपहाय यद्धर्म्म-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्वमात्रमुपादेयं, तथाच साध्यतावच्छेदक-सम्बन्ध-सामान्ये यद्धर्म्म-विशिष्ट-प्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूत-यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभाव-कूटवत्त्वं(ग) तद्धर्म्म-भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येतावतैव प्रमेय-धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेः कालो घटवान्

(क) स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य विशिष्योपादानस्यावश्यकत्वे चेत्यर्थः ।

(ख) पूर्व्वकल्पे गौरवात् प्रकारान्तरमाहेदन्त्वित्यादिना ।

(ग) पूर्व्वोक्तरीत्या सामान्याभावनिवेशासम्भवात् कूटेत्यादि ।

काल-परिमाणादित्यादौ चाव्याप्तेर्वारणे तादृशोभयाभाव-घटितं लक्षणं नादरणीयम्। धूम-संयोग-सामान्ये प्रमेय-धूमत्व-विशिष्ट-तत्तत्प्रतियोगिकत्व-वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वोभयाभाव-कूट-सत्त्वेनातिव्याप्तेरभावात्। कूटपद दानाच्च संयोग सामान्ये वह्नि-त्व-विशिष्ट महानसीय-वह्नि-प्रतियोगिकत्व हेत्वधिकरणीभूत-पर्व्व-तानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वेऽपि वह्नित्व-विशिष्ट-पर्व्वतीय-वह्नि-प्रतियोगिकत्व-पर्व्वतानुयोगिकत्वोभयवत्त्वात् पर्व्वतीय-वह्नि-सं-योगस्य तादृशोभयाभावासत्त्वात् न तादृशोभयाभावकूटवत्त्वमिति न वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति।

केचित्तु तादात्म्य-साध्यतावच्छेदकान्यतर-सम्बन्धेन यत् स्व-विशिष्ट-सम्बन्धितन्निष्ठो यस्तदन्यतर सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकर-णोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वमित्यर्थः। (क) गगनत्व-विशिष्ट-तादृश-सम्बन्धिनि गगने वर्त्तते यः कालिक-सम्बन्धेन गगना-भावः स तादात्म्येन प्रतियोगि-समानाधिकरण एवेति न तमा-दाय गगनत्वस्यावच्छेदकत्व-क्षतिः।(ख) सत्तावान् जातिरित्यत्रान्य-तर सम्बन्धेन तादात्म्य-समवायेन गुणकर्म्मान्य-सत्ताया असम्बन्धिनि गुणे सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि वर्त्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगिताव-च्छेदकमेव गुणकर्म्मान्यसत्तात्वमिति नाव्याप्तिरित्याहुः। तदपि न साधीयः; आकाशं शब्द-समानाधिकरण-वह्निमत् शब्दादित्यत्र(ग)

(क) तादात्म्यनिवेशस्य फलमाह गगनत्वेत्यादिना।

(ख) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशस्य फलमाह सत्तावानित्यादिना।

(ग) वह्नित्वेनैव वह्नेः साध्यत्वे आकाशासंयुक्तत्तोयादिक्षणविनष्टवह्निव्यक्तौ

वृत्त्यनियामक-संयोगेन साध्यतायामव्याप्तेः; भवति हि शब्द-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं तच्च तादृशसम्बन्धेन शब्द-समानाधिकरण-वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि गगने वह्नौ च वर्त्तते यस्तादृश-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमिति वह्नौ साध्यतावच्छेदकीभूत-वृत्त्यनियामक-सम्बन्धेन गगने तादात्म्येन गगनस्य च सम्बद्धत्वेन तादृश-गगनाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वाभावात्।

अन्ये तु येन येन सम्बन्धेन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि यद्यत् तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-तत्कत्वमित्यर्थः। न च इदं सर्व्वंवत्प्रमेयत्वादिति समवायादिना साध्यतायां व्यभिचारिणि सर्व्वत्वप्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न स्यात्। विषयितया कालिकेन वा सर्व्वत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि विषयितया कालिकेन वा प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं विषयिता सम्बन्धे निरुक्तप्रतियोगि-प्रतियोगिकत्व–स्व–विशिष्ट–सम्बन्ध्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्य सत्त्वादुक्तरीत्या ईश्वर-ज्ञानान्यत्व-विशिष्ट-घटाभावे एव प्रतियोगि-वैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धि-सम्भवात्। साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन सम्बन्धित्वं प्रतियोगित्वञ्च वाच्यमित्यग्रेतनञ्चोत्तरलक्षणाभिप्रायेण, अतो न तद्विरोध इत्याहुः (क)।

वृत्त्यनियामकसंयोगेन गगनस्यासम्बद्धतया गगनाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्या-न्नाव्याप्तिरत आह शब्देत्यादि।

(क) अग्रेतन—ग्रन्थस्य संकोचेनोत्तरलक्षणाभिप्रायकत्ववर्णनरूपास्वरस-सूचनाय आहुरित्युक्तम्।

नव्यास्तु वाकारो (क) व्यवस्थित-विकल्पार्थः। तेन यत्र तादृश-प्रतियोगितावच्छेदके साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्व-विशिष्ट-सम्बन्धी अप्रसिद्धस्तत्र तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्ध-स्व-विशिष्ट-सामान्यकत्वमेवोपादेयम्। यत्र तु तदवच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन सम्बन्धित्वमप्रसिद्धं तत्र स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठेत्यात्यादिकमेवोपादेयम्। तेन कालो घटवान् काल-परिमाणादित्यादौ गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा तदवच्छिन्नाभाववदित्यादिकमेवोपादेयम्। सत्तावान् मेयत्वादित्यादौ तु सत्तात्वावच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ समवायेन सम्बद्धत्वस्याप्रसिद्धा स्वविशिष्ट-सम्बन्धीत्यादि-रूपमेवोपादेयमिति। वस्तुतस्त्वित्यारभ्य लक्षण-द्वयमेव व्यवस्थित-वैकल्पिकमेकः कल्पः। अतएव मिलित्वैक-कल्पना-सूचनाय शेषे तदनतिरिक्तवृत्तित्वमित्युक्तम्। एवञ्च (ख) दूषणाभास-समाधानाभासा नादरणीया इति प्राहुः (ग)।

(क) दीधितौ अनवच्छेदकतत्कत्वं वेति वाकार इत्यर्थः।

(ख) "एवञ्च" वाकारस्य व्यवस्थितविकल्पार्थकत्वे चेत्यर्थः। घटवान् काल-परिमाणादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदूषणाभासः, तत्तद्वादिकृतसमाधानरूपस्य समाधानाभासो ज्ञेयः, वस्तुत उक्तरीत्याऽप्रसिद्ध्यभावाद्दूषणस्याभासत्वं तत्तद्वादिकृतसमाधानस्य चाभासत्वमप्रयोजकत्वादिति भावः।

(ग) अप्येतनयत्नाविरोधरूपप्रकर्षज्ञापनाय प्राहुरित्युक्तम्। वस्तुतस्तु तादृश-प्रकर्षवत्त्वेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्याद्यनुरोधेन प्रथमावच्छेदकत्वस्यानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वे सत्तावान् मेयत्वादित्यत्र प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य सत्तात्वेऽक्षततया भ्रमं विनैव सत्तानुमित्यापत्तिरित्यस्वरसः प्राहुरित्यनेनाभिहित इति विभावनीयम्।

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्त-वृत्तित्वमित्यत्रारुचिं प्रकाशयति "अतएवे"ति तदवच्छिन्नाभाववदित्यादि-विवक्षणादेवेत्यर्थः। "तुल्य-वृत्तिकत्वेऽपी"त्यपिरभ्युपगमे। तेन द्वित्वादिवद्विशिष्ट-धर्म्मस्यापि विशेष्य-विशेषण-सम्बन्धेषु पर्य्याप्तत्व-स्वीकारे नायं दोष इति सूचितम्।

अत्रेदं चिन्त्यम्। हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकमित्युक्तौ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्व-मते वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्महानसीय-वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वेन वह्नित्वे तद्भेदाभावात्। न चावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्तीति तदवच्छिन्न-भेदो वह्नित्वे वर्त्तत एवेति वाच्यं स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकस्य भेद-प्रतियोगित्वेन प्रकृत-लक्षणेऽप्रवेशात् (किन्तु पारिभाषिकावच्छेदकभिन्नत्वेन)(१) (क)। तस्मात्तदघटितं यत्साध्यतावच्छेदकमिति वक्तव्यम्। तदघटितत्वञ्च तदविषयक-प्रतीति-विषयत्वं, भवति च वह्नित्वं महानसीय-वह्नित्वाविषयक-प्रतीति-विषयः। तादृश-पारिभाषिकावच्छेदकता येन रूपेण तेन रूपेण तदविषयकत्वं वाच्यं, तेन (ख) महानसीयत्व-विशिष्टत्वेन वह्नित्वाविष-

---

(१) ( ) चिह्नित पाठोऽस्ति ग पुस्तके। अत्र तु "किन्तु पारिभाषिकावच्छेदकस्यैव" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति।

(क) स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव व्यासज्यवृत्ति न तु पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति भावः।

(ख) अन्यथा वह्नित्वविषयकप्रतीतेर्वह्नित्वाभिन्नमहानसीय वह्नित्वविषयकत्वेन वह्नित्वे महानसीयवह्नित्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्यानिर्व्वाहादिति भावः।

यक-प्रतीत्या वह्नित्वस्य विषयी-करणान्न वह्नित्वस्यतदघटितत्व-क्षतिः।

(क) यदि चैकमात्र-प्रतीतं विजातीयमङ्कुर-द्वयं न परस्परा-विषयक-प्रतीति-विषय इति एतदङ्कुरस्य तादात्म्येन साध्यतायां तदङ्कुरत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वे एतदङ्कुरत्वे तदघटितत्वं तद-विषयक-प्रतीति-विषयत्व-रूपं नास्तीति सम्भाव्यते तदा प्रकारता-सम्बन्धेन (ख) यद्धर्म्मावच्छिन्न-कार्य्यतातो यद्धर्म्मावच्छिन्न-कार्य्यता भिन्ना (१) भवतीति वाच्यं, भवति हि एतदङ्कुरत्व-प्रकारकत्वाव-च्छिन्न-कार्य्यतातस्तदङ्कुरत्व-प्रकारकत्वावच्छिन्न-कार्य्यता भिन्ना। विशेषण-ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदक-प्रकारक-निश्चयस्य वा कार्य्यतायां प्रमेय-धूमत्वादेरपि कार्य्यतावच्छेदकत्वं प्रसिद्धमिति मन्तव्यम्। (२)

दीधितिः।

एवं स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितान-वच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-विवक्षायां यद्धर्म्मान्यून-

(क) नियत-समूहालम्बने मानाभावादस्वरस-सूचनाय यदिचेति।

(ख) प्रकारतायाः प्रकारतया निवेशे गौरवादाह प्रकारतासम्बन्धेनेति।

(१) कार्य्यतातो भिन्ना यद्धर्म्मावच्छिन्नकार्य्यता इति ध।

(२) यद्धर्म्मावच्छिन्नविषयितातोभिन्ना यद्धर्म्मावच्छिन्नविषयिता तद्धर्म्मा-

वृत्ति-धर्मावच्छिन्नत्वोक्तौ सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्वान्यूनवृत्ति-गुणान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्वावच्छेद्यत्वस्य समवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-त्वस्य च जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वाद-व्याप्तिरत आह "एव"मिति। "स्व-विशिष्टे"ति, स्वं(क) साध्यताव-च्छेदकत्वेनाभिमतम्। इत्थञ्च तादृश-प्रतियोगिता-सामान्ये यद्वि-शिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्व-यत्सम्ब-न्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन धर्म्मेण तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति बोध्यम्। गुणान्यत्व-विशिष्ट सत्तावान् जातेरित्यादौ गुणान्य-त्व-विशिष्ट-सत्तात्वाश्रय-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं सत्तात्वादिकमेव,जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये तदवच्छेद्यत्वस्याभावादतिव्याप्तिरत: "स्व-विशिष्टे"ति। स्व-विशि-ष्टत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक-सम्बन्धेन, तेन धूमवान् वह्ने-रित्यत्र कालिकेन घटादेरपि धूमत्व-विशिष्टत्वात् धूमत्व विशिष्टस्य संयोगेन यत् सम्बन्धि तन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वं तदवच्छेद्यत्वाभावस्य वह्निमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्ति-वारणाय सम्ब-न्धित्वं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन वाच्यम्। न च कालिक-सम्बन्धेन धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि ध्वंसादौ (ख) वर्त्तते योऽभावः

वच्छिन्न सामानाधिकरण्यमिति वा वक्तव्यं इदन्तु कार्य्यत्वावैलक्षण्येऽपि सम्भवति। इत्यधिकपाठः टिप्पनीरूपेण वर्त्तते च पुस्तके।

(क) पूर्व्वलक्षणयोः स्व-शब्दस्य पारिभाषिकावच्छेदक-परतया अत्र तत्परत्व-शङ्का-निरासार्थमाह स्वमितीति।

(ख) आदिना क्रिया-परिग्रहः।

संयोगावच्छिन्न-तत्प्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं घटाभावत्वादेरेव तथात्वात्, घटाभावस्य संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव प्रतितोगितायां लाघवादभावत्वेनैवावच्छेदात्(क)। न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिः, घटाभावस्य भेद-प्रतियोगितायां घटाभावत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्धिसम्भवात्। अतएव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्न भवति तादृश-घटाभावत्वावच्छेद्यत्वाभावेनैव लक्षण-समन्वयात्।

प्रतियोगि-व्यधिकरण–पदमप्येतदर्थमेवाभावे देयम्। अन्यथा संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदनवच्छेदकं घटाभावत्वादिकमेव वह्नि-समानाधिकरणाभाव प्रतियोगितायां तदवच्छेद्यत्वाभावस्य सत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदक–सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न–व्यधिकरणत्वं तदर्थः। तेनायं घटो घट-रूपादित्यत्र समवायेन घटत्वस्य साध्यतायां घटत्वत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि घटे समवायावच्छिन्न-ज्ञानाभावस्य विषयतया प्रतियोगि-समानाधिकरणत्वात् सम्बन्ध-सामान्येन प्रतियोगि-व्यधिकरणोऽतीत-तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-ज्ञानत्वावच्छेद्यत्व-समवायावच्छिन्नत्वोभयस्य घटरूपवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वेन, वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठो

(क) संयोगेनाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य घटाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समनैयत्यादिति भावः।

घटाभावः कालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-समानाधिकरण एवेति प्रतियोगि-व्यधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं घटत्वं तदवच्छेद्यत्व-संयोगावच्छिन्नत्वोभयस्य धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितायाञ्च सत्त्वेन, (क) सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तात्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं विशिष्ट-सत्तात्वं तदवच्छेद्यत्व-समवायावच्छिन्नत्वोभयस्य जाति-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि च नासम्भवोऽव्याप्तिर्वा (ख) ।

(ग) वृत्त्यनियामक-सम्बन्धस्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे सर्व्वस्यैव धर्म्मस्य वह्नित्वादि-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदनवच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भवः। मेयत्वादेरपि पर्व्वतादौ विषयिता-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। यदि च ह्रदत्वाद्यभाव-वह्निमदन्यतरत्वं वह्निमन्निष्ठ-तादृशा-भाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं, वह्निमति संयोगेन समवायेन वा तदन्यतराभाव-

(क) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य व्यावृत्तिमाह सत्तावानित्यादि ।

(ख) सम्बन्धविशेषाविवक्षणे असम्भवः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना विवक्षणे अव्याप्तिरित्यर्थः ।

(ग) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षणायोपक्रमते वृत्त्यनियामकेत्यादिना । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे वक्ष्यमाणरीत्या मेयत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेन मेयत्वादेरेव तादृशानवच्छेदकतया तदवच्छेद्यत्वस्य समवायादिना मेयसामान्याभाव-प्रतियोगितायां प्रसिद्ध्या नासम्भव सम्भावनेत्यतो वृत्त्यनियामक सम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोत्कीर्त्तनम् ।

सत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगितायां लाघवेन वह्निमत्त्वेनैवावच्छेदात् (क)। विषयितादि-रूप- (१) व्यधिकरण-(ख)-सम्बन्धावच्छिन्न-तदभाव-प्रतियोगिताया अपि वह्निमत्त्व-ह्रदत्वाभावत्वादिनैवावच्छेदात् तदवच्छेद्यत्वञ्च भेद-प्रतियोगितायामेव प्रसिद्धमिति विभाव्यते तदाऽसम्भव विरहेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्ति-रुक्तरीत्या ह्रदत्वाद्यभाव-धूमवदन्यतरत्वस्यैव धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नत्व-संयोगावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य वह्निमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये सत्त्वादतः प्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन वाच्यम्। इत्यञ्च धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-तादृशाभावीय-संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगितायां अनवच्छेदकं धूमत्वायोगोलकावृत्तित्वादि तदवच्छेद्यत्वस्य तादृश-प्रतियोगितायां सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति।

ननु तथाप्यव्याप्तिः कालो जगदाधारः काल-परिमाणात् (ग) ईश्वरज्ञानं सर्व्ववन्नित्यसविषयकत्वात् (२) (इत्यादौ स्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनि महाकाले ईश्वरज्ञाने) च तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-

(क) संयोगेन समवायेन वा तदन्यतराभावस्य वह्निमत्त्वावच्छिन्नाभाव-समनैयत्यादिति भावः।

(१) रूप इति नास्ति घ।

(ख) यद्यपि तादृशान्यतरस्य विषयितया ज्ञाने वृत्तित्वेन विषयिताया व्यधिकरणत्वासम्भवस्तथापि व्यधिकरणत्वमत्रवृत्त्यनियामकत्वरूपमभिप्रेतमिति भावः।

(ग) प्राचां मते क्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वेन कालत्वादित्युक्तौ व्यभिचारः स्यादतः कालपरिमाणादित्युक्तं नव्यमते कालपरिमाणपदं महाकालपरिमाणपरं अन्यथा तन्मते जन्य द्रव्यस्य कालोपाधित्वेन तत्र व्यभिचारप्रसक्तिः स्यादितिभावः।

(२) ( ) एतच्चिह्नितस्थले "इत्यत्र कालिक-विषयितासम्बन्धाभ्यां साध्यतायां

व्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धेः। न च महा-कालान्यत्व-विशिष्ट-घटाद्यभावस्य ईश्वर-ज्ञानान्यत्व-विशिष्ट-घटाद्यभावस्य वा तथात्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथापि महा-कालमात्र-वृत्ति-विशेषणता-विशेषेण ईश्वरज्ञान-वृत्ति-विषयिता-विशेषेण च साध्यतायामव्याप्तेरपरिहारात्, तेन सम्बन्धेन महा-कालान्यत्व-विशिष्ट-घटाधिकरणस्याप्यप्रसिद्धेरिति। चेन्न स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्व-यत्-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावो हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये तद्धर्मावच्छिन्नत्व-तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। भवति हि(क) सर्व्वत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-महाकाल-निष्ठ-समवायाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताक-घटाभावादि-प्रतियोगितायां सर्व्वत्वावच्छेद्यत्व-कालिक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः काल-परिमाण-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायामपि तदुभयाभाव इति नाव्याप्तिः। धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-तादृशाभाव-प्रतियोगितायां धूमत्वावच्छेद्यत्व-संयोग-सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वेऽपि वह्नि-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितायां तदुभय-सत्त्वान्न धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति क्षतं पल्लवितेन।

तेन सम्बन्धेन जगदाधारत्वविशिष्टमहाकाले सर्व्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनि ईश्वरज्ञानादौ" इति पाठो वर्त्तते घ पुस्तके।

(क) साध्ये जगदाधारत्वं सर्व्वत्वरूपमेवेत्याशयेनाह सर्व्वत्वविशिष्टेत्यादि। एतेन पूर्व्वपक्षे जगदाधारत्वसाध्यकेऽव्याप्तिरुक्ता सिद्धान्ते च सर्व्वसाध्यकेऽव्याप्तिः परिहृतेति शङ्कानिरस्तेति भावः॥

दीधितिः ।

ताद्दश-प्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेया नातो गुरो-रवच्छेदकत्वं विना दुर्व्वचत्वम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु प्रमेय-धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेयधूमत्वे गुरुधर्म्म-स्व-विशिष्टेत्यादि-पारिभाषिकावच्छेदकत्व-लक्षणमव्याप्तं स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र ताद्दश-प्रतियोगितावच्छेदक-प्रतियोगिक-भेदस्यातिप्रसञ्जकतया (क) ताद्दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणीयत्वेन प्रमेय-धूमत्वविशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-लघुरूप-समनियतस्य गुरुतयानवच्छेदकत्वात्, एवं प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्र प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-(ख)-लक्षणमव्याप्तं, प्रमेय-वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतयाऽभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ताद्दश-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याप्रसिद्धेरत आह "ताद्दशे"ति । तथाच प्रमेय-वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावीया या या प्रतियोगिता-तत्तदवच्छेदक-भेदकूटवदेव ताद्दशानवच्छेदकं प्रसिद्धमिति ना-

---

(क) ताद्दश प्रतियोगितावच्छेदकेपि यत्किञ्चित्ताद्दशावच्छेदकभेदसत्त्वादिति-भावः ।

(ख) उभयाभावघटितमित्यर्थः ।

व्याप्तिः। एवं पारिभाषिकावच्छेदक-लक्षणमपि प्रमेय-धूमत्वादौ ज्ञेयमिति (१)।

न च तादृशावच्छेदकमेव विशिष्य वक्तुमुचितमिति वाच्यम्। एक-प्रतियोगिताया अपि नाना-तदवच्छेदकाङ्गीकारात्, नानावच्छेदकानां विशिष्योपादाने गौरवात्, तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादाने च लाघवादिति।

दीधितिः।

प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्ध-भेदमादाय दोषः।

दीधिति-प्रकाशः।

"प्रतियोगित्व"मिति, प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-विवक्षायां स्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेनैव वाच्यं, न तु पूर्व्वत्रापि, तत्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेनैव सम्बन्ध-भेदमादाय दोषाभावात्। व्यावृत्तिस्तु तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितेति नेह प्रस्तूयते, एवम् उत्तरत्रापि। "सम्बन्धित्वं" स्व-विशिष्ट-सम्बन्धित्वम्। प्रतियोगित्वस्य चरमोक्तत्वेऽपि प्रतियोगित्वस्याव्यवहित(क)लक्षण एव विशेषण(ख)दानात्तस्य प्रथमं निर्द्देशः। सम्बन्धित्वस्य लक्षण-द्वयेऽपि

(१) नेयमितीति घ।

(क) उभयाभावघटितेत्यर्थः।

(ख) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वरूपविशेषणमित्यर्थः।

विशेषण-दानात्तस्य चरमं निर्देशः। अभावे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यञ्च"वस्तुतस्त्वि"त्यारभ्य-लक्षण-त्रय एव देयमित्यभिप्रायेण तत्र पूर्व्वपक्षसमाधानयोरप्यवतारणीयत्वेन च तस्य चरमं निर्देशः।

दीधितिः।

कालिक-विशेषणता-विशेषेण च साध्यतायां तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्य-तत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम्। अभावश्च प्रतियोगि-व्यधिकरणो बोध्यः।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र कालिक-सम्बन्धेन घटत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावीय-कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धा तदनवच्छेदकावच्छेद्यत्वमप्रसिद्धमत आह, "कालिके"ति। "अनित्ये"ति, अतीत-तत्तद्घटव्यक्तित्वावच्छिन्नानधिकरणं स्वविशिष्ट-सम्बन्धि-(वर्त्तमान-क्रियात्मक)(१)खण्डकालोपाधिरेव तन्निष्ठ-तादृशाभाव प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्घटव्यक्तित्वमिति नाप्रसिद्धिः। कालो जगदाधारः कालपरिमाणादित्यत्र तु पूर्व्वोक्त दिशा(क)लक्षणं सङ्गमनीयमिति। "अभावश्चे"त्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् तत्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदक-यत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वाऽनधिकरणं न वाच्यम्, आद्ये धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, धूमवती

---

(१) ( ) चिह्नित पाठोनास्ति घ।

(क) स्व-विशिष्ट सम्बन्धि निष्टाभाव-प्रतियोगितायामित्याद्युपदर्शितदिशेत्यर्थः।

ऽपि यत्किञ्चिद्धूमव्यक्त्यनधिकरणत्वेन तद्वृत्ति-धूमाभावस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वात् तादृश-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-घटाभावत्वावच्छेद्यत्व-घटितोभयाभावस्य तादृश-प्रतियोगितायां सत्त्वात्। द्वितीये द्रव्यत्वाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिर्गुणत्ववन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितायां गुणत्वाभावत्वावच्छिन्नायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यानधिकरण-द्रव्यत्वाभाव-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदक-गुणत्वाभावत्वावच्छेद्यत्व-तादृश सम्बन्धावच्छेद्यत्वोभय-सत्त्वात्। गुणत्वाभावाभाववतोऽपि गुणस्य नित्यत्वादि-विशिष्ट गुणत्वाभावात्मक-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोग्यधिकरणत्वात्। नित्यत्वादि-विशिष्ट-गुणत्वस्य नित्यत्वादि-विशिष्ट-गुणत्वाभावाभावात्मकस्य गुणत्वानतिरेकात्। तृतीये धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनो धूमाभाववत्पर्व्वतादेरपि (१) धूमाभाव-पर्व्वत-भिन्नत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वा(२)भावान्यतरत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्व-रूप-यत्किञ्चित्-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-सामान्यानधिकरणत्वात्, तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं घटाभावत्वादिकमिव, तदवच्छेद्यत्व-संयोगावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य वह्नि-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगितायां सत्त्वात्। किन्तु तादृश-सम्बन्धेन यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं स्व-विशिष्ट-सम्बन्धिनस्तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं

---

(१) धूमाभाववतः पर्व्वतादेरपीति ख।

(२) विशेष्यत्वा इति घ।

वाच्यं तेन नातिव्याप्त्यादि-दोषः। एतस्य व्यावृत्तिस्तु (क) तल्ल-क्षणावसर एवानुसन्धेया।

दीधितिः।

न च मौलमिदमीयञ्च प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-मनुपादेयं, संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादि-विशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादि--निष्ठाभाव--प्रतियोगितावच्छे-दकद्रव्यत्वत्व--द्रव्यमात्र--समवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः, न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महानसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्त्तते येन वह्निमदयो-गोलक-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकायोगोल--कावृत्ति-द्रव्यत्वाद्यच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्व-विशि-ष्टस्य सम्भाव्येत।

दीधिति-प्रकाशः।

"मौलं" मूलोपात्तम्। "इदमीयम्" अवच्छेदक-लक्षणे प्रविष्टम्। ननु मौल-प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वानुपादाने इदं संयोगि द्रव्यत्वा-

---

(क) पूर्व्वलक्षणद्वये साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य तृतीयलक्षणे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः।

दित्यादावव्याप्तिरत आह "संयोगत्वे"ति। संयोगत्वस्य द्रव्यत्व-समानाधिकरणाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभाववति संयोगत्व-विशिष्टस्य सम्बन्धत्वात् संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं (१) तादृशञ्चावच्छेदकं (२) गगनत्वादिकमेवेति तद्भिन्नत्वस्य संयोगत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः। इदमीय-प्रतियोगि-वैयधिकरण्यानुपादानेऽपि (३) संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिं निरस्यति "गुणादौ"ति। संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्व-विशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि गुणादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूत-द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्यसम्बद्धत्वात् संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वा(४)-न्नातिव्याप्तिरित्यर्थः। सकल-द्रव्य-वृत्तित्व-घटितं द्रव्यत्वत्वं नावच्छेदकमतो "द्रव्यमात्रे"ति द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। संयोग-प्रतियोगिकाभावमादायाप्यतिव्याप्तिं वारयति "द्रव्यमात्रे"त्यपि कश्चित्।

अवच्छेदक-लक्षणे तत्पदं प्रवेशयितुम् आह "धूमवान् वह्ने"रिति। अत्रातिव्याप्ति(५)वारणाय-तत्पदे दत्ते मूलेऽप्यव्याप्ति-वारणाय तत्पदं दत्तमिति भावः। तदेव दर्शयति "न ह्री"ति, धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्नि-समानाधिकरणाभावीय-संयोग-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् उत्पत्ति-कालावच्छेदेन तत्तद-

(१) पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमिति घ।

(२) तादृशावच्छेदकमिति घ।

(३) वैयधिकरण्यादानेपि इति घ।

(४) अवच्छेदकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावा इति घ।

(५) तथा धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्ति इति घ।

वच्छिन्नाभाववति धूमत्व-विशिष्टस्य सत्त्वात् धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति तादृशावच्छेदकं गगनत्वादिकमेव तद्भिन्नत्वस्य धूमत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। "येने"त्यादि। यदि च यत्किञ्चित्संयोगेनोत्पत्तिकालेऽपि वर्त्तते(३) तदायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववदयोगोलकाद्येव स्यान्न तु धूमवत् येन (४) तत्र धूमत्व-विशिष्टस्यासम्बद्धत्वात् धूमत्वस्यावच्छेदकत्वं स्यादिति भावः। "अयोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वे"ति अत्र द्रव्यत्व-पदं संयोग-सम्बन्धेनायोगोलकावृत्तित्वस्य संयोगावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्व-लाभाय। "तदवच्छिन्नाभावव"दित्यादित्यादि-प्रथम-विवक्षायां प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-विवक्षायाञ्चातिव्याप्तिः। प्रथमे गगनत्वरूप-तादृशावच्छेदकं प्रसिद्धं तद्भेदस्य धूमत्वे सत्त्वात्। तृतीये धूमत्व-विशिष्ट–सम्बन्धि–निष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं घटाभावत्वं संयोगावच्छिन्न-प्रतियोगितायाः लाघवेनाभावत्वेनैवावच्छेदात् तदवच्छेद्यत्वस्य भेद-प्रतियोगितायां प्रसिद्धस्य संयोगावच्छेद्यत्व-तदवच्छेद्यत्वोभयाभावस्य हेतु-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये सत्त्वात्। मध्यम-विवक्षायान्तु नातिव्याप्तिः। गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवात्। किन्तु संयोगेन साध्यतायामव्याप्तिः, तादृश-पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेरिति। न च प्रथम-विवक्षायां कथमतिव्याप्तिः हेतु-समा-

(३) यदि किञ्चित् संयोगेन उत्पत्तिकालावच्छेदेनापि वर्त्तेत इति ष।

(४) येनेतिनास्ति ष।

नाधिकरणस्यायोगोलकभेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यदयोगोलक-भेदत्वं तदवच्छिन्नाभाववत्ययोगोलके धूमत्व-विशिष्टस्यासम्बन्धत्वेन धूमत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति वाच्यं प्रतियोगि-वैयधिकरण्यानुपादाने तादात्म्येन साध्यतायां धर्म्ममात्रस्यैव तदवच्छिन्नाभाववत्सम्बद्ध-स्वविशिष्ट-सामान्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-भयेन प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयत्वात् संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायां लाघवेन भेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वेनायोगोलकभेदत्वस्य(१) प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽप्यतिव्याप्तेः (२) सत्त्वादिति। वस्तुतस्तु अयोगोलक-भेदस्य कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽभावः (३) कालेऽयोगोलकावच्छेदेन वर्त्तते इत्यविवादं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाच्च (४) पर्व्वताद्यपि तादृशाभाववदेव (५) तत्र च धूमत्वविशिष्टस्य सम्बद्धत्वात्। साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्व-विवक्षणेऽप्यतिव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति, तथाचातिव्याप्ति-वारणाय इदमीय-प्रतियोगि-वैयधिकरण्योपादाने कपि-संयोगी एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः,एतत्त्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-कपि संयोगत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक प्रतियोगि-व्यधिव्यधिकरणाभाववति कपि-संयोगत्व-विशिष्टस्यासम्बद्धत्वेनावच्छेद-

(१) भेदत्वे इति ग।

(२) प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनातिव्याप्तेरिति ग।

(३) प्रतियोगिताकाभावः इति घ।

(४) चकारो नास्ति ग।

(५) तादृगभाववदेव इति ग।

क-लक्षणाक्रान्तत्वात्, एवञ्चाव्याप्ति-वारणाय मौलमपि प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमुपादेयमिति भावः ।

दीधितिः ।

प्रतियोगितयोरेक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता-विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-द्वयम् । यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्व--तदन्यत्व-प्रकारक--प्रमा-विषयत्वत्व-साध्यवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदक-विशिष्ट-साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभाव--प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, हेतुतावच्छेदक-विशिष्ट-हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"प्रतियोगितयो"रिति । हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-ऽवच्छेदकलक्षणनिविष्टाभावप्रतियोगितयोरित्यर्थः । तथाच हेतु-समानाधिकरणाभावीय--यत्सम्बन्धावच्छिन्न--प्रतियोयितावच्छेदकं यत् तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्ध-स्व-विशिष्ट-सामान्यकं यत्तत् पारिभाषिकावच्छेदकमिति । एवमन्य-लक्षणेऽपि योज्यम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतु-समानाधिकरणाभावीय-स्वरूप-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकम् अयोगोलक-भेदत्वं तदवच्छिन्न-तत्सम्बन्धावच्छि-

न्न-प्रतियोगिताकाभाववत्त्ययोगोलके धूमत्व-विशिष्टस्यासम्बद्धत्वा-न्नावच्छेदकत्व-क्षतिः ।

यत्त्व-तत्त्वयोरननुगमात् विशिष्यतत्तत्सम्बन्धानां निवेशे विशेषणता-विशेषस्यापि निवेशात् तन्निवेशादेव सामञ्जस्ये सम्ब-न्धान्तर-प्रवेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह "विशेषणता विशेषे"ति, जाति-मान् भावत्वादित्यत्र भावत्व-समानाधिकरणाभावीय-विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं जातिमत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्वत्वं तदवच्छिन्नाभाववति समवायेन सम्बद्धत्वस्याप्रसिद्ध्या जातित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्व-क्षतिरतो मध्यम-प्रकार-मालम्ब्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यानुपादानेऽप्यतिव्याप्ति (१)वारण-प्रकारं दर्शयति "यत्रे"त्यादिना। घटत्ववान् (घट-तद्भिन्नान्यतरत्वा-दित्यत्र व्यभिचार-निरूपकाधिकरणान्यत्वादेः साध्यवन्निष्ठस्य घटत्वात्मकस्याभावीय-विशेषणता न सम्भवतीत्यतो) (२) ज्ञान-विषयतानिरूपित-विशेषणता-विशेषमवलम्ब्यातिव्याप्ति-वारणमाह, "तदन्यत्व-प्रकारके"ति। लाघवमभिप्रेत्याह, (क) "साध्यवत्त्वे"ति ।

(१) अनुपादानेऽपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति इति च ।

(२) ( ) चिह्नितस्थले 'घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यत्र घटभेदात्मकव्यभिचार-निरूपकाधिकरणान्यत्वस्य साध्यवन्निष्ठस्य (ख घटात्मकस्याभावीयविशेषणता न सर्व्वसम्मतेत्यतो' इति पाठो वर्त्तते च पुस्तके ।

(क) तदन्यत्वत्वादेर्भेदघटिततया साध्यवत्त्वे त्वादेस्तदघटितत्वादिति भावः ।

(ख) घटभेदभेदस्याधिकरणस्वरूपतया घटात्मकत्वं, तस्यातिरिक्तत्वे तद्भेदो-ऽप्यतिरिक्त इत्येवं क्रमेण भेदानन्त्यं स्यादतो घटपटादिभेदेन नानैवेति टिप्पनी-वर्त्तते च पुस्तके ।

दीधितिः ।

तथा च विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-यद्धर्म्म-विशिष्ट-सम्बन्धि--निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्न--साधन--समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये नास्ति साधने धद्धर्म्म-विशिष्ट-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्य्यवसितोऽर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(क) यद्धर्म्म-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभावीय-विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतु-समानाधिकरणाभावीय-विशेषणता-विशेषावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकं तदन्य-धर्म्मवत्त्वं व्यापकत्वमित्येवं मध्यम-प्रकार पर्य्यवसितेऽर्थे कालो घटवान् काल-परिमाणादित्यत्राव्याप्तिः(ख) तादृश-पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः, महाकालान्यत्व विशिष्ट-घटत्वादीनां(ग) प्रागुक्तरीत्या(१)

---

(१) प्रागुक्तयुक्त्या इति ध ।

(क) दीधितौ द्वितीयलक्षणं परित्यज्य तृतीयलक्षणपरिष्कारे वीजमाह यद्धर्म्मेत्यादिना ।

(ख) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वे वृत्तित्वे चाव्याप्तिः, अवृत्तित्वपक्षे साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्ध्या गगनत्वादेस्तथात्वासम्भवात्, वृत्तित्वपक्षे तादृशसम्बन्धिनः प्रसिद्धावपि तन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकेऽसम्भवादिति भावः ।

(ग) महाकालीयविशेषावच्छिन्नसाध्यकस्थलीयाव्याप्तिरूपरीत्येत्यर्थः ।

तादृशत्वासम्भवात् । (क) एवं समवायेन गगनादेरपि धूम-व्यापकतापत्तिः समवायेन गगनत्व-विशिष्ट-सम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या गगनत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वाभावात् (१) अतः प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-विवक्षणमेव तृतीयं प्रकारं साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वांश-परित्यागेन परिष्कुरुते "तथाचे"ति, विशेषणताविशेषस्य लक्षण-घटकत्व इत्यर्थः । "यद्धर्म्मे"ति, यो धर्म्मः साध्यतावच्छेदक-रूप-धर्म्मः, "तत्सम्बन्धावच्छिन्ने"ति विशेषणता-विशेषावच्छिन्नेत्यर्थः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नि-समानाधिकरण-ह्रदत्व-प्रकारक-प्रमाविषयत्वाभाव-प्रतियोगितायां धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधूमवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वत्वावच्छेद्यत्वाभावादतिव्याप्तिरतः "सामान्य" इति । इत्थञ्च धूमवत्त्व प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्वाद्यभाव(२) प्रतियोगितायां तदवच्छेद्यत्वाभावस्यासत्त्वादेव नातिव्याप्तिः । (ख) कालो-घटवान् काल-परिमाणादित्यादौ तु कालान्यत्व-

(१) पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावादिति ख ।

(२) विषयत्वाभाव इति ख ।

(क) ननूपदर्शितरीत्या घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तदवच्छिन्नेत्यादि-प्रथमप्रकारावलम्बनेनान्यत्र मध्यमप्रकारे बाधकाभाव इत्यत आह एवमिति ।

(ख) ननु विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-सामान्ये तादृशानवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेश एवोचितः सिद्धान्तलक्षणे प्रतियोगिताधर्म्मिकोभयाभावनिवेशावदित्यत आह काल इत्यादि ।

प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभाव-प्रतियोगिता तादृशी (क) प्रसिद्धेति नाव्याप्तिः (ख)।

अत्र यद्यपि साधन-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-सामान्ये यद्धर्म्म-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वमित्यत एव सर्व्व-सामञ्जस्ये नञ्-द्वय-गर्भतायां गौरवं तथापि मूले नञ उपादानात्तद्घटितमेव लक्षणमुक्तं, यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम्।

परे तु नञ्-द्वयागर्भतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, वह्नि-समानाधिकरण-धूमवत्त्व--प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभाव--प्रतियोगितायां तादृश-प्रमा-विषयत्वात्मक-प्रतियोगि-रूपायां (ग) धूमत्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यन्महानस-वृत्तित्व-विशिष्ट-तादृश-प्रमा-विषयत्वत्वं तदवच्छेद्यत्वस्य सत्त्वात् (घ) महानसवृत्तित्वविशिष्ट- तादृश-प्रमा--विषयत्वाभाव--प्रतियोगिता-

(क) विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयेत्यर्थः।

(ख) उभयाभावानिवेशेऽपि नाव्याप्तिरित्यर्थः। अयमाशयः सिद्धान्तलक्षणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यानुयोगितावच्छेदककोटौ निवेशे कालो घटवानित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यगत्या तत्रोभयाभावो निवेशितः। इह तु कालान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावप्रतियोगिताया एव तादृश्याः प्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यभावेनानुयोगितावच्छेदककोटौ विषेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे नैव सामञ्जस्ये उभयाभावनिवेशे प्रयोजनाभाव इति।

(ग) इदञ्च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगिताया महानसवृत्तित्वविशिष्टतादृशप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायाश्चैक्य एवातिव्याप्तिरिति तदुपपादनायोक्तम इति भावः।

(घ) एतन्मते अवच्छेद्यत्वं वैशिष्ट्यं न तु विलक्षणमितिभावः।

रूपस्य(क) महानस-वृत्तित्व-विशिष्टस्यापि तादृश-प्रमा-विषयत्वस्य तादृश-प्रमा-विषयत्वानतिरेकात् । तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभिधाने तु नायं दोषः, तादृश प्रमा-विषयत्वत्व-रूप-तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदभावासम्भवादिति । न चैवं (ख) वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, वह्नित्व-विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्निमत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वत्वं धूम-समानाधिकरण-महानस--वृत्तित्व-विशिष्ट-तादृश-प्रमा--विषयत्वाभाव-प्रतियोगितायां विशिष्ट-तादृश-प्रमा-विषयत्व-रूपायां (तादृश-प्रमा-विषयत्वाभाव-प्रतियोगितारूपायामपि) (१) तदवच्छेद्यत्व-सत्त्वेन तदभावासम्भवादिति (ग) वाच्यं

---

(१) ( ) चिह्नितपाठोनास्ति घ ।

(क) ननु महानसवृत्तित्वविशिष्ट तादृश प्रमा विषयत्वत्वावच्छिन्नत्वं विशिष्टाभावप्रतियोगितायामेव न तु शुद्धधूमवत्त्वप्रकारक प्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायामिति नातिव्याप्तिरत आह महानसेत्यादि । तथाच नञ्द्वयागर्भतायां वह्निसमानाधिकरणधूमवत्त्वप्रकारक--प्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां विशिष्ट-तादृशप्रमाविषयत्वत्वरूप--तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व-सत्त्वादुक्तरीत्याति व्याप्तिरिति तद्वारणाय नञ्द्वयगर्भतावश्यकीति भावः ।

(ख) प्रतियोगितायाः प्रतियोगिरूपत्वे इत्यर्थः ।

(ग) शुद्ध प्रमाविषयत्वानतिरिक्त-विशिष्ट प्रमाविषयत्वरूपविशिष्टाभावप्रति-योगितायाः शुद्धतादृशप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्न-शुद्धतादृशप्रमाविषयत्वाभाव-प्रतियोगितानतिरेकादिति भावः ।

विशेष्ये तादृश-प्रमा-विषयत्वे तदवच्छेद्यत्व-सम्भवेऽपि विशेषणे तद-भावेन विशिष्टे (क) तदवच्छेद्यत्वाभावा-(१) दित्याहुः(ख)। (२)

दीधितिः।

यत्र सद्धेतु-विशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति।

(१) अवच्छेद्यत्वाभावसत्त्वा इति घ।

(२) परे तु नञ्द्वयागर्भतायां तादृशप्रतियोगितात्वव्यापक यद्धर्म्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वमित्यर्थस्तादृशप्रतियोगिता सामान्य इत्यादेर्भावी, व्यापकत्वञ्च तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं तथाच प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तथाहि वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमेव प्रमेयधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वं तत्प्रतियोगिताया लाघवेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वेनैवावच्छेदात्। किञ्च नानाव्यक्तिकस्थलेऽव्याप्तिश्च चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वत्वमात्रमेव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति। नञ्द्वयगर्भतायान्तु साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटवान् यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छेद्यत्वाभावस्तादृशप्रतियोगितात्वव्यापक इत्यर्थस्तात्पर्य्यविषय इति न कश्चिद्दोष इतीत्यधिकः पाठो वर्त्तते घ पुस्तके।

(क) विशिष्टे विशिष्टरूपप्रतियोगित्वे इत्यर्थः।

(ख) तथाच विशिष्टाभाव-प्रतियोगिताया विशेष्य-विशेषणोभयरूपत्वोपगमेन शुद्धे विशेषणे तदवच्छेद्यत्वाभावादेव विशिष्टे तदवच्छेद्यत्वाभाव इति भावः। अत्र विशेषण-वैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाभावोपगमेऽतिव्याप्तिरशक्यवारणा धूमवत्त्वप्रकारक-प्रमाविषयत्वरूपायां शुद्धधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि किञ्चिद्विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तदवच्छेद्यत्वाभावसम्भवादित्यस्वरसबीजम् आहुरित्यनेन सूचितम्।

दीधिति-प्रकाशः।

"यत्र सद्धेतु-विशेष" इति प्रमेय-वह्निमान् धूमादित्यादावित्यर्थः। "तत्रैवेति," वह्निमान् धूमादित्यादौ तु प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्य हेतु-समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितायां यद्धर्म्मावच्छिन्नत्व-यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्येतावदेव सम्यगिति भावः। तेन (क) कालोघटवान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः।

"यत्रासद्धेतु-विशेष" इति पाठः प्रामादिकः। असद्धेतौ व्याप्तेरभावेन तत्र लक्षणस्याप्रसक्तत्वादिति। "वदन्ती"त्यस्वरसस्तद्वीजन्तु अव्याप्यवृत्ति-साध्यके प्रतियोगि-व्यधिकरणत्व-घटित-लक्षणापेक्षया निरुक्त लक्षणमेव लघुतयोचितमिति (ख)।

दीधितिः।

गौरव-प्रतिसन्धान-दशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः।

(क) लघुरूपेण साध्यतायां अनवच्छेदकत्वघटितलक्षणं विहाय प्रतियोगिता धर्मिकोभयाभावघटितलक्षणकरणेनेत्यर्थः।

(ख) तथाच तत्रैवेत्येवकारो न सङ्गत इति भावः।

दीधिति-प्रकाशः ।

(१)(क) गौरवे सति याद्दृशावच्छेदकत्व-विरह(ख)-स्ताद्दृशावच्छेदकत्वस्य संसर्गतयापि (ग) भाने गौरव-ज्ञानं विरोधि (घ) प्रकृते च गौरव-ज्ञाने सत्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वो

(१) अपरेषाञ्चिन्मतमाह इत्यधिकः पाठो वर्त्तते च पुस्तके ।

(क) ननु गुरोरनवच्छेदकत्वमतेपि गौरवप्रतिसन्धानदशायां कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेर्नानुपपत्तिः, तन्मते गौरव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोर्विरुद्धत्वेन तद्विरोधिज्ञानस्य तद्बुद्धिप्रतिबन्धकत्वमुद्रया गौरवज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धौ प्रतिबन्धमत्वं वाच्यं, तत्र तद्विरोधिज्ञानस्य तत्प्रकारक बुद्धावेव प्रतिबन्धकत्वस्य दृष्टतया कुम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतौ च प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संसर्गतया गौरवज्ञानाप्रतिबध्यत्वादत आह 'गौरवे सती'ति ;

(ख) शक्यतावच्छेदकत्वादिविरह इत्यर्थः ।

(ग) अन्यथा गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितेः संसर्गतया गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्व-विषयकत्वेन गौरवज्ञानाप्रतिबध्यतया, गोसादृश्यादौ गवयत्वापेक्षया गौरवज्ञानदशायामपि तत्र संसर्गतया गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वविषयिण्या गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारिकाया उपमितेरापत्तिरिति भावः ।

(घ तथाच विरोधिभेदेन प्रतिबन्धकताया विभिन्नतयान्यत्र तद्विरोधिज्ञानस्य तत्प्रकारक-बुद्धावेव विरोधित्वेपि प्रकृते फलबलात् ताद्दृशावच्छेदकत्व-विषयक ज्ञान एव गौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति भावः । अथैवमपि गौरवज्ञानदशायां प्रमेयत्वादिना तद्भानोदयेन तत्र व्यभिचारः, अवच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे च सम्बन्धभाने संसर्गतावच्छेदकभानानङ्गीकारमते अवच्छेदकत्व-संसर्गकज्ञानासंग्रह इति चेन्न ताद्दृशावच्छेदकत्वत्वातिरिक्ताप्रकारक ताद्दृशावच्छेदकत्वविषयकज्ञानत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् ।

ऽपि (क) प्रत्यय-सत्त्वाद्गौरव-ज्ञानं नैतादृशावच्छेदकत्व-ग्रह-विरोधीत्यभिप्रायेणाह, (ख) "गौरवे"ति ।

दीधितिः ।

न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभाव-मात्रावलम्बनं, तथाविध-यत्किञ्चिद्व्यक्ति-सत्त्व एव तादृश-प्रतीतेरनुदयात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अस्याः" कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेः । "तथाविधे"ति कम्बुग्रीवादिमद्यत्किञ्चिद्व्यक्ति सत्त्व इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

अतएवैक-घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणं, प्रमाणञ्च घट-सामान्य-शून्ये । न चेदेवं,लघु-रूप-समनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः ।

(क) संसर्गविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयकेत्यर्थः ।

(ख) यथा घटादौ अनेकगुणसत्त्वे गौरवमिति गौरवज्ञान-सत्त्वेपि चक्षुः-सन्निकर्षवलाद्घटादौ अनेकगुणसाक्षात्कारोदयेन गौरवज्ञानस्य न तादृशज्ञानविरोधित्वं, तथा प्रकृतेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ घटत्वाद्यपेक्षया गौरवज्ञानसत्त्वेऽपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयक-प्रतीतेरुदयेन गौरवज्ञानस्य नैतादृशज्ञानविरोधित्वं, शक्यतावच्छेदकत्वादिज्ञानं प्रत्येव तस्य विरोधित्वकल्पनादिति, तथाच व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकतया गौरवज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानविरोधित्वाभावे गौरवे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरोधित्वासिद्ध्या गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वसिद्धिरिति समुदिताभिप्रायः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएवे"ति, यत एव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेर्यत्-किञ्चित्कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावमात्रं न विषयः, किन्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव एव अतएवेत्यर्थः। अन्यथा एक-घटवत्यपि यत्किञ्चित्कम्बुग्रीवादिमद्व्यक्तेरभाव-सत्त्वात्तत्रापि प्रमाणं स्यादिति भावः। ननु गुरुतयानवच्छेदकस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनादेव स शब्दो न प्रमाणमत आह, "प्रमाणञ्चे"ति। तथा सति घट-सामान्य-शून्येऽपि प्रमाण-व्यवहारो न स्यादिति भावः। "न चेदेवं" यदि गुरु-धर्म्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्।

दीधितिः ।

गुणादि-गुणकर्म्मान्यत्व--विशिष्ट-सत्तादि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-निष्ठाया प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्व-व्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विक-रूपेणाभावानां युग-सहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात्। एवं द्रव्यत्वत्वादि-विशिष्ट-द्रव्यत्वादेरव्याप्यत्व-प्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः। उपदर्शित-प्रकाराणामपि स्वत्वादि-घटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्। अतएव घ्राण-ग्राह्य-

गुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु-सङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमान-खण्डे अवच्छेदकत्व-निरुक्ति-
प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"गुणादीति" । इदं द्रव्यं गुणात्, गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वात्, द्रव्यत्वाच्चेत्यत्र त्रयाणामेवाव्याप्यत्वं स्यादित्यर्थः । "लाघवेने"ति, गुणादि-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य द्रव्य-वृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्व-रूप-लघु-रूप-समनियतस्यानवच्छेदकत्वादिति भावः । एवं तादात्म्येन द्रव्यस्यापि न व्याप्यता, द्रव्य-सम्बन्धि-निष्ठत्वाद्यपेक्षया द्रव्य-वृत्तीत्यादेर्लघुत्वादिति ।

ननु तत्तदवच्छेदक-व्यक्तीः प्रातिस्विक-रूपेणोपादाय तावदभाव-कूट एव वक्तव्य इत्यत आह, "तत्त"दिति । ननु तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावो न वाच्यः, किन्तु स्वावच्छिन्नाभाववदसम्बद्ध-हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-सामान्यको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्न--प्रतियोगिताकाभाववद्यत्साध्यतावच्छेदकं तद-

वच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः, द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्य-निष्ठा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धमेव गुण-वन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-सामान्यमिति द्रव्यनिष्ठा-भाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमेव तादृशं स्वं तदवच्छिन्नाभावस्य च द्रव्यत्वत्वे सत्त्वान्न गुरोरवच्छेदकत्व-स्वीकार इत्यत आह "उप-दर्शिते"ति। द्रव्यवृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमेव प्रकृते स्वपदार्थस्तस्य च न दुर्ज्ञेयत्वमतः "स्वत्वादौ"ति। आदिना हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-व्यक्तीनां प्राति-स्विक-रूपेणाज्ञाने तत्सामान्ये तादृशाभाववदसम्बद्धत्वस्य ज्ञातु-मशक्यत्वमित्यादेः परिग्रहः। यद्यपि धूमत्वावच्छेदेन वह्निमद-न्यावृत्तित्वमिव गुण-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-त्वत्वावच्छिन्ने द्रव्य-वृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाव-च्छिन्नाभाववदसम्बद्धत्वं सुग्रहमेव तथापीदृश ज्ञान-सामग्र्यभाव-दशायामपि निरुक्त-यथाश्रुत-व्याप्तिज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वान्नायं प्रकारः सम्भवतीति भावः। "अतएव" यत एव घ्राण-ग्राह्य-गुण-त्वादेर्गुरोरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतएवेत्यर्थः। केचित्तु पूर्व्वोक्त-रीत्या व्याप्तेर्न दुर्ज्ञेयत्वमित्यस्वरसादाह "अतएवे"ति। अत्र हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्ट-सम्बन्धि-निष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मः (१) पारिभाषिकावच्छे-दक इत्येवं रीत्या व्यभिचारस्य दुर्ज्ञेयत्वं तत्र प्रतियोगिता-

---

(१) सधर्म्म इति घ।

व्यक्तीनां विशिष्य ज्ञानासम्भवेन तादृश-व्यभिचारस्याज्ञान-सम्भवादिति (१) व्याचक्षुः ।

इति श्रीमद्भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमान-खण्डे अवच्छेदकत्व-निरुक्ति-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

---

(१) व्यभिचारस्याज्ञानासम्भवादितीति ख (

सामान्याभाव-प्रकरणम् ।

अथ सामान्याभाव-प्रकरणे तत्त्वचिन्तामणिः ।

अन्य-निष्ठ-वह्नेर्धूमवत्पर्व्वत-वृत्त्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः, सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावः पृथगेव । अन्यथा सकल-प्रसिद्ध-रूपाभावे प्रसिद्ध-रूपवदन्यत्वे चावगते वायौ रूपं न वा वायू रूपवान्न वेति संशयो न स्यात्, विशेषाभाव-कूटस्य निश्चितत्वात् ।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्व-
चिन्तामणौ अनुमान-खण्डे सामान्या-
भाव-प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सामान्याभाव-प्रकरणे दीधितिः ।

ननु य एव मिलिता वह्न्यभावा जल-ह्रदादौ वह्निर्नास्तीति धियं जनयन्ति त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदक-तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-वैयधिकरण्य-निरूपिका याः प्रति-योगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः ।

अथ सामान्याभाव-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः।

व्याप्ति-लक्षणानन्तरं सामान्याभावः पृथगेवेत्यस्यावतारार्थमाह "ननु य एवे"ति। "प्रत्येक"मिति, महानसे पर्व्वतीयवह्नेरभावः पर्व्वते महानसीयवह्नेरभाव इत्येवं चालनी-न्यायेनेत्यर्थः। "तत्र" महानसाद्यवच्छेदेन। 'स्वं' तत्तत्प्रतियोगिता। तथा च तेषामभावानां महानसाद्यवच्छेदेन यत् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदक-तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-वैयधिकरण्यं तन्निरूपिका इत्यर्थः। तथाच याद्दश-प्रतियोगितायाः यत्किञ्चिदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्ताद्दश-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं लक्षण-घटकमित्यभिप्रायः।

दीधितिः।

न चैवं वह्नित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वं, तथा सति ह्रदवृत्तिधूमाभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-ह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य वह्निमदयोगोलक-वृत्तित्वादतिव्याप्तिः।

दीधिति-प्रकाशः।

"एवं" वह्नित्वस्यापि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे। "तद्वृत्तित्वात्" महानस-वृत्तित्वात्। "न तथात्वं" न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरण्यम्। तथाच याद्दश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यत्र यत्किञ्चित्-पदाप्रक्षेपेण प्रतियोगितावच्छेदक-सामान्यमेव धर्त्तव्यमिति भावः।

एवं सति वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धा तत्-कल्पं (क) विहाय प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरण-वृत्त्यभाव-प्रतियोगिता सामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्व-यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इति विवक्षणमाश्रयणीयं तथा सत्याह "तथा सती"ति। जलह्रदे ह्रदावृत्तिर्नास्तीति बुद्धौ सर्व्वेषामेव ह्रदावृत्तीनामभावो विषयः, धूमोऽपि च ह्रदावृत्तिरिति, तत्तद्धूमाभावस्यापि ह्रदावृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकं, तदवच्छिन्नञ्च वह्निमत्त्ययोगोलके वर्त्तत एवेति तत्तद्धूमाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरण्याभावादभावान्तरमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः। (ख) न च प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धा कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानभ्युपगमे कालिक-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य घटादेरभावस्यैव तथात्वात्, एवं (ग) विषयितासम्बन्धेन घटादेरभावोऽपि महानसादौ प्रतियोगि-व्यधिकरणः कालिकसम्बन्धेन विषयितादिना वा पदार्थमात्रस्यैव महानसादावसत्त्वेन केनापि रूपेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणेऽसम्भवात्।

(क) अनवच्छेदकत्वघटितकल्पमित्यर्थः।

(ख) अभावान्तरमादायेत्यादिकमाक्षिपति "न चे"त्यादिना।

(ग) जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे त्वाह एवमिति।

(क)एतद्गीत्या(ख) चेदमनुगत-रूपं तत्तदभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यङ्गीकृत्य (ग) वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वावच्छेद्यत्वस्याप्रसिद्ध्या (घ) प्रतियोगिता-धर्म्मिकोभयाभाव-विवक्षणमुपेक्ष्य हेतु-समानाधिकरण-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्व घटितं लक्षणमङ्गीकरोषि तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याह "अथे"त्यादिना।

दीधितिः।

अथानुगतं रूपं तत्तदभाव-प्रतियोगितानां नावच्छेदकम्, अनवच्छेदकमेव तत्त्वभाव-प्रतियोगितायाः, अभावान्तरे मानाभावात्, तथा च तद्रूपावच्छिन्न-साध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह "सामान्ये"ति।

दीधिति-प्रकाशः।

केचित्तु पूर्व्वक्षण-वृत्तित्व-विशिष्टस्य यत्किञ्चित्-क्षण-वृत्तित्व-विशिष्टस्य वा तद्रूपाभावस्याभाव एव साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन

(क) नन्वथेत्यादि दीधिति-ग्रन्थेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभिधानम् असङ्गतं सामान्यधर्म्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे धूमत्वावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिताधर्म्मिकोभयाभावघटितलक्षणासम्भवात्। न चानवच्छेदकत्वघटित-लक्षणाभिप्रायकमिदमिति वाच्यं पूर्व्वोत्तरफक्किकयोर्भिन्नलक्षणाभिप्रायकत्वेन सन्दर्भविरोधादत आह "एतद्रीत्येत्यादि।

(ख) अतिव्याप्तिभीत्येत्यर्थः।

(ग) अतिव्याप्तिं निरस्यसि तदेति शेषः।

(घ) अव्याप्तिरेतद्गीत्या चेदिति शेषः।

प्रतियोगि-व्यधिकरणः (क), अभाव-प्रतियोगिकस्यापि प्रतियोग्यातिरिक्तस्य विशिष्टाभावस्याभ्युपगमादिति (ख)। तदसत् पूर्व्वक्षण-वृत्तित्व-विशिष्ट-यत्किञ्चित्-(१) रूपाभावाभावस्यापि विशेषणतया (ग) तद्रूपवदवृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया विशेषणतया तद्रूपवदवृत्तित्व-रूप-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन समं संयोगेन सामानाधिकरण्यात्, अन्यथा पूर्व्व-क्षण-वृत्तित्व-विशिष्ट-तद्रूपस्याभाव एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेन कुतो नोच्यते। अथ पूर्व्व-क्षण-वृत्तित्व-विशिष्ट-रूपस्याभावो वाय्ववृत्तित्वावच्छिन्नाभावतया वाय्व-वृत्तित्व-रूप-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-समानाधिकरणस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति।

अन्ये तु आकाशाभाव एव प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। न च तस्यापि क्वदावृत्तित्वात् तदभावोऽपि (घ) तथा (ङ) यस्य क्वदावृत्तेरभावाभावेन तादृश-क्वदावृत्तिर्नास्तीति-प्रतीतेरभावस्तदभाव-

---

(१) यत्किञ्चिदिति नास्ति घ।

(क) उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्याश्रय इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि तथाच तादृशविशिष्टाभावमादायैव वह्निमान् धूमादित्यत्र लक्षण-समन्वय इति भावः।

(ख) ननु सर्व्वत्राभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया तद्रूपात्मकविशिष्टाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्याभावेन कथं लक्षण-घटकत्व-मतमात्राभाव-प्रतियोगिकस्येत्यादि। अभ्युपगमादिति, अन्यथा तस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेरिति-भावः।

(ग) विशेषणतयेति तद्रूपवदवृत्तीत्यनेनान्वितम्।

(घ) आकाशाभावोऽपीत्यर्थः।

(ङ) न प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यर्थः।

स्यैव ऋदावृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकं कल्प्यते, आकाशाभावस्य च केवलान्वयित्वात् तद्व्यतिरेकेण तत्प्रतीत्यभावासिद्धेर्न तस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकमिति, तदपि तुच्छं लौकिक-प्रत्यक्षस्यैव विषयाधीनतयाऽतीन्द्रिय धूम-द्व्यणुकाभावस्याभावेन तादृश-प्रतीत्यभावासिद्धेः तस्य न ऋदावृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति। तस्यैव प्रतियोगि-व्यधिकरणत्वेऽतिव्याप्त्यसम्भवात्। (न च तत्तद्रूप-ध्वंस एव प्रतियोगि-व्यधिकरणः, तस्य ऋदावृत्तित्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं चरम-ध्वंसातिरिक्त–ऋदावृत्तित्वावच्छिन्न–ध्वंसाप्रसिद्धेरिति वाच्यं तद्रूपानधिकरण-कालावृत्तित्वावच्छिन्न-ध्वंसस्य तद्रूप-ध्वंस-समनियततयाऽभिन्नत्वेन तद्रूप ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यत् तद्रूपानधिकरण-कालावृत्तित्वं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यात्) (१)।

"अभावान्तर" इति, अनुगत-रूपस्य तत्तदभाव-भिन्नाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे इत्यर्थः। "तत्तद्रूपावच्छिन्न-साध्यके" अनुगत-रूपावच्छिन्न-साध्यके।

दीधितिः।

संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति "अन्यथे"ति। "वाया"विति। यद्यप्ययं संशयो न वायु-विशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात्, न वा रूप-विशेष्यकः तथा सति रूप-तदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानु-

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति ग।

प्रयोग-प्रसङ्गात्, तथापि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूप-तदभाव-कोटिक संशये तात्पर्य्यम्। अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभाव-कोटिक इति नाभेद इति सम्प्र-दाय-विदः।

दीधिति-प्रकाशः।

अत्र रूपत्वं तत्तद्रूपाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं न वेति न विप्रतिपत्तिः, (क) अभावाधिकरणकातिरिक्ताभावानभ्युपगमे सामान्याभावाभ्युपगन्तापि तत्तद्रूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्न-प्रति-योगिताकत्व-स्वीकारात्। किन्तु वायौ रूपं नास्तीति प्रतीति-रभाव-द्वय-विषयिनी न वा, (ख) अत्यन्ताभाव-वृत्ति-रूपत्वाव-च्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं रूप-कालावच्छेदेन रूपवद्वृत्ति-भिन्न-रूप-वद्वृत्ति-वृत्ति न वेत्यादिका (ग)। अत्र घटोत्पत्ति-द्वितीय-क्षणो-त्पन्न-वायु-संयोग-प्रागभावे रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-सत्त्वात् विधौ सिद्धसाधनमतः पक्षे वृत्त्यन्तम्। तत्तद्रूपाभाव-वृत्तित्वाद्विधौ सिद्धसाधनमतः साध्ये भिन्नान्तम्। रूप-सामान्याभावस्यापि उ-

---

(क) विधिकोटिः परमते, निषेधकोटिः सिद्धान्ते।

(ख) विधिकोटिः परमते, निषेधकोटिः सिद्धान्ते। अत्र सामानाधिकरण्येन पक्षत्वे अभावान्तरविषयकसमूहालम्बनमादाय विधौ सिद्धसाधनम। अवच्छेदकावच्छेदेन पक्षत्वे तमादाय निषेधे वाध इति विप्रतिपत्त्यन्तरमाह अत्यन्ताभावेत्यादिना।

(ग) रूप-कालावच्छेदेन रूपवद्वृत्त-भिन्नो रूपवद्वृत्तिर्योऽभावस्तद्वृत्तित्व रूपभावकोटिः सामान्याभाववादिनां, तदनङ्गीकुर्व्वतामभावः कोटिरित्यर्थः।

त्पत्ति-कालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तित्वाद्वाध इत्यतो रूप-कालावच्छेदेनेति भेद-प्रतियोगि-विशेषणम्। रूपवत्त्व-प्रकारक-प्रमा-विशेष्यत्वाभाव-वृत्तितया द्रव्यत्वाभाव-वृत्तितया च सिद्धसाधनमतो वृत्त्यन्तम्। रूप-कालावच्छेदेन रूपवद्वृत्तित्व-विशिष्ट-द्रव्यत्वाद्यभावस्य रूप-सामान्याभाव-समनियतस्य सिद्धावपि इष्ट-सिद्धिरेव समनियताभावानामैक्यादिति दिक् (क)।

"संशयान्यथानुपपत्तिम्" अन्यथानुपपद्यमान-संशयम्। "अयं" वायौ रूपं न वेति शब्देनाभिलप्यमानः। "तस्य" वायोः "उल्लेखा"दिति सप्तम्यन्त-पदेन विशेषणत्व-प्रतिपादनात् इत्यर्थः। रूप-विशेष्यकत्वे वायु-वृत्तित्व-तदभावौ कोटी वाच्यौ तथा सत्याह "तथा सती"ति। "प्रकृते"ति, रूपाभाव-निश्चय-प्रतिबध्य-संशयस्यैवोक्त-रीत्या रूप-सामान्याभाव-साधकत्वेन प्रकृतोपयोगादिति भावः, रूपवान्न वेत्युक्ते रूपवदन्योन्याभावस्यैव कोटित्वं लभ्यते न तु रूपाभावस्येत्यत"स्तदभाववान् वे"त्युक्तम्। "नाभेदः" न मूलोक्त-संशययोरभेदः। शब्दासन्दर्भमेव "सम्प्रदायविद" इत्यनेनोद्वाट्य शब्द-सन्दर्भमेव व्यवस्थापयति "विरुद्धयो"रित्यादिना।

दीधितिः।

विरुद्धयोरेक-धर्म्मिविशेष्यक-ज्ञानमेव संशयो न

(क) उत्पत्तिकालावच्छेदेन-रूपसामान्याभावानङ्गीकर्तृमते उक्तविप्रतिपत्तेरसम्भवादाह "दिगि"ति, दिगर्थस्तु रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्ति नवेत्यादिकापि विप्रतिपत्तिः सम्भवतीति भावः।

तु तदुभय-प्रकारतापि नियता, तथा च रूप-तदभाव-विशेष्यको वायु-विशेषणकोऽसाविति तु नव्याः।

दीधिति-प्रकाशः।

कोटि-विशेष्यकत्वे संशयत्वमनुपपन्नम्, एक-विशेष्यक-विरुद्धोभय-प्रकारक-ज्ञानस्यैव संशयत्वादित्यतोऽन्यथा संशयत्व-निर्व्वचनम्। "तदुभय-प्रकारता" विरुद्धोभय-प्रकारता। "नियता" आवश्यकी। "तथाचे"ति, रूपं वायौ रूपाभावो वेत्याकारकः संशय इत्यर्थः। "असौ" संशयः।

दीधितिः।

वायु-वृत्तित्व-तदभाव-कोटिको रूप-धर्म्मिक एवायं संशयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतर-निश्चयस्यापि तत्राधिकरण--वृत्तित्व--संशय--विरोधित्वात्, अन्यथा भूतले घट-तदभावान्यतर-निर्णयेऽपि घटो भूतल-वृत्तिर्न वेति संशय-प्रसङ्गादित्यपरे।

दीधिति-प्रकाशः।

मतान्तरमाह "वायु-वृत्तित्वे"त्यादिना। ननु तथा सति प्रकृतानुपयोग इत्यतः प्रकृतोपयोगं साधयति "अधिकरण" इति, "तत्त"दिति, तत्-तदभावयोर्यदन्यतरत्तन्निश्चयस्येत्यर्थः। तथा च वायौ रूपाभाव-निश्चये रूपे वायु-वृत्तित्व-संशयोऽनुपपन्न इति रूप-सामान्याभावासत्त्वे विशेषाभाव-निश्चय-दशायां वायौ तादृश-

संशयोऽप्यनुपपन्न इति भवति प्रकृतोपयोगित्वमिति भावः। "अन्यथा" तादृश-निश्चयस्याविरोधित्वे। अत्र क्षण-विलम्बादिना प्रतिबन्धकीभूत-ज्ञानान्तर-सम्पादकत्वेनाप्यन्वय-व्यतिरेकयोरन्यथा सिद्धत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्व-कल्पने गौरवमित्यरुचिं विभावयत्यपर इति।

दीधितिः।

अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपाभावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत् यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां, यावत्त्वेन रूपेण तेषां, यावन्ति रूपाणि तावदभावानां, यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा अनिर्णय इत्यर्थः। न प्रथमतृतीयौ तथा निर्णीतत्वात्। नेतरौ प्रतियोगि-तदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखिऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घट-तदभाव-संशयोच्छेद-दर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"याव"दिति, तथा च (१) यावद्रूपाभाव-निर्णय एव तादृशसंशय-विरोधी, तदभावात् संशयो नानुपपन्न इति भावः। "इत्यस्य" इति वाक्यस्य। "तथा निर्णीतत्वात्" वस्तु-गत्या यावन्तो

(१) तथा चेति नास्ति ग।

रूपाभावास्तेषां, यावन्ति रूपाणि तावदभावानाञ्च निर्णयः प्रकृते वर्त्तत इति भावः। "तस्य" प्रतियोगि-गत-यावत्त्व-निर्णयस्य अभाव-गत-यावत्त्व-निर्णयस्य। "अकिञ्चित्करत्वात्" संशयोत्पत्तौ अकिञ्चित्करत्वात्।

दीधितिः।

न चातिरिक्त-सम्भावना-विरह-सहकृत एवाभाव-निश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः, सम्भावना च रूपं पार्थिवादि-त्रितय-भिन्नं न वेत्याकारा, निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदे-नैतत्त्रितय-भिन्नत्वाभाव-निश्चयादेवेति वाच्यं गौरवात्, विनाप्यतिरिक्त-सम्भावनां विशेषाभाव-निश्चये सामान्य-संशय-दर्शनाच्च।

दीधिति-प्रकाशः।

"अभावनिश्चय" इति तथा च वस्तु-गत्या यावन्तो रूपाभावा-स्तन्निश्चय एव तादृश-सम्भावना-विरह-सहकृतः प्रतिबन्धक इत्यर्थः। नन्वतिरिक्त-रूपस्याप्रसिद्धेः कथं सम्भावनेत्यत आह "सम्भावना चे"ति। ननु रूपत्व-सामानाधिकरण्येन पार्थिवादि-त्रितय-भिन्न-त्वाभाव-निर्णय-सत्त्वात् कथं तादृश-सम्भावना इत्यत आह "निवर्त्तते चे"ति। रूपत्व-सामानाधिकरण्येन तादृश-भिन्नत्व-संशयो रूपत्वावच्छेदेन तदभाव-निश्चयादेव निवर्त्तत इति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह "विनापी"ति। तथाच व्यभिचारेण न तथा प्रतिबन्धकत्वमिति भावः।

दीधितिः ।

अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-निश्चय एव तादृश-संशय-विरोधी, अन्यथा तवाप्यति-प्रसङ्गात्, स च न प्रकृते, अभावस्य च यावद्विशेषा-भावाधिकरण-वृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन (क) वा सामान्यावच्छिन्न--प्रतियोगिताकत्वं, सम्भवति चेदं तादृशाभाव-प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात्, तेन नैक-विशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्व-प्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अन्यथा" अभाव-ज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे । "तवापि" सामान्याभावाभ्युपगन्तुरपि । "अतिप्रसङ्गात्" प्रमेयत्वादिना सा-मान्याभाव-निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्व-प्रसङ्गात् । "स च" रूपत्व-सामान्य-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-निश्चयः । ननु विशेषा-भावानामिव रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वे मिलित-घट-द्वये (ख) रूपं नास्तीति बुद्ध्यापत्तिरतो रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगि-ताकत्वाश्रयत्वेनातिरिक्ताभावः (१) सिद्ध एवेत्यत आह "अभावस्य

(१) अतिरिक्तोऽभाव इति ग ।

(क) यावद्विशेषाभावाधिकरण-वृत्तित्वावच्छेदेनेत्यर्थः ।

(ख) एकदा चक्षुः-सन्निकृष्ट-घटद्वये इत्यर्थः । तथा चैकदा-घटद्वये चक्षुःसं-योगदशायां विशेषाभाव कूटेपि-चक्षुः-सन्निकर्ष इति भावः ।

चे"ति, अत्र घटाद्यभावस्यापि तेन रूपेण रूपत्वावच्छिन्न-प्रति-योगिताकत्वे विरोधाभावादभावस्येति सामान्यत एवोक्तम्। ननु विशेषणीभूतस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् विशिष्टस्य तथात्वं न सम्भवतीति(क) भावाभावकरम्बितत्वमप्येतदेव यद्भावेऽभावे च विशेष्य-विशेषण-भावापन्ने सप्रतियोगिकत्वमत आह "तदवच्छेदेने"ति। ननु यावद्विशेषाभाव प्रतियोगिता सैव चेत् सामान्यावच्छिन्ना तदा तादृश (ख) प्रतियोगिताकत्व-विशिष्टस्याभावस्य विशेषान्तरवत्यपि सम्भवात् (ग) यावद्विशेषा-भावाधिकरण-वृत्तित्वस्य तत्रानवच्छेदकत्वं (घ) तथा च तत्रापि (ङ) सामान्याभाव-धी-प्रसङ्ग इत्यत आह "सम्भवति चे"ति। तथाच (च) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैवेति भावः। इदञ्च (छ) प्रौढ्या उक्तम्। गुणे सत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणान्यत्व-विशिष्टसत्ताया असत्त्ववत् तत्प्रतियोगिताकाभावस्य (ज) विशेषान्तरवति सम्भवेऽपि सामा-

---

(क) भावाभावकरम्बितत्वदोषापत्तेरिति शेषः। तमेव विवृणोति भावा-भावेति।

(ख) सामान्यावच्छिन्नेत्यर्थः।

(ग) अन्यथा विशेषाभाव प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः।

(घ) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे नावच्छेदकत्वं न्यूनवृत्तित्वादिति भावः।

(ङ) विशेषान्तरवत्यपीत्यर्थः।

(च) तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वे चेत्यर्थः।

(छ) तादृशप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वाभिधानञ्चेत्यर्थः।

(ज) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः।

न्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-विशिष्टस्याभावस्यासत्त्व-सम्भवादिति भावः (क) ।

दीधितिः ।

न च प्रतियोगितावच्छेदक-भेदस्याभाव-भेद-नियामकतया भेद-सिद्धिः, प्रतियोगि-भेदस्य तत्त्वे एक-घट-प्रतियोगिकस्य प्रागभावादि-चतुष्कस्याभेद-प्रसङ्गात्, अवच्छेदकन्तु भिद्यत एव, तत्र क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचित् पूर्व्वापरकालीन-तद्घटत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्ग-प्रतियोगि-विशेषण-साधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात्, पूर्व्वापर-कालीनत्वादेर्ध्वंसादि-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे माना-भावाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रतियोगितायाः (ख) स्वत्तत्प्रतियोगि-रूपतया तद्भेदस्याभाव-भेदकत्वे प्रतियोगिताभेदपक्षोक्तदोषापत्तिरतोऽवच्छेदक-भेदमाशङ्क्य निषेधति "न चे"ति । "भेदो" वैलक्षण्यं तेन घटत्वस्य

(क) तथाच तादृशप्रतियोगितात्वेन तादृशप्रतियोगिताकत्वविशिष्टासत्त्वसम्भवात् तादृशप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वमनावश्यकमिति भावः ।

(ख) प्रतियोगिता-भेदस्याभाव-भेद-नियामकत्वं कुतो नाशङ्कितमित्याशङ्क्याह प्रतियोगितायाः इत्यादि ।

नील-घटत्वानतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः। "तत्त्वे" अभाव-भेद-नियामकत्वे। "एकघटे"ति, नियामकाभावान्नियमानुपपत्तेरिति-भावः। "अवच्छेदकन्त्वि"ति, अत्र प्रतियोगितावच्छेदकता-नियामक-सम्बन्धः, प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धः, प्रतियोगि-विशेषणञ्चावच्छेदक-पदार्थः (क)। आद्योपादानात् समवायेन रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावात् कालिकतया रूपत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावो भिन्न इति। तद्घटात्यन्ताभाव-तद्घटान्योन्याभावयोः प्रतियोगि-विशेषणरूपावच्छेदकभेदाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-भेदादेव भेद इत्याह "क्वचित्तादात्म्यस्ये"ति। "पूर्व्वे"ति, ध्वंसे पूर्व्वकालीन-तद्घटत्वादिः प्रागभावे परकालीन-तद्घटत्वादिः। "तथात्वात्" प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। अन्यतरत्वादि-तदुभय-साधारणमवच्छेदकत्वं न दुर्व्वचमत आह "पूर्व्वे"ति, तद्घटत्वस्य ध्वंस-प्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अनुयोगिताविशेषरूपध्वंसत्व-प्रागभावत्व-विषयकत्वादेव विलक्षण-प्रतीत्युपपत्तौ पूर्व्वकालीनत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाकल्पनादिति भावः।

दीधितिः।

किञ्चावच्छेदक-भेदस्याभाव-भेद-नियामकत्वं ? न तज्जनकत्वं अत्यन्ताभावादि-स्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात्।

(क) ननु तत्तद्घटव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विनिगमनाविरहेण तन्मात्रवृत्ति-यावतामेव धर्म्माणामवगाहते तत्र प्रतियोगितावच्छेदक-भेदोऽभावभेदव्यभिचारीति मैवं तदभाव-प्रतियोगितावच्छेदकता-भेदस्याभाव-भेद-नियामकत्वे तात्पर्य्यादिति।

नापि तद्व्याप्यत्वं वैयधिकरण्यात्। अतएव न तद्व्यापकत्वमपि, अभेदेप्यविरोधाच्च।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु ध्वंसस्य प्रतियोग्यधिकरण-पूर्व्वकालावृत्तित्वं प्रागभावस्य च प्रतियोग्यधिकरण-परकालावृत्तित्वं नियमतः प्रतीयत इति सम्बन्धविधया पूर्व्वापरकालयोरप्यवच्छेदकत्वं कल्प्यत (क) इत्यत आह "किञ्चे"ति प्रश्ने, "तस्य" अभावभेदस्य स्वरूपभेदस्य (१) तत् (२) स्वरूपानतिरेकादिति भावः। "तद्व्याप्यत्व"मिति, यत्र प्रतियोगितावच्छेदकयोर्भेदस्तत्र तदवच्छिन्नाभावयोर्भेद इत्येवं रीत्येत्यर्थः। "वैयधिकरण्या"दिति, अवच्छेदक-स्वरूप-भेदस्यावच्छेदक-निष्ठतया अभाव-स्वरूप-भेदस्य चाभाव-निष्ठतया वैयधिकरण्यादित्यर्थः। "अतएव" वैयधिकरण्यादेव। दूषणान्तरमाह "अभेदेपी"ति, व्याप्यस्याभावभेदस्यासत्वेऽपि व्यापकस्य प्रतियोगितावच्छेदक-भेदस्य सत्त्वमविरुद्धं, तथाच रूपत्व-तद्रूपत्वयोर्भेदेऽपि नाभाव-भेद-सिद्धिरिति भावः।

(१) तत्तत्स्वरूपभेदस्येति ग।

(२) तत्तदिति ग।

(क) यदभावे प्रतियोग्यधिकरणयत्कालावृत्तित्वं नियमतः प्रतीयते स कालः सम्बन्ध-विधया तदभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक इति-नियममभिप्रेत्येदं। एवञ्च प्रतियोगिनि पूर्व्वकालीनत्व-परकालीनत्वयोः संसर्ग-विधया भाने तुल्य-वित्ति-वेद्यतया ध्वंस-प्रागभावयोरपि पूर्व्वापर कालावृत्तित्वं, प्रतीयते तथाच प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदादेव ध्वंस प्रागभावयोर्भेद इति भावः।

दीधितिः ।

न च तदितर-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं तद-वच्छिन्न-प्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यं, मानाभावात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

वैयधिकरण्यादिकं परित्यज्य दूषयति "नचे"त्यादिना (१) । तथा च रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्तत्तद्रूपत्वा(२)वच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावादतिरिक्तस्तत्तद्रूपत्वातिरिक्त(३)धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वात् घटाभाववत् (क) इत्यनुमानमिति भावः । अत्राप्रयोजकत्वमाह "मानाभावा"दिति ।

---

(१) नचेतीति घ ।

(२) तद्रूपत्वेति ख ।

(३) तद्रूपत्वेतर इति घ ।

(क) तद्रूपत्वाविषयक- प्रतीतिविषय-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वादित्येव हेतुरन्यथा रूपत्वे तद्रूपत्वभेदाभावेन स्वरूपासिद्धिः प्रसङ्गात् विशिष्टस्यानतिरेकात् । एवं तद्रूपत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावान्योन्याभावस्य न साध्यता त्वभावाधिकरणकाभावानतिरिक्ततया तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यापि रूपत्वावच्छिन्नाभावतया चातितिक्तवादिमतेऽपि रूपत्वावच्छिन्नाभावे तद्रूपत्वावच्छिन्नाभाव-भेदासत्त्वाद्बाधः, नापि तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाविषयकप्रतीतिविषयत्वं साध्यं रूपत्वावच्छिन्नाभाव-तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावयोरैक्ये विभिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, किन्तु तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिरूपकत्वान्योन्याभावः साध्यः, तथाच रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिरूपत्वं तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाकत्वनिरूपकत्वभिन्नं तद्रूपत्वाविषयकप्रतीतिविषयधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिरूपकत्वादित्यनुमाने तात्पर्य्यम् । एवञ्च तादृशनिरूपकताभेद एव सामान्याभावभेदपदार्थः अतिरिक्तसामान्याभाववादिना स्वीकार्य्यः, तन्मतेऽपि विशेषाभाव-

दीधितिः ।

अत एव च समनियत-सुख-दुःखादि-तत्तत्संख्या-परिमाण-व्यक्त्यादि-नानाधर्म्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः, भेद-सिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्ध-धर्म्माध्यासादेव ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव" एतादृश-व्याप्तौ मानाभावादेव । "समनियते"ति, तत्तत्सुखादि-व्यक्ति लाभाय । तत्तत्सुखादिकाले तत्तद्दुःखत्वावच्छिन्नाभावस्य (तत्तद्दुःखादिकाले तत्तत्सुखत्वावच्छिन्नाभावस्य च) (१) सत्त्वान्न तयोरैक्यमत "स्तत्तत्संख्यापरिमाणे"ति । आदि-पदात् रूप-रसादि-परिग्रहः । "नानाधर्म्मावच्छिन्नः" नानाधर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । किन्तर्ह्यभावभेदकमत आह "भेद-सिद्धिस्त्वि"ति । "भाववत्" भावस्येव (क) । "विरुद्धे"ति, तद्देश-वृत्तित्व-तदभावौ तत्कालावच्छिन्न तद्देशवृत्तित्व-तदभावौ वा विरुद्धौ तदध्यासेनाभावानां भेद-सिद्धिरिति भावः ।

दीधितिः ।

अतएव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा

---

(१) ( ) चिह्नितपाठोनास्ति घ ।

सामान्याभावयोरैक्यादिति । अनतिरिक्तवादिमते च निरूपकत्वयोरप्यैक्यान्न तत्-सिद्धिरिति ।

(क) षष्ठीसमासादृति-प्रत्यय इति भावः ।

धर्म्माणामेक एवात्यन्ताभावः, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां समान-देशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति। व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्व्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्म्मैः सर्व्वैश्च समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्तां, आकाशाभाव एव वा तथास्तामिति।

दीधिति-प्रकाशः।

"समनियताना"मिति, समनियत-देश-कालानां(क) समनियतावच्छेदकानाञ्चेत्यर्थः (ख)। "अत्यन्ताभाव"इति। इदञ्चात्र बोध्यं, रूपत्वावच्छिन्नाभाववत् तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावोऽपि नैकस्तत्-क्षणवृत्तित्वविशिष्ट-तत्परिमाणत्वावच्छिन्नाभावकूटादेव तत्परिमाणं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेः, एवं तत्संख्यात्वावच्छिन्नाभावोऽप्यभावकूट एवेति, मूलावच्छिन्न-शरीर-तरु-संयोगादीनां युगपदुत्पन्नानामपि नैकः प्रागभावः, युगपद्विनष्टानामपि नैको ध्वंस इत्यतो

(क) देशतः कालतश्च समव्याप्यानामित्यर्थः। अत्र देशतः समनैयत्यमात्रोक्तौ चासमनियतकाल-समनियत-देशानां, कालतः समनैयत्य-मात्रोक्तौ चासमनियतदेश-समनियत-कालानामभावस्यैक्यापत्तिरित्युभयतः समनैयत्यमभिहितमिति भावः।

(ख) समनियतावच्छेदकानामित्यस्य विभिन्नमवच्छेदकं येषां तद्भिन्नानामित्यर्थः, तेन मूलाग्रावच्छिन्नसंयोगयोरभावस्य नैक्यापत्तिर्न वा व्याप्यवृत्तिसमनियतानामभावैक्यानुपपत्तिरिति भावः।

"असती"ति, तत्र परस्परानवच्छेदकावच्छेदेन प्रत्यक्ष(१)-प्रसङ्गो बाधक इति भावः (इति केचित् तन्न समानपदेन समानावच्छेदकत्व-विवक्षणात् । किन्तु एकाग्नि-संयोग-जन्य-समान-काल-देशानां रूप-रस-गन्धादीनां नैकः प्रागभाव इत्यतो "ऽसती"ति । अत्रापि समवाय्यसमवायि-कारणानामभेदे कार्य्याभेदापत्तिरेव बाधिकेति-भावः) (२) । "समानासमानाधिकरणै"रिति, इदञ्च व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतीति-बलात् प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धाङ्गीकारेण, अन्यथा समानाधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यतिरेकितया केवलान्वयि-व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावेन समनैयत्यानुपपत्तेरिति । "आकाशाभाव एवे"ति यद्यपि आकाशाभावस्यापि व्यधिकरण-सम्बन्धावच्छिन्नत्वात् असमानाधिकरणैः सम्बन्धै(३)रित्यनेन गतार्थता तथापि अतिरिक्ताभाव-कल्पना-भिया चेद्व्यधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमस्तदा क्लृप्तस्याकाशाभावस्यैव व्यधिकरण-धर्म्म(४)-सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-कल्पने बाधकाभाव इत्याशयेनेदमिति ।

दीधितिः ।

नैवम् एवं हि तत्तद्देश-कालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्न-तत्तदधिकरण-वृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन(५)

(१) प्रत्यक्षेत्यत्र तादृश-प्रत्यय इति घ ।

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति ग ।

(३) सम्बन्धैरिति नास्ति ग ।

(४) धर्म्म इति नास्ति घ ।

(५) तदवच्छेदेनेति भवानन्द-सम्मतः पाठः ।

वा एकस्यैवाभावस्य घट-पट-गोत्वाश्वत्वादि-प्रतियोगिताकत्व-सम्भवेन तत्तद्भेदो(१)ऽपि विलुप्येत। तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो, न च (२) तत्राधिकरण-वृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वञ्चेति समानम्।

दीधिति-प्रकाशः।

"तत्तद्देशे"ति, मूलावच्छिन्नं वृक्षादि-वृत्तित्वं किञ्चिदनवच्छिन्नञ्च गुणादिवृत्तित्वं कपिसंयोगाद्यभावत्वस्यावच्छेदकम्, एवम् उत्पत्तिकालाद्यवच्छिन्नं घटादि-वृत्तित्वं किञ्चिदनवच्छिन्नञ्च वाय्वादि-वृत्तित्वं रूपाद्यभावत्वस्यावच्छेदकम्, एवं किञ्चिदनवच्छिन्नं घटादि-वृत्तित्वं समवायेन गोत्वाभावत्वस्यावच्छेदकं, कालिकतया गोत्वाभावत्वस्य तद्भिन्न-भिन्न-देशावच्छिन्न-काल-वृत्तित्वमवच्छेदकं, समवायेनाकाशाद्यभावत्वस्य न किञ्चिदवच्छेदकं व्याप्यवृत्तित्वादिति विशिष्टस्य तत्त्वे पूर्व्वोक्तो दोषो(क)ऽत"स्तदवच्छेदेने"ति। "घटपटे"ति अव्याप्य वृत्तित्वं, "गोत्वा"दीति व्याप्यवृत्तित्वञ्चाभिप्रेत्य। "तद्भेद" घटाभाव-पटाभावादि-भेदः। "तत्तत्स्वभावः" तत्तदभाव स्वरूपः। "न तत्रे"ति, अधिकरण-वृत्तित्वस्याभावानात्मकत्वेन तदनन्तर्भूतत्वादभाव-स्वरूपस्य सार्व्वत्रिकत्वेन तदनवच्छेदकत्वाच्चेति। "समान"मिति, रूपत्वावच्छिन्न-प्रति-

(५) तद्भेद इति भवानन्दसम्मतः पाठः।

(७) चकारो न भवानन्दसम्मतः।

(क) भावाभावकरम्बितत्वदोष इत्यर्थः।

योगिताकत्वस्यापि तत्तद्रूपाभाव-स्वरूपत्वात् तत्रापि यावद्विशेषाभावाधिकरण-वृत्तित्वादेरनवच्छेदकत्वादिति ।

दीधितिः ।

अत एव सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्त-कल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव" वक्ष्यमाणदोषादेव "व्यासज्य-वृत्ती"ति, तथा च घटवति पट-शून्ये घट-पटोभयवदिति बुद्धेरिव यत्-किञ्चिद्रूपाभाववति रूपवति रूपं नास्तीति बुद्धेरप्यभाव(क)इति भावः।"अतएवे"-त्युक्तमर्थं विवृणोति "अव्यासज्यवृत्ते"रिति, तादृश-प्रतियोगितातिरिक्तैवेति चेत्तत्राह "अतिरिक्ते"ति ।

दीधितिः ।

किञ्च व्यधिकरणयोर्घट-पटयोर्द्वित्व-प्रतीतिवत् व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रिय-सन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-प्रत्ययोऽपि स्यात् । अपि च रूपान्तरेण सम्बन्ध-विधया वा व्यासज्यवृत्ति-धर्म्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रय-सन्निकर्षापेक्षा, माना-

(क) व्यासज्यवृत्ति-धर्म्म-प्रत्यक्षे यावदाश्रय सन्निकर्षस्य हेतुत्वादिति भावः ।

भावात्, एवञ्चैकाभाव-सन्निकर्षेऽपि सामान्याभाव-बुद्धि-प्रसङ्गः। यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेच्यते तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि तदज्ञाने तदभेद-ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रय-भेद-भ्रमेण तद्भ्रम-दर्शनाच्च। न चात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक्।

दीधिति-प्रकाशः।

व्यासज्यवृत्तित्वे दोषान्तरमाह "किञ्चे"ति। "युगप"दिति,(क) मिलित-घटद्वये यावद्रूपाभावानां युगपदिन्द्रिय-सन्निकर्ष-सम्भवादिति भावः। ननु निरधिकरणाभाव-लौकिक-प्रतीतिर्नास्त्येव (ख) अत(१)इन्द्रिय-सम्बद्ध-विशेषणताया एव तथा हेतुत्वान्न तादृश-धीरत आह "अपि चे"ति, "रूपान्तरेण" गुणत्वादिना। ननु व्यासज्य-वृत्ति-धर्म्म-लौकिक-प्रत्यक्ष एव यावदाश्रय-सन्निकर्षापेक्षा, तद-भाव-दशायां गुणत्वादिना तल्लौकिक-प्रत्यक्षं न भवत्येवेत्यत आह "सम्बन्ध-विधये"ति, यावदाश्रयासन्निकर्षेऽपि सम्बन्ध-विधया व्यासज्यवृत्ति-धर्म्मस्य लौकिक-प्रत्यक्षं भवतीत्यभिप्रायः। "एव-

(१) अत इति नास्ति घ।

(क) युगपदिन्द्रिय-सन्निकर्षमुपपादयति "मिलिते"त्यादिना।

(ख) अनुभवानुरोधेन साधिकरणकाभाव-विषयतायाः सन्निकर्षजन्यताव-च्छेदकत्वोपगमादित्यभिप्रायः।

च्वे"ति व्यासज्यवृत्तितावच्छेदकरूपेण व्यासज्य-वृत्ति-धर्म्म-प्रकारक-लौकिक-प्रत्यक्ष एव यावदाश्रय-सन्निकर्षस्य हेतुत्वादिति (२) रूपं नास्तीति बुद्धौ च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सम्बन्ध-विधया भानादेकैकाभाव-सन्निकर्षेऽपि तथा धीः स्यादित्यर्थः। ननु यावदाश्रयासन्निकर्षे सम्बन्ध-विधया-तद्भानं न भवत्येव, अतएव दण्ड-पुरुष-सन्निकर्षदशायामेव दण्डीति संयोग-सम्बन्धांशे लौकिक-प्रत्ययस्तथाच व्यासज्यवृत्ति-प्रकारकत्वं न कार्य्यतावच्छेदके निवेश्यम् अत आह "यादृश" इति। "तत्र" तादृश-ज्ञाने। "तेषां" यावदाश्रयाणां "तद्भेदस्य" यावदाश्रयाणां परस्पर-भेदस्य। यद्यपि तद्भेद-ज्ञाने तज्-ज्ञानस्या(१)वश्यकत्वात् तज्-ज्ञानस्य (२) स्वातन्त्र्येण हेतुत्वे मानाभावस्तथापि यावदाश्रय-लौकि-कप्रत्यक्षाभिप्रायेणोक्तम् (३)। तत्तदुपनीत-भाने सत्यपि तल्लौकिक-प्रत्यक्ष-प्रतिबन्धक-दोषादि-सत्त्वे यावदाश्रय-सन्निकर्ष-तद्भेद-ज्ञानादि-सत्त्वे व्यासज्यवृत्ति-धर्म्माग्रहादिति तद्विशेष्यक-ज्ञानाभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। "तदज्ञाने" तल्लौकिक-प्रत्यक्षाभावे। "तदभेद-ज्ञाने" तद्भेद-ज्ञानाभावे। "तदग्रहात्" व्यासज्य-वृत्तिधर्म्माग्रहात्। व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह "आश्रयभेदे"ति एकस्मिन्नेव वृक्षे भेद-भ्रमेण द्वित्व-(४)भ्रम-दर्शनादित्यर्थः। एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह (५) "न चात्रे"ति "अत्र"

---

(१) इतीति नास्ति ग।
(२) तज्ज्ञानस्येति ग।
(३) तज्ज्ञानस्येति ग।
(४) अभिप्रायेणेदं इति ग।
(५) द्वित्वंत्यत्र तदिति घ।
(६) मित्याहेति घ।

वाय्वादौ। "विशेषत" इति अभावत्वादिना ग्रहस्य परस्पर-भेद-ज्ञानानुपयोगित्वेनाकिञ्चित्करत्वात्, तत्तद्रूपाभावत्वादिना ग्रहस्य प्रकृतोपयोगिनस्तत्तद्रूपत्वाद्यज्ञानेऽसम्भवात्, तथाच वाय्वादौ रूपं नास्तीति लौकिक-प्रतीतिर्न स्यादिति भावः।

ननु यावदाश्रय-भेद-ज्ञानादीनां व्यासज्यवृत्ति-प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति नैक रूपेण हेतुता, द्वित्व-त्रित्व-संयोगादि-साधारणस्य व्यासज्यवृत्तित्वस्यैकस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य यावदाश्रय-भेद-ज्ञानत्वस्य चाभावात्; किन्तु द्वित्व-प्रत्यक्षे तद्द्वित्व-प्रत्यक्षे वा तत्तदाश्रय-भेद-ज्ञानत्वादिना हेतुत्वं, प्रकृते चाश्रय-भेद-ज्ञानाभावेऽपि रूपं नास्तीति प्रतीति-सत्त्वात् तथा हेतुत्वमेव न कल्प्यत इत्यत आह "दिगि"ति। दिगर्थस्तु रूपं नास्तीति प्रतीति-विषयता एकस्यैवाभावस्य कल्प्यते न त्वनेकस्य, एवं प्रतिबन्धकाभाव-कारणतायामपि अभाव-कूट-कारणत्वापेक्षया एकस्यैव मणित्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति दिक्।

दीधितिः।

केचित्तु अनन्त-विशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते, कल्पनीय-शरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात्। विनिगमनाभावेऽपि च सामान्याभाव-सिद्धिरप्रत्यूहैव, धर्म्म-कल्प-

नातो धर्म्मि-कल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्व-प्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरण-वृत्ति-त्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्त-वाय्वाद्यधिकरण-वृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् एवं सत्यभावमात्रासिद्धि-प्रसङ्गा-दित्याहुः ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां
दीधितौ अनुमान-खण्डे सामान्या-
भाव-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य" तादृशप्रतियोगिताकत्व-व्यासज्यवृत्ति-त्वस्य । इदञ्च व्यासज्यवृत्तित्वं (क) तत्प्रतियोगिताकत्वादतिरिक्त-मित्यभिप्रायेण । ननु मम तादृश-प्रतियोगिताकत्वं तद्व्यासज्य वृत्तित्वञ्चेति द्वयं कल्प्यं, भवतामपि सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगि-ताकत्वम् अतिरिक्तोऽभावश्चेति द्वयं कल्प्यं, तत्कथं तत्कल्पापे-क्षया लाघवमत आह, "कल्पनीये"ति । "गुरुत्वात्" इति,

(क) पर्य्याप्तिविशेषरूपं व्यासज्यवृत्तित्वमिति भावः ।

अनन्ताभावेषु तदुभयं कल्पनीयमिति गौरवं पूर्व्वत्रेति भावः। ननु प्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वं प्रतियोगिताकत्व-स्वरूपं ततोऽधिकं न कल्प्यं तथाच भवतामेव तादृश-प्रतियोगिताकत्व-मभावश्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवमत आह "विनिगमने"ति। त्वया व्यासज्य-वृत्तित्वस्यातिरिक्तस्याकल्पने मयापि प्रतियोगि-तातिरिक्ता न कल्पनीया, तथा च क्लृप्तेष्वनन्ताभावेषु एका प्रति-योगिता, तत्र सामान्यावच्छिन्नत्वं कल्प्यं, यथा भवतां तथास्माक-मपि, क्लृप्तानामनन्तानां प्रतियोगितानां सामान्य-धर्म्मावच्छिन्नत्वम् अतिरिक्ताभावश्चेत्युभयत्र तुल्यत्वेऽपि विनिगमना-विरहादतिरिक्ता-भाव-सिद्धिरिति। ननु धर्म्मि-कल्पनातो धर्म्म-कल्पनायां लघुत्वात् प्रतियोगिताकत्वस्य धर्म्मत्वमेव तत्कल्पने विनिगमकमत आह "धर्म्मे"ति। यत्र धर्म्मि-कल्पने धर्म्म-धर्म्मिणोरुभयोरपि कल्प्यत्वं धर्म्म-कल्पने चैकस्यैव कल्पनं तत्रैव तन्न्यायावतारो न तु धर्म्मत्वेनैव लाघवमिति तदर्थ इति भावः। "लघीयसी"ति। भवतां कल्प-नीयं त्रयं, मम तु द्वयम्, अनन्ताधिकरण-वृत्तित्वस्य विशेषाभावेषु क्लृप्तत्वादित्यर्थः। "एवं सती"ति घटाभावस्तावदेकः कल्प्यः, तस्यानन्ताधिकरण-वृत्तित्वञ्च कल्प्यं, तदपेक्षया क्लृप्तानामेवाधि-करणानां तथा प्रतीति-नियामकत्वं लघु इत्यभाव एव न सिध्येदित्यर्थः।

वस्तुतो (क) रूपं नास्तीति धी-नियामकतयाऽतिरिक्तेऽभावे

(क) प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादाह वस्तुत इत्यादि।

सिद्धे तस्यानन्ताधिकरण-सम्बन्धः कल्पनीय इति फल-मुख-गौरवं न दोषायेति भावः ।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमान-खण्डे सामान्याभाव-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता ।

विशेष-व्याप्ति-प्रकरणम् ।

अथ विशेष व्याप्ति-प्रकरणे तत्त्व-चिन्तामणिः ।

यद्वा प्रतियोगि-व्यधिकरण-स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

अथ विशेष-व्याप्ति-प्रकरणे दीधितिः ।

"यद्वे"त्यादि । अथात्र नानाव्यक्ति-रूपादि-साध्यकैक-व्यक्ति-पृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र (१) रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं, तच्च परम्परा-सम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृथिव्यादाविति वाच्यं रूपादेरसाध्यतापत्तेः । द्रव्यान्यत्वादि-विशिष्ट-सत्ताद्यभावस्य द्रव्यादि-वृत्तित्वात् सत्तादि-साध्यक-द्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च, अन्यथा विशिष्टतया-सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावति-प्रसङ्गात्, व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्य-प्रतियोगिकत्वं ; द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

अथ विशेषव्याप्ति-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः ।

"नानाव्यक्ती"ति रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावित्यर्थः । साध्यस्यैकत्वे विशिष्टाभावाद्यनङ्गीकारे नाव्याप्तिः, हेतोरपि नाना-

---

(१) न चात्रेति क्वचित् पाठः ।

व्यक्तित्वे यद्वत्त्वधिकरणे या साध्यव्यक्तिस्तयोरेव व्याप्तिरिति मिश्र दिशा वक्तुं शक्यमिति तत्परिहाराय(क) विशेषणद्वयम्(ख)।

उपाध्यायमतमास्कन्दति "न च तत्रे"ति (१)। रूपवत्त्वमपि रूपव्यक्ति-भेदान्नैकम् अत आह "तच्चे"ति। "परम्परासम्बन्धेन" स्वाश्रय-समवायेन। "रूपादे"रिति, तथाच रूपवती पृथिवीत्यनुमितिर्न स्यात्, स्याच्च रूपं पृथिवीत्यनुमितिरिति भावः। ननु यत्र रूपस्य तादृश(२)व्यापकताभ्रमस्तत्रैव रूपवती पृथिवीत्यनुमितिरन्यत्र तु रूपं पृथिवीत्याकारिकैवेत्यत आह "द्रव्यान्यत्वे"ति (ग)। "द्रव्यत्वादावव्याप्ते"रिति। यद्यप्यसम्भव एव वक्तुमुचितः सर्व्वत्रैव विशिष्टाभाव–द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव (घ)-सम्भवात् तथापि द्वित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया व्यासज्य-वृत्तित्वाङ्गीकारे एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ प्रतियोगि-व्यधिकरण-हेतु-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिता-पर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं साध्ये सम्भवतीति नासम्भवः सम्भवतीति तथोक्तमिति। नन्ववच्छेदकाघटित-लक्षणे

(१) चात्रेतीति घ।

(२) रूपस्येदृशेति घ।

(क) एकव्यक्तिसाध्यकानेकव्यक्तिहेतुकपरिहारायेत्यर्थः।

(ख) नानाव्यक्तित्वं साध्ये, एकव्यक्तित्वं हेताविति भावः। अतएवात्र विशिष्टाभावादिकमादायासम्भव-सम्भवे अव्याप्तिदानमसङ्गतमित्यपि निरस्तमिति ध्येयं।

(ग) पूर्व्वलक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवात् दीधितौ तत्-परित्यागः।

(घ) एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ विशिष्टसाध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवादाह "द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावेति। उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वञ्च साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धसामान्य इत्यादि-रीत्या बोध्यम्।

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरण्यं न निवेश्यं किन्तु शुद्ध-प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं तथाच विशिष्ट सत्ताभावस्य प्रतियोगि-समानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरण-पदेनैव तद्वारणमत आह "अन्यथे"ति। "अतिप्रसङ्गा"दिति, तथाच तद्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-वैयधिकरण्यमवश्यं वाच्यमिति भावः। "अन्यथा" विशिष्टाभावस्य-विशेष्याप्रतियोगित्वे (क) इति तु कश्चित्। ननु विशिष्टाभावस्य-विशेष्य-विशेषण-सम्बन्ध एव प्रतियोगी न तु विशेष्यं, तत्र विशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे सद्धेतुत्वमेव, तादृशसम्बन्धस्य साध्यत्वे परं व्यभिचारित्वमत आह "व्युत्पादयिष्यत" इति। दण्डी पुरुषो नास्तीति प्रतीतौ दण्ड-विशिष्ट-पुरुषस्यैवप्रतियोगित्वावगाहनान्न तु तादृश-संयोगस्येति भावः। ननु विशिष्टमतिरिक्तमेवेति नोक्तदोष इत्यत आह "द्वित्वादीति"। "तत्र" हेतुमति। प्रतियोगिता तु न व्यासज्यवृत्तिरिति भावः। तथाचासम्भव इति ध्येयम्।

दीधितिः।

अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण, तद्रूपावच्छिन्न-व्याप्यत्वं हेतौ, अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादिना न पृथिव्यादि-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न तादृश प्रतीत्या हि रूपत्वादौ

(क) विशिष्टाभावस्य विशेष्य-विशेषण-सम्बन्धाभाव-रूपत्वादित्यभिप्रायः।

प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तद्भावावच्छेदकत्वं, सर्व्वत्रैव रूपे पृथिवी-निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि(१)रूपे तदभाव इत्यबाधित-प्रत्ययात्। अन्यथा यो यो धर्म्मो यस्य यस्य नावच्छेदकस्तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्त-रीत्या सिध्येत्। प्रमेय-धूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृश-प्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च। अथ प्रमेय धूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितञ्चात्र तथेति चेत् असमानाधिकरण-धूमक-व्यक्ति-वृत्तितया वह्नित्वमपि न तदवच्छेदकं, कम्बुग्रीवादिमत्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहु-व्याकोपश्च। अत एव प्रमेय-धूमत्वं गौरवेन प्रतियोगिताया इव तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः।

दीधिति-प्रकाशः।

(प्रगल्भ-मतमाशङ्क्य निषेधति "अथे"ति) (२) "येन रूपेणे"ति तथा च तादृश-प्रतियोगित्वाभावावाच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं

---

(१) क्वापीति क्वचित् पाठः, स एव भवानन्द-सम्मतः।

(२) ( ) चिह्नित-पाठोनास्ति ख।

तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः। "अयं" रूपत्वेन तादृश-प्रतियोगित्वाभावः। "तदभावावच्छेदकत्वं" प्रयियोगित्वाभावावच्छेदकत्वं। "सर्व्वत्रैवे"ति रूपत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदत्व—स्फोरणाय, "न तु क्वापीति" रूपत्व-सामानाधिकरण्येन तादृश-प्रतियोगित्वाभावसत्त्व व्यवच्छेदाय, तथाच रूपत्वावच्छेदेन तादृश-प्रतियोगि-त्वप्रत्ययस्य विरोधिनः सत्त्वे तदवच्छेदेन प्रतियोगित्वाभाव विषयी-करणासम्भवात् रूपत्वादिना न पृथिवीनिष्ठाभाव-प्रतियोगित्वमिति-प्रत्ययस्य तृतीयोल्लेखितस्य पृथिवीनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावो (१) रूपत्वे विषय इति भावः। ननु रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृश-प्रतियोगित्वाद्यभावज्ञाने रूपत्वे स्वरूपसम्बन्धरूप तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकत्व-ज्ञानमेव विरोधि, न तु अनतिरिक्त-वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व-ज्ञानमतोनोक्त-प्रतीतिर्वाधिकेत्यत आह "अन्यथे"ति तेन रूपेण प्रतियोगित्वाभाव-विषयीकरणे। "योय" इति, तथा च गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन गुणाद्यभावोऽपि सिध्येदित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तौ दोषमाह "प्रमेयधूमत्वेनेति" तथा च प्रमेयधूमवान् वह्निरित्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः।

"अग्रेति"। "तथा" सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकं, तथा च तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदको यो धर्म्मस्तद्रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः। इदम-

---

(१) स्वैयाभाव इति ध।

वच्छेदकत्व (क) मनतिरिक्तवृत्तित्वनियतमन्यूनवृत्तित्वनियतं (ख) वा! आद्ये "असमानाधिकरणे"ति, असमानाधिकरणो धूमो यस्यायोगोलकीयवह्नेस्तद्वृत्ति येत्यर्थः। तथा च वह्नित्वस्यातिरिक्तवृत्तितया सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। द्वितीये "कम्बुग्रीवेति" कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रमेयधूमत्वादेरिवानवच्छेदकत्वादित्यर्थः (ग)। "अतएव" कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यतापातादेव, (तथा च (घ) तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं यद्रूप-विशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं) (१) तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमित्युक्तौ च प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिरिति भावः (ङ)।

दीधितिः।

अत्र वदन्ति, अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानवच्छेदक-

(१) ( ) एतच्चिह्नितस्थले तथाच तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं यत् तद्रूप-विशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकमिति घ पुस्तके पाठः।

(क) सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितावच्छेदकत्व मित्यर्थः।

(ख) अन्यून-वृत्तित्व-नियतमित्यस्य स्वरूप-सम्बन्ध-रूपमित्यर्थः।

(ग) सामानाधिकरण्य-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः।

(घ) ननु पारिभाषिकस्य-प्रतियोगित्वा भावावच्छेदकत्वस्य निवेशान् न कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यतापत्ति-रित्यत आह तथाचेत्यादि।

(ङ) यद्रूपशब्देन प्रमेय-धूमत्वादेरुपादान-सम्भवात्। हेतुव्यापकतावच्छेदकेन्धनत्वादेरेव तादृश-प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन तमादाय लक्षण-गमन-सम्भवात्। आदिपदाद्धूमवान् वह्नेरित्यादेः परिग्रह इति भावः।

धर्म्मवत्त्वम्। नचैवं पूर्व्वस्मादभेदः, तत्र साध्य-जातीय समानाधिकरण-साधन-जातीयत्वस्य, अत्र च साध्य-साधन-सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्य्यात्। घट-कयोस्तादृश-प्रतियोगितावच्छेदक-तत्त्वान्योन्याभावात्य-न्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित्।

दीधिति-प्रकाशः।

"एवं" प्रतियोगितानवच्छेदकत्व--घटित--लक्षण--करणे। "तत्र साध्यजातीये"ति तथा च पूर्व्वलक्षणे व्यधिकरण-वह्नि-धूम-योरपि व्याप्तिरित्युक्तं, प्रकृते तु समानाधिकरण-तत्तद्वह्निधूमयो-रेव व्याप्तिरित्युच्यत इति भेदः।

"प्रतियोगितेति", प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभाव--प्रति-योगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावयोरित्यर्थः। "अन्यनिष्ठे"त्यादि-ग्र-न्थासन्दर्भः कश्चिदित्यनेन सूचितः (क)।

तत्त्वचिन्तामणिः।

यत्-समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगि यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्व-समा-नाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगि-यद्वत्कत्वं, वा।

(क) अन्यनिष्ठेत्यादिग्रन्थेन समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्यभिधानादुक्तरीत्या व्याप्तिभेद-समर्थनस्य मणिकृदनभिप्रेतत्वादिति भावः।

दीधितिः ।

अत्यन्ताभाव-गर्भवत् सामान्य-विशेष-भेदेन अन्योन्याभाव-गर्भमपि व्याप्ति-द्वयमाह "यत्समानाधिकरणे"त्यादि-लक्षण-द्वयेन । प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणांशस्याधिक्यात् द्वितीय-लक्षणम् । अत्र यद्यपि नाना व्यक्ति-साध्यक-स्थले तत्तत्साध्यवतस्तत्तत्-साध्यवत्त्वस्य च साधन-समानाधिकरणान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिस्तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्य्यम् । वह्न्यादौ तत्-संयोगादौ तद्दाहादौ वा साध्ये सर्व्वत्र साक्षात्परम्परया वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यत् यद्रूपावच्छिन्नं यादृश-रूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"सामान्यविशेषे"ति सामान्यं साध्य-जातीय-समानाधिकरण-साधन-जातीयत्वं, विशेषः साध्य-साधन-सामानाधिकरण्यम् ।

"आधिक्यादि"ति, अन्योन्याभावाप्रतियोगियत्साध्याधिकरणं तद्-वृत्ति-साध्य-सामानाधिकरण्यमित्यर्थे एकस्याधिकरणांशस्याधिक्यात्, यद्वल्कत्वमित्यत्र तु अन्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्याधिकरणं यत् तद्वृत्तित्वमित्यर्थे तदप्रवेशाल्लाघवमिति। "नानाव्यक्तौ"ति (क) नानाधिकरण-वृत्ति-नानाव्यक्ति-साध्यक-स्थले इत्यर्थः। साध्यस्यैक-व्यक्ति-वृत्तित्वे एको न द्वाविति प्रतीतेरन्योन्याभावाविषयकत्वे नाव्याप्तिः सम्भवति (१) साध्यस्यैक-व्यक्तित्वे च यत्साध्यवत्त्वं तादृशान्योन्याभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं इत्युक्तोऽपि निस्तारः स्यादित्यतः साध्य-तद्वतोर्नानात्वं दर्शितं (२)। "तत्तत्साध्यवत्त्वस्ये"ति, तत्तद्वह्निमत्त्वस्य वह्न्यादौ साध्ये (३) तादृशान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः। ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वमनवच्छेदकमिति लक्षण-समर्थनेऽपि वह्नि-संयोगादौ साध्ये वह्नि-संयोगत्वस्य वह्नि-घटित-मूर्त्तिकत्वेन नानात्वात् कथं लक्षण-गमनमत आह "वह्न्यादा"विति। "साक्षात्परम्परया वे"ति, वह्नौ साक्षात्, अन्ययोः परम्परया स्वाश्रय-प्रतियोगिकत्व-रूपया वह्नित्वमनुगमकमित्यर्थः। नन्वेवमपि वह्निमानित्येवानुमितिः स्यान्न तु

(१) विषयकत्वेनाव्याप्तेरसम्भव इति ग।

(२) उपदर्शितमिति ग।

(३) वह्न्यादौ साध्ये इति नास्ति ग।

(क) नानाव्यक्तिषु साध्यानि यस्येति विग्रहाभिप्रायेणाह "नानाधिकरणे"-त्यादि।

वह्नि-संयोगवानित्याकारिकेत्यतस्तत्र विशिष्यैव लक्षणमाह "यदि" त्यादिना। वह्नित्वादौ साध्ये यदनवच्छेदकं, वह्न्यादौ साध्ये यद्रूपावच्छिन्नमनवच्छेदकं, वह्नि-संयोगादौ साध्ये यादृश-रूपावच्छिन्नमिति। एवं वह्नि-संयोगवदादौ यादृशरूपवदवच्छिन्न (१) मित्यादि वाच्यमिति। इदञ्च प्रगल्भमतानुसारेण तत्तद्वह्नेस्तत्तद्वह्नित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वेन तत्र (२) तदभावाभ्युपगमात्, स्वमते तु वह्न्यादौ साध्ये तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति, वह्नि-संयोगादौ तादृश-प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतानवच्छेदकमित्यादिवक्तव्य मिति बोध्यम्। "शब्दैक्ये"ति, अर्थस्य (३) नानाविधत्वे एक-शब्देनाभिधानस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अन्य-वृत्ति-वह्नि-तद्वतोरन्यवृत्ति-धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वात् व्यधिकरण-वह्नि-धूमयोर्न व्याप्तिः, किन्तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरण-तत्तद्वह्निना। न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यं सर्व्वधूम-व्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात्, धूम-सम्बन्धि-वह्निस्तद्व्याप्य एव। युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव (क)।

---

(१) यादृशरूपावच्छिन्नावच्छिन्न इति ग।

(२) तत्रेति नास्ति घ।

(३) अभिधेयस्येति घ।

(क) जन्य-जनक-भावापन्नयोस्तादात्म्यापन्नयोरेव वा व्याप्तिरिति नियमात् युग-

कर्म्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। यद्वा प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्य-न्ताभाव-विशेषणं, कर्म्मणि च संयोगाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव।

दीधितिः।

"अन्ये"त्यादि, यद्यप्युक्त-रीत्या सर्व्वत्र तादृश-प्रति-योगितानवच्छेदकत्व-पर्य्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेना-किञ्चित्करमेव तादृशाभाव-प्रतियोगित्वं तथापि विशिष्ट-सामानाधिकरण्य-रूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भवित्व-मात्रे तात्पर्य्यम्। "व्याप्तिरेवे"त्यस्य कालिकीत्यादिः।

दीधिति-प्रकाशः।

विशेषलक्षणाभिप्रायेण मूलं योजयति "तथापी"ति। तथा च (१) "अन्यनिष्ठे"त्यादि-मूलं व्यधिकरण-वह्नि-धूमयोः सामा-नाधिकरण्यस्यैव (२) प्रतिक्षेपकं, न तु व्यापकता-दलस्येति भावः। विभिन्न-कालोत्पत्ति-विनाशयो(३)रपि दैशिक-व्याप्ति-सत्त्वात् दै-

(१) तथाचेति नास्ति ग।

(२) सामानाधिकरण्यांशस्यैवेति ग।

(३) उत्पत्तिविनाशकयो रिति घ।

पदुत्पन्नविनष्ट-साध्यके अतिव्याप्तिरिति शङ्का-निरासायाह मूले "युगपदित्यादि, तथाच तादृश नियमे मानाभावेन तत्र व्याप्तिरस्त्येवेति कातिव्याप्तिरिति भावः।

शिक-व्याप्तौ युगपदुत्पन्नेत्यादिकमनुपयुक्तं(क) अतः पूरयति "कालिकीत्यादि" रिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं, अभेदस्याबाधित-प्रत्यभिज्ञानात् ।

दीधितिः ।

अन्योन्याभाव-गर्भ-लक्षणस्याव्याप्यवृत्ति--साध्यक-सद्धेतावव्याप्तिं निरस्यति "नचेति"। "अभेदस्ये"ति । तथा च मूले महीरुहो विहङ्गम-संयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमान-विशिष्ट-भेदोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभाव-विषयतामात्रं कल्प्यते, बाधक-बलात् । यत्र च विशिष्ट-भेदे न बाधकं तत्र तथा प्रतीति-बलात् तत् सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"लक्षणस्ये"ति(ख)सामान्यत एक-वचनम् ।"अनुभूयमाने"ति । उल्लेखो विषयित्वं, तथा चानुभूयमानं विशिष्ट-भेद-विषयित्वं यस्या

(क) दैशिकव्याप्तौ युगपदुत्पत्ति विनाशयोरनुपयोगादिति भावः ।

(ख) द्वयोर्लक्षणयोरन्योन्याभाव गर्भतया लक्षणस्येत्येक-वचनासङ्गतेराह "सामान्यत, इति, द्वित्वाविवक्षणादिति भावः ।

इत्यर्थः । यद्वा (१) उल्लेखः(क) शब्दाभिलापः, तथा चानुभूयमानो विशिष्ट-भेद-वाचक-शब्दाभिलापो यस्याः प्रतीतेरित्यर्थः (२) तथा चात्यन्ताभाव-विषयक-प्रतीतावन्योन्याभाव-विषयित्व-भ्रमस्तादृश-शब्दाभिलापो वा, न तु सा प्रतीतिर्भेदावगाहिनी, अभेद-निश्चय-सत्त्वे भेद-ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः । "शिखी"ति, शिखा-विनष्टा पुरुषो न नष्ट इति बाधक सत्त्वात् तत्र विशिष्ट-नाशो न विषय इति भावः । "बाधकबला"दिति अभेद-प्रत्यभिज्ञान-रूप-बाधक-बलादित्यर्थः । नन्वेवं गुणादावपि संयोगि-भेदो न सिध्येदत-आह "यत्र चे"ति । "नातिप्रसङ्गः" संयोगी सत्त्वादित्यादाविति शेषः ।

दीधितिः ।

अत्र वदन्ति । "अभेदस्य" भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं, भेदवत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगि-ज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभाव-व्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते, तथा प्रतियोगितावच्छेदक-धर्म्म-ग्रहे तद्वदन्योन्याभावस्याग्रहादभाव-व्यवहाराच्च स एव तस्या-

---

(१) यद्वेति नास्ति ग । (२) इति वार्थ इति ग ।

(क) उलेख-शब्दस्य शब्दाभिलापे प्रसिद्धतया विषयित्वार्थकत्वासम्भव इत्यतः कल्पान्तरमाह उल्लेख इति ।

भाव इति निश्चीतते, आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगि-भेदाभाव-ज्ञानं तथा(१) असम्भवादसिद्धेश्च । नापि कपिसंयोगि-भेदस्य वृत्त्यावृत्तित्व-ज्ञानमसिद्धेः, तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् । नापि कपिसंयोगि-भिन्न-भेद-ज्ञानं, कपिसंयोगि-भेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्-ज्ञानमसिद्धेः । तद्धर्म्मावच्छिन्न-भेदस्य तद्धर्म्ममात्र-पर्य्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूल-वृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि घट-भिन्न-भेदो घटत्वादतिरिच्यते, आवश्यक-क्लृप्त-घटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्त-कल्पनायां मानाभावात्, अन्यथा सर्व्वत्राभावस्याभावोऽतिरिक्त एव कल्प्येत ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"भेदवत्" भेदस्येव । "तदभावस्य" भेदाभावस्य । संयोगस्य तदभावत्वोपपत्तये "तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्ये"ति, अव्याप्यवृत्तित्वोपपत्तये "संयोगात्मन" इति । "तदुपपत्तेः" भेद-प्रतीति-दशायामभेद-प्रतीत्युपपत्तेः । अत्यन्ताभाव-प्रतियोगि-दृष्टान्तेन भेद-प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदभावत्वं व्यवस्थापयति "यथा ह्री"-

---

(१) न तथेति भवानन्दसम्मतः पाठः, तादृश पाठे अतएवेत्यनन्तरं नकारो नास्ति ।

त्यादिना। ननु तज्-ज्ञान-प्रतिबन्धक-ग्रह-विषयस्यैव तदभावत्वे प्रतियोगि-व्याप्यस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिरत आह "अभाव-व्यवहाराच्चे"ति(क)। ननु लाघवा(ख)दभावत्व-प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधाच्च संयोगातिरिक्त एव संयोगि-भेदाभावस्तत्राह "आधिक्येऽपी"ति। "अव्याप्य-वृत्तित्वा"दिति, अग्रे वृत्तः कपि-संयोग्यभिन्न इत्यादि-प्रतीत्या अग्रावच्छेदेनैव कपि-संयोगि-भेदाभाव-ग्रहादिति भावः। "अतएव" कपि-संयोगिभेदाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव। "न तथा" न वाधकम्। तद्भेदाभावस्य (१) संयोगात्मकत्व-पक्षे "असम्भवा"दिति, आधिक्ये "असिद्धे"रिति। (यद्वा ज्ञानस्वरूपस्यासम्भवमुक्त्वा विषयस्याप्यसिद्धिमाह "असिद्धे"रिति। मूले वृक्षो न कपि-संयोगि-भिन्न इति प्रत्ययस्य संयोग-विषयत्वेऽसम्भवादिकमुक्त्वा प्रतिबन्धकान्यविषयत्वेऽपि दोषमाह "नापी"त्यादिना) (२)। "ज्ञान"मिति "तथे"त्यनुषज्यते, एवमग्रेऽपि। "तद्वृत्तित्वस्य" वृक्ष-वृत्तित्वस्य। "तद्वद्भेदस्य" कपि-संयोगि-भेदवद्भेदस्य। असिद्धिमुक्त्वाऽसम्भवं दर्शयति "तद्धर्म्मे"ति। "तद्धर्म्ममात्र-पर्य्यवसिततया" तद्धर्म्मात्मकतया। तदेव (ग) दृष्टान्तेन द्रढ़यति "नही"ति,

(१) तद्भेदाभावस्येति नास्ति ग।

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति घ।

(क) तथाच यज्ज्ञानं यदभावाभावव्यवहारं जनयति तस्य तदभावाभावरूपत्वं, यथा घटज्ञाने सति घटाभावाभाव व्यवहारो भवति, व्यवहारत्वावच्छिन्नं प्रति व्यवहर्त्तव्य ज्ञानस्य हेतुत्वा दिति भावः।

(ख) अनन्त-संयोगेषु संयोगिभेदाभावत्व-कल्पना-गौरवमपेक्ष्य लाघवा दित्यर्थः।

(ग) तद्धर्म्मवद्भेदस्य तद्धर्म्मस्वरूपत्वमेवेत्यर्थः।

अभावत्व-प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनातिरिक्तत्व-स्वीकारे त्वाह "अन्यथे"ति ।

दीधितिः ।

अत एव अत्यन्ताभाव-प्रतियोगिनोः अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः । तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यतां (१), न ह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगि-भेद-विषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः,प्रतियोगि-कोटौ तदनुल्लेखाच्च। मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्यासमान-विशेषणस्याभावमात्र--विषयत्वेनोपपन्नत्वाद्भ्रान्तिमयोरपीति परास्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव" वक्ष्यमाण-युक्तेरेव, "परास्त"मित्यग्रेतनेनान्वयः । "सामान्यत" इति, अत्यन्ताभावत्व-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिना,अन्योन्याभावत्व-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिना चेत्यर्थः। "विरोधः" परस्परासामानाधिकरण्यम् । "स" विरोधः । अन्यथा-

---

(१) सङ्कोच्यते इति क्वचित् पाठः ।

नुपपत्तिं(क) दर्शयति "नही"ति । "नियमत" इति,प्रत्यक्षेण संयोगोपस्थितौ संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिन उपस्थिति-सम्भवेऽपि(ख) स्मरणात्मक-तदुपस्थितौ तदसम्भवादिति भावः। यत्राप्युपस्थितिस्तत्रापि संयोगि-भेदो न विषय इत्याह "प्रतियोगि-कोटा"विति । "तदनुल्लेखात्" संयोगिनोऽनुल्लेखात्(ग)।"मूल" इति, न कपि-संयोगीति प्रतीतेः संयोगात्यन्ताभाव-विषयत्वे तु प्रतियोगि-कोटौ विशेषण-मुद्रया संयोगस्योल्लेखोऽस्त्येवेति भावः। "अभावमात्रे"ति, मात्र-पदेन विशिष्ट-भेद-विषयित्व-व्यवच्छेदः। प्रतियोगिनः कथं विशेषण-मुद्रया उल्लेख इत्यत्र दृष्टान्तः "शिखी विनष्ट इतिव"दिति। "अन्तिमयोः" अन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकयोः विरोधो न सङ्कोच्यतामिति पूर्व्वेणान्वयः (१)।

दीधितिः ।

अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तर-समानाधिकरणतया स्व--स्व--प्रतियोगितावच्छेदका-सामानाधिकरण्य-पर्य्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्व-घटितत्वेन विशेष(२) एव विश्रामात्। अत्यन्तभाव-प्रतियो-

---

(१) सङ्कोच्यत इत्यनुषज्यते इति घ।

(२) विशेषत इति हस्तलिखित-पुस्तके पाठः।

(क) अन्य-विषयकतयोपपादनासम्भवं।

(ख) सन्निकर्षादिघटित-सामग्री-सम्भवादिति भावः।

(ग) अभावांशे साक्षात् परम्परया वा संयोगवतः प्रकारत्वेनानुभवेनाप्रसङ्गा-दित्यर्थः।

गिनो-रिवान्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकयोरवाधित-सामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिरुद्धतया तथाविध-विरोध-कल्पनाया (१) अनवकाशाच्च।

दीधिति-प्रकाशः।

"अन्योन्ये"ति, घटान्योन्याभावस्य पटत्व-समानाधिकरणतयेत्यर्थः। ("विशेष एवे"ति, घटभेद-घटत्वादीनां विरोधस्य क्लृप्तत्वेऽपि संयोगि-तद्भेदयोस्तथात्वे मानाभावात्तदव्याप्यवृत्तित्वे वाधकाभावः) (२)। ननु संयोगि-भेदस्य गुणादाविव संयोगासामानाधिकरण्य-दर्शनेन विशिष्येव विरोधः प्रकृते (३) कल्प्यतामत आह "अत्यन्ते"ति "तथाविध-कल्पनायाः" संयोगि-भेदस्य संयोगासामानाधिकरण्य-कल्पनायाः।

दीधितिः।

किञ्च शिखी विनष्ट इति प्रतीतेर्विशिष्ट-ध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्ये तद्वाधादास्तां विशेषण-ध्वंस-विषयता, न संयोगीति प्रतीतेर्विशिष्ट-भेदमवगाहमानायाः कथं विशेषण-संसर्गाभाव-विषयत्वेनोपपत्तिः, न खलु सहस्रेणापि वाधकैरिदं रजतमिति-प्रतीते रङ्गत्वावलम्बनं

(१) तथाविधकल्पनाया इति क्वचित् पाठः।

(२) एतच्चिह्नितः पाठोनास्ति ख।

(३) प्रकृत इति नास्ति ग।

व्यवस्थापयितुं शक्यते। न च विशेषण-भेद एव तस्या विषयः, अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तेः। युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा पक्वता-दशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादि-विनाश-समये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः। न च तत्र विशेषण-संसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः। न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घट-संसर्गाभावं बोधयन्ति, तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रस-ङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु न संयोगीति-प्रतीतिः संयोगाभाव(१)विषयत्वेनोपपन्ना(२) नैतादृश-कल्पना-वाधिकेत्यत आह(३)"किञ्चे"ति। "तद्वाधात्" ध्वं-स-प्रतियोगित्व-वाधात्। "विशेषणध्वंसविषयते"ति, तत्र ध्वंसत्व-प्रकारक-प्रतीतेः "सविशेषणे हो"त्यादि-न्यायेन विशेषण-ध्वंसाव-गाहित्व-सम्भव इति भावः। "न संयोगी"त्यादि, (४) विशिष्ट-भेदे"ति (५) अत्र तु भेदत्व-प्रकारक-प्रतीतेः कथमत्यन्ताभाव-

---

(१) संयोगात्यन्ताभाव इति घ। (३) आहेति नास्ति ग।
(२) विषयत्वेनैवोपपन्नेति ग। (४) न संयोगीत्यादीति नास्ति ग।
(५) विशिष्टभेदांमति ग।

विषयत्वेनोपपत्तिरिति भावः। दण्डादि-नाश-काले दण्डादि-प्रागभाव-कालेऽपि (१) नायं दण्डीति प्रतीतेर्ध्वंसादि-विषयत्व-कथनाय "संसर्गाभावे"ति। "न खल्वि"ति, अतत्प्रकारके तत्प्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेन विषयी-करणे अनुव्यवसायस्य तत्प्रकारकत्वांशे भ्रान्तत्वापत्तेरिदं रजतमिति-प्रतीते रजतत्व-प्रकारकत्वस्यानुव्यवसायेन विषयी-करणादिति भावः। न संयोगीति प्रतीतिः संयोग-भेद-विषयत्वेनोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति "न चे"ति। प्रत्यक्ष-प्रतीतौ सामग्री-वशात्(२) संसर्गाभाव-विषयकता (३) प्रसज्येतेत्यतः प्रतीति-नियत-विषयकं शब्दमप्युपष्टम्भकमाह "युज्यते चे"ति। ननु पक्वता दशायाम् अयं न श्याम इति व्यवहारो न भवत्येव, किन्तु इदानीं (४) न श्याम इति, तत्र चेदानीं यः श्यामस्तत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेदो विषय इत्यतो "दण्डादौ"ति। "तद्दण्डवानि"ति, अत्र चेदानीं तद्दण्डवतोऽसिद्धया तद्भेद-विषयत्वेनोपपत्त्यभावादिति भावः। "व्यवहारो"ऽभिलापः। "तदनुपपत्तेः" संसर्गाभाव-प्रतीत्यनुपपत्तेः। तदेव व्यतिरेकेण द्रढ़यति "न खल्वि"ति। "तथात्वे" अनुयोगिनि सप्तमीं विनापि संसर्गाभाव-बोधकत्वे। "घटो न घट" इति, घटे घट-संसर्गाभाव-सत्त्वादिति भावः। तथा च पुरुषे न दण्ड इत्यादौ नञ्-पद-जन्य-पुरुष-पदार्थ-निष्ठ-संसर्गाभाव-

---

(१) दण्डादिनाश-प्रागभावकालेऽपीति ग।
(२) वशादिति घ।
(३) विषयतेति ग।
(४ इदानीमयमिति ग।

बोधे पुरुषोपस्थापक पदोत्तर-सप्तमी-पद-ज्ञानं हेतुः क्लृप्त इति तदभावान्नायं दण्डीत्यादौ न दण्ड-संसर्गाभाव-धीरिति भावः।

दीधितिः।

अपि च विशिष्ट-वाचक-दण्डादि-पदेभ्यो धर्म्युपसर्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः, इतर-विशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षतयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात्। न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्र-परं, तथापि चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपम् इत्यादावपि दण्डादि-संसर्गाभाव-प्रतीत्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु भवतु इतर-विशेषणत्वेनानुपस्थित-दण्ड-संसर्गाभाव-बोधे तथा हेतुत्वम्, इतर-विशेषणत्वेनोपस्थित-दण्डस्य नञा पुरुषानुयोगिक-संसर्गाभाव-बोधे च पुरुषोपस्थापक-पद-समान-विभक्तिक-पदार्थ-विशेषणतया दण्ड-पद-जन्योपस्थितिः कारणम्। अत एव पुरुषो न दण्ड इत्यादौ न दण्ड-संसर्गाभाव-बोधः, भवति तु पुरुषो न दण्डीत्यादावित्यरुचेराह "अपि चे"ति। "धर्म्मी"ति मतुवर्थ-सम्बन्धिनि विशेषणतयोपस्थितस्येत्यर्थः। पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ इतर-विशेषणत्वेनोपस्थितस्य वह्नेरपि एकवाक्यताधीन-बोधे मतुवर्थ-विशेषणत्वेन हेतुर्थ-विशेष्यत्वेन चान्वया-

"इन्यत्रे"ति, "विशेषणत्वेने"ति च विशेषण-मात्र-परमिति, तथा च मतुपो न स्वार्थे तात्पर्य्यमिति भावः। "तथापी"ति, दण्डि-पदस्य दण्ड-परतायां दण्डिपद-दण्डपदयोर्न विशेष इतीतर-विशेषणत्वेनानुपस्थितस्यापि नञानुयोगिनि सप्तमीं विना तथा बोधे चैत्रो न दण्डीत्यत्रेव चैत्रो न दण्ड इत्यत्रापि तथा स्यादिति भावः। चैत्रो न दण्डी घटो न श्याम इत्यादौ दण्ड-पद-श्याम-पद-समभिव्याहृत-नञ एव तादृश-बोध-सामर्थ्यं कॢप्तमिति तत्पद-द्वय-घटितमेवोदाहृतवान्।

दीधितिः।

एतेन नञोऽभाववत्त्वाल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वय-बोध-समर्थनं प्रत्युक्तम्। एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्यताच्छक्त्या लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदो भासते इत्यस्तु, वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृति-सम्बन्धादेरभावान्वय-बोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थेति निपुणतरमुपपादयिष्यामः। नञो वैधर्म्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादि-विधर्म्मेत्यर्थः, वैधर्म्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव, यदाहुराचार्य्याः श्यामाद्रक्तो विधर्म्मा न तु पृथगित्यपि वदन्तीति कृतं पल्लवितेन।

दीधिति-प्रकाशः ।

"एतेन" चैत्रो न दण्ड इत्यादि-शब्दात्तथापादनेन(१)। "अभाववत्तालक्षणिके"ति, तथा च यत्राभावमात्रं नञर्थस्तत्रैवानुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा, नञर्थस्याभाववतस्तादात्म्येनानुयोग्यन्वये (२) तु तदनपेक्षेत्याशयः। "एवञ्चे"ति सर्व्वत्रैव संसर्गाभाव-बोधे सप्तम्यपेक्षायामित्यर्थः। "शक्त्ये"ति वैयाकरण-मते। "निपुणतर"मिति, नञ्-व्यतिरेकेण यत्र येन सम्बन्धेन (३) भावान्वये अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्ष्यते यथा भूतले घट इत्यादौ तत्रैव तत्सम्बन्धावच्छिन्ना भावान्वये (४) सप्तम्यपेक्षा यथा भूतले न घट इत्यादौ, चैत्रः पचतीत्यादौ तु विनापि सप्तमीं कृत्यादेराश्रयत्व-सम्बन्धेनान्वयान्नञा न सापेक्ष्यत (५) इति नञ्वादे प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमावित्यनेन दर्शनीयत्वादिति भावः। न श्याम इत्यादौ सिद्धान्तिनां संवादमाह "नञ" इत्यादि "वदन्ती"त्यन्तेन। तद्धर्म्मावच्छिन्न-वैधर्म्म्यं तद्धर्म्मावच्छिन्नावृत्त्यादि-लक्षणं(६) प्रकृते न श्याम इत्यादौ नञर्थो वृत्तिभिन्नश्च, श्यामपदादौ च श्यामत्वस्य विशेषणत्वे तात्पर्य्यं, तथा-चायमिदानीं न श्याम इत्यस्य श्यामत्व-विशिष्ट-वृत्ति-भिन्नवानयमिदानीमित्यर्थः। रक्तत्व-दशायां घटस्य न श्यामत्व-विशिष्टत्वमिति न बाधः। वैधर्म्म्यं रक्तत्वादिकमित्यत्र (७) संवादमाह "यदाहु"रिति।

(१) तथा प्रतीत्यापादनेनेति घ।
(२) अनुयोगिन्यन्वये इति घ।
(३) येन सम्बन्धेनेति नास्ति घ।
(४) तत्रैवाभावान्वये इति घ।
(५) अन्वयात्तत्रापि सा नापेक्ष्यते इति ग।
(६) लक्षणमिति नास्ति ग।
(७) रक्तत्वादीत्यत्रेति ग।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

व्याप्यव्यापक-भावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेना-ज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य षष्ठ्यर्थत्वम् । न चैवमनुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्नि-कूटौ न स्तः, धूमवान् वह्निमद्-कूटौ न भवतीति प्रतीतेर्व्यासज्यवृत्ति-प्रति-योगिताकौ (१) वह्नि-वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इति चेन्न तादृ-शाभावानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्नि-वह्निमन्तौ ।

दीधितिः ।

"सम्बन्धत्वेने"ति, निरूपित-तत्त्वमेतत् । "कस्ये"ति, इत्यत्राननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथानुमिति-हेतुस्तथा वक्ष्यते। "एते" अत्यन्तान्योन्याभावगर्भे(२)। "तादृशे"ति, ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव परन्तु (३) क्लृप्तानामेव स्व-समानाधिकरण-तत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-प्रति-

(१) प्रतियोगिकाविति सोसाइटी-मुद्रित-पुस्तके पाठः ।

(२) अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे इति-सोसाइटी-मुद्रित-पुस्तके पाठः ।

(३) परन्त्विति नास्ति हस्तलिखित-पुस्तके ।

योगिताकानामभावानां लाघवादित्यभिप्रायः ? नाद्यः एकैकाभाव-प्रतीतितो द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विलक्षणत्वात्, शब्दादिना द्वौ नस्त इति निश्चयेऽप्येकैकाभाव-संशयात्, विषयानुगमं विनानुगताकार-प्रत्यययोगाच्च। न चाभावस्य द्वित्वाधिकरण-प्रतियोगिताकत्व (१) मात्रं, द्वित्व-समानाधिकरण-धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा, द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः, तादृशद्वित्वाधिकरण-व्यक्तिविशेष-विरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्। द्वित्व-सामानाधिकरण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च।

दीधिति-प्रकाशः।

सम्बन्धत्वस्य नियम-घटितत्वादाह "निरूपिततत्त्व"मिति (२) संयोगत्वादिनैव तत्प्रवेश इति भावः। "वच्यत"इति, तल्लिङ्गक-तत्साध्यकानुमितित्वं कार्य्यतावच्छेदकम्, अनुमिति सामान्ये तु अभावज्ञानत्वादिना हेतुत्वमिति भावः। चतुर्णामेव (क) लक्षणानामाचेपाद्द्विवचनं न घटत इति तदुपपादयति "अत्यन्ते"ति, तथा च अत्यन्ताभाव-गर्भत्वेन अन्योन्याभाव-गर्भत्वेन द्वयोर्द्वयोरैक्याद्द्विवचनमिति

---

(१) प्रतियोगिकत्वमिति-सोसाइटी मुद्रित पुस्तके पाठः।

(२) निरूपितेतीति घ।

(क) अत्यन्ताभावघटितं द्वयं अन्योन्याभावघटितञ्च द्वयमिति भावः।

भावः । "स्वसमानाधिकरणे"ति, द्वित्व-समानाधिकरण-घटत्व-पटत्वादीत्यर्थः । "एकैकाभाव-प्रतीतित" इति घटो नास्तीत्यादि-प्रतीतित इत्यर्थः । "द्वौ न स्तः" घट-पटौ न स्तः । ननु घट-पटौ न स्त इत्यत्र (१) द्वित्वस्याधिकस्य भानादेव वैलक्षण्यमत आह "शब्दादिने"ति, प्रत्यक्षेण तादृश-निश्चय-काले एकैकाभावस्यापीन्द्रिय-सन्निकर्षादि-सत्त्वेन निश्चयात् तथा संशयोऽसिद्ध एवेत्यतः "शब्दादिने"त्युक्तम् । घट-पटौ न स्त इति शाब्दबोधे घटत्वादेः(क) प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहानात् संशयो नानुपपन्न(ख)इत्यतो "विषयानुगम"मिति, क्वचित् घट-प्रतियोगिकाभावत्वं क्वचित् पटप्रतियोगिकाभावत्वं विषय इत्यननुगम इत्यर्थः । "द्वित्वाधिकरणे"ति, अभावे द्वित्वाश्रय-प्रतियोगिकत्वं द्वित्वाश्रये च घटत्व-पटत्वे तादृश-प्रतीतौ प्रकार इत्यर्थः । घट-पटौ न स्त इति शाब्दबोधे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यानुभविकत्वादाह "द्वित्व-समानाधिकरणे"ति, "इयं" घट-पटोभयम् । "तादृशे"ति, द्वित्वाधिकरण-यत्किञ्चिद्घटपटोभयवति घट-पटौ न स्त इत्यप्रत्ययादित्यर्थः । द्वितीये द्वित्व-समानाधिकरण-तद्घटत्व-पटत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य तत्र सत्त्वादिति । द्वितीये दूषणान्तरमाह "द्वित्व-सामानाधिकरण्ये"ति ।

---

(१) ननुघटपटौनस्त इत्यत्रेति नास्ति घ ।

(क) द्वित्वस्यैव घटत्वादेरप्युपलक्षणतयैव भानमिति भावः ।

(ख) तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयस्यैव तत्संशयविरोधित्वादिति-भावः ।

दीधितिः ।

अत एव न तादृश-प्रतीतेर्घटत्व-पटत्वाद्यन्यतराव-च्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाव-विषयत्वं, अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घट-पटौ न स्त इत्यनुगत-प्रत्ययाच्च । न च परम्परा-सम्बन्धेन तादृश-द्वित्व-सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः, द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात्, द्वित्वादेर्घटादि-वृत्तित्वानुपस्थावपि अन्ततः शब्देनापि घट-पटौ न स्त इत्यादि-प्रत्ययाच्च । अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनं, विरुद्धयोरपि जलत्व-पृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभाव-प्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव" वक्ष्यमाण-दूषणादेव । "अन्यतरत्वे"ति, अपिना अन्यतरत्व-घटकत्वेन घटत्वत्वादेरप्यनुल्लेख(क) उक्तः । यत्तु अतिप्रसक्तधर्म्ममात्रेण (ख) उपस्थिते (ग) अवच्छेदकत्वाग्रहोऽपि बोध्यते (घ) इति तन्न व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव इत्यादौ व्यभिचारादिति(ङ) । "परम्परे"ति द्वित्व-पर्य्याप्त्यधिकरण-

(क) संसर्गविधयापि विषयत्वाभाव इत्यर्थः ।

(ख) अन्यतरत्वादिनेति शेषः ।

(ग) घटत्वादाविति शेषः । (घ) अपिनेति शेषः ।

(ङ) वह्नित्वादावतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकत्वेनाप्यवच्छेदकत्वग्रहादिति भावः ।

घटपटादि-संयोगादि-सम्बन्धेनेत्यर्थः । "तादृश-द्वित्वे"ति घटपटोभयवृत्ति-द्वित्वेत्यर्थः (क) । प्रतियोगितावच्छेदककोटि प्रविष्टतयैव द्वित्वाधिकरणयोरुल्लेख इत्यास्तामत आह "द्वित्वादे"रिति (ख), प्रत्यक्षे कदाचित् घटपटवृत्तित्वेन द्वित्वोपस्थितिः (१) सम्भवतीत्यतः "शब्देनापी"ति । "अतएव" एकविशिष्टापरस्यानुपस्थितावपि शब्दादिना तथा प्रत्ययादेव । दोषान्तरमाह "विरुद्धयोरपी"ति, इदञ्च विरुद्धता-नियामक-सम्बन्धेन विशिष्टस्याप्रसिद्धि-सूचनाय । तत्र जलत्व-विशिष्टस्य पृथिवीत्वस्याप्रसिद्धे रित्यर्थः ।

दीधितिः ।

नान्यः, तथात्वेपि साध्यतद्वतोस्तादृश-प्रतियोगित्वानपायात् । अन्तरेणाभावान्तरमेकैक-घटवति जायमानाया यत्-किञ्चिद्घट-द्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह "अभ्युपगमे वे"ति । उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं, न तु साध्यतावच्छेदकं साध्यवत्त्वं वेत्यर्थः, अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः ।

(१) द्वित्वप्रत्यक्षोत्पत्तिरिति घ ।

(क) तथाच द्विवचनं तादृशद्वित्वलाक्षणिकं प्रकृतिस्तु तात्पर्य्यग्राहिकेति भावः ।

(ख) तथाच घटादिवृत्तित्वानुपस्थितौ तादृशलक्षणा न सम्भवतीति भावः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तथात्वेऽपि" द्वित्वादेः क्लृप्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि । "साध्ये"ति, साध्ये साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वस्य साध्यवति च साधनवन्निष्ठान्योन्याभाव-प्रतियोगित्वस्य चानपायादित्यर्थः(क) । ननु ह्रदाद्यभाव(१)प्रतियोगितायाः ह्रदादि-निष्ठाया द्वित्वमतिप्रसक्तमपि प्रतीति-बलादवच्छेदकं न तु तत्प्रतियोगिता वह्न्यादावपि कल्प्यत इत्यत आह "अन्तरेणे"ति । "एकैके"ति तेन (२) घटत्वावच्छिन्नाभाव-विषयत्व-निरासः । "यत्-किञ्चिद्घट-द्वयवतो"त्यनेन तत्तद्घटत्वावच्छिन्नाभाव-विषयत्व-निरासः । "अशक्यत्वा"दिति तद्घटवति तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावेन घटान्तरवति तदन्य(ख)घटव्यक्त्यभावेनेत्येवं क्रमेण तादृश-प्रतीतेरुपपादनेऽप्यनुगत-प्रतीतिरुपपादयितुं न शक्यत इत्यर्थः । घटपटौ न स्त इत्यत्र तु घटत्व-पटत्वान्यतरावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वमनुगतानतिप्रसक्तं विषय इत्यापाततो (ग) वक्तुं शक्यम् अत्र तदपि न सम्भवतीति कृत्वेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्राप्यन्यतरत्वानुल्लेखेऽपीत्यादिना दूषणमुक्तमेवेति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम् । घटपटौ न स्त इत्यत्र द्वित्वसामान्यं न प्रति-

(१) ह्रदाभाव इति ग । (२) एकैकेत्यनेनेति घ ।

(क) वह्न्यादि-साधारणद्वित्वस्यातिप्रसक्तत्वे अवच्छेदकत्वासम्भवेन तदवच्छिन्न ह्रदाद्यभाव-प्रतियोगिताया वह्न्यादाववश्यं स्वीकार्य्यत्वादिति भावः ।

(ख) तत्शब्देन घटान्तरवतीत्यत्र यद्घटान्तरं निविष्टं तस्य परामर्शः ।

(ग) वस्तुतस्त्वित्यादिना वक्ष्यमाणदूषणादाह आपातत इति ।

योगितावच्छेदकं, यत्-किञ्चिद्द्वयवति घट-पटौ न स्त इति प्रत्ययात्। नापि द्वित्व-विशेषः (क), तत्तद्द्वित्वानामननुगमात् (ख) तत्तद्द्वित्वत्वेनानुपस्थितेः (ग) (१) न घटपट-वृत्ति-द्वित्वं, द्वित्वस्य घटादि-वृत्तित्वानुपस्थितावपि तथा प्रत्ययात्। (नापि घटत्वं पटत्वं वा, एकैक-घटपटवति तथा प्रत्ययात्) (२)। न घटत्वं द्वित्वञ्च (३) घटादिमत्यपि तथा प्रत्ययात् (घ)। किन्तु द्वित्वं तद्धर्म्मितावच्छेदकीभूतं (ङ) घटत्वं पटत्वञ्च तथा, प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च(च) व्यासज्यवृत्ति, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नञ्च (छ) घटपटोभयमिति (ज) न कोऽपि दोषः (झ)। घटौ न स्त इत्यत्र

(१) अनुपस्थितेश्चेति ग।

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठोनास्ति घ पुस्तके।

(३) द्वित्वञ्चेति नास्ति घ।

(क) घट-पट-निष्ठ-द्वित्वमित्यर्थः।

(ख) तत्तत्कालीन तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानामानन्त्यादिति भावः।

(ग) तत्तद्द्वित्वत्वेनावच्छेदकत्वे नाननुगम इत्यत आह "तत्त"दित्यादि।

(घ) घटपटौ न स्त इत्याकारक-शाब्दप्रत्ययादित्यर्थः।

(ङ) द्वित्वाश्रयांशे विशेषणीभूतमित्यर्थः।

(च) तयोरणामवच्छेदकत्वे केवल-घटादिमति तादृश-प्रतीतिर्न स्यादत आह "प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्चे"त्यादि।

(छ) तादृश-समुदायस्य विरुद्ध-घटत्व-पटत्व-रूप-धर्म्म-द्वय-घटिततया तदवच्छिन्नाप्रसिद्धिरत आह "प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नञ्चे"ति।

(ज) यद्विशेषणतया यत्रावच्छेदकता-पर्य्याप्तिस्तदवच्छिन्नं तदिति, एवञ्च घटत्व-पटत्वयोर्विरुद्धत्वेपि द्वित्वधर्म्मि-विशेषणतया तयोस्तत्र पर्य्याप्तिसत्त्वेन द्वित्वधर्म्मिणो घटत्वपटत्वावच्छिन्नत्वादिति भावः।

(झ) एतेन तत्र प्रतियोगित्वाधिकरणे अवच्छेदकता-पर्य्याप्त्यधिकरणस्याहत्त-

द्वित्वं पर्य्याप्ति-सम्बन्धेन घटत्वञ्च तद्धर्म्मितावच्छेदकत्वेनावच्छेदकं, धर्म्मितावच्छेदकत्वन्तु अन्यून-वृत्तित्वेन तेन एक-घटवत्यऽपि पटमादाय द्वित्ववद्घट-सत्त्वेऽपि घटौ न स्त इति प्रतीतिर्नानुपपत्ति-रित्येवमन्यत्रापि यथानुभवमूह्यम् ।

ननूभयस्य प्रतियोगित्वेऽपि प्रत्येकस्य प्रतियोगित्वात् कथं समाधानमत आह "उभयत्वमेवे"ति । नन्ववच्छेदकाघटित-लक्षणे तद्दोष-तादवस्थ्यमत आह "अश्रूयमाणे"ति अश्रूयमाणोऽव-च्छेदकत्वांशो यत्र लक्षणे तत्रेत्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ वा अनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्-स्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-समानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं सोपाधिः । तत्र साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात्, उपाधिः साध्य-

---

व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावास्वीकारपक्षे कथं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति विचा-रणीय मित्यपि केषाञ्चिद्दूषणोद्भावनं परास्तं । केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-न्नवत्तावद्धेरसम्भवेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतासमानावच्छेदकताक-विषयताशालि-न्या बुद्धेर्घटपटोभयवदित्याकारिकाया विरोधित्वमवसेयमिति न कोपि दोष इत्याहुः ।

•Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs. 1	14
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
*Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
•Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	6	14
Nyayabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
•Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	5	0
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1-5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣṭa Parvan, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	0
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	•	
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each		
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol III, Fasc. 1-6 @ /10/ each		
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each		
Pariksamukha Sutram		
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
•Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Saṁhita, Eng) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc, 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai. Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī. Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
•Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc 1-7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II Fasc. I @ /10/ each ...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10 each	1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	3	12
Tibetan Series.		
Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti. Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Tiṅ, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Rtogs *brjod dpag bkhri* S'iṅ (Tib. & Sans Avadāna Kalpala Vol. I, Fasc. 1-8: Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/- each	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol III, Fasc 1-6, @ 1/ each	14	0
Arabic and Persian Series.		
'Ālamgirnāmah, with Index, (Text Fasc. 1-13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each...	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āīn-l-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol. III, ...	36	0
Ditto (English) Vol 1, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
*Bād-shāhnāmah. with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... ... Rs.	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1--3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Farhang-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1 8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	4	0
Futūḥ-u<u>sh</u>-<u>Sh</u>ām of Wāqidī, Fasc. 1--9 @ /10/ each	5	10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
History of Gujurat	1	0
...nān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
...f the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
रित्ये: Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
...angīrī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
...marā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Vol I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; ...x to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
...aghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Marhamu 'L Hali 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol III, Fasc 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1- 19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc 1--2 @ /12/ each	1	8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salāṭin, Fasc 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Tadhkira-i-<u>kh</u>u<u>sh</u>navīsān	1	0
Tabaqāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ..	4	6
Tārī<u>kh</u>-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc 1--6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1--2 @ 1/8/ each	3	0
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each 20
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No
3. Journal of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), (@ 1/8 per No. to Members and @ 2 per No to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1/8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmiraçabdamrta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmani, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only

Books are supplied by V. P. P. 8-2-12.

Vol. 1
pt. 6

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES No. 1335.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशः

TATTVACINTAMANI DIDHITI PRAKASA

BY

BHAVANANDA SIDDHANTAVAGISA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GURUCHARANA TARKADARSHANATIRTHA

Professor, Sanskrit College, Calcutta, and Lecturer, Calcutta University.

VOL. I. FASC. VI.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1 PARK STREET.

1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6-14 @ /10/ each	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II. Fasc. 1-7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I. Fasc. 1-2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Bandhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	3	12
*Bhāmatī, Fasc 4-8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10 each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Çri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1-14 @ /10/ each ...	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV, Fasc 1-6 @ /10 each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4 each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12-17 @ /10 each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10 each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ācārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol II. Fasc. 1-2 @ 1/4 each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
H[illegible]	1	14
Karma[illegible], Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4 each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. [illegible]-9 @ /10/ each	4	6
Lalita Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradipodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol IV, fasc 1 @ 1/4	1	4
Mantrikā Sangraha, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, English, Fasc 1-9 @ 1/- each	9	0

व्यापकत्वात् । एतदेव यावत्-स्वव्यभिचारि-व्यभिचारि-साध्य-सामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

दीधितिः ।

"तच्चे"ति। स्वं साधनत्वाभिमतम्। तथा च साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव--प्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्म्मा यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्म्मावलीढ़--सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। एतेन सर्व्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्न-यावत्-प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः, तादृशावच्छिन्न-प्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादि-साध्यक-पृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च, क्वापि रूपादि-व्यक्तौ तादृश-यावदभाव-सामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तथा च साधने"ति । अत्र च प्रतियोगित्वयोरेक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वं (क) विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेद-

---

(क) लाघवादाह विशेषणतेत्यादि ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each	5	10
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 4-5 @ /10/ each	1	4
Atmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7 @ 1/ each	15	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I. Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-3 @ /10/ each ...	3	12
*Bhāmatī, Fasc 4–8 @ /10/ each	3	2
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10/ each ...	4	6
Baudhyostatrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Çri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc 1–4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1–14 @ /10/ each	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1–18. Part II. Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1–2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	6
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradipika, Fasc I	1	4
Kāla Viveka, Fasc 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc 1-9 @ /10/ each ...	4	6
Lalita Vistara, (English) Fasc 1-3 @ 1/- each ...	3	0
Madana Pārijāta, Fasc 1-11 @ /10/ each ..	6	14
Mahā bhāṣya pradipodyōta, Vol I, Fasc 1-9; Vol. II, Fasc 1-12 Vol III, Fasc 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol IV, fasc 1 @ 1/4	1	4
Manutikā Sangraha, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc 1-9 @ 1/- each	9	0

व्यापकत्वात् । एतदेव यावत्-स्वव्यभिचारि-व्यभिचारि-साध्य-सामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

दीधितिः ।

"तच्चे"ति। स्वं साधनत्वाभिमतम्। तथा च साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभाव--प्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्म्मा यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्म्मावलीढ़--सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एतेन सर्व्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्न-यावत्-प्रतियोगिकस्य चातिप्रसङ्गकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः, तादृशावच्छिन्न-प्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादि-साध्यक-पृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च, क्वापि रूपादि-व्यक्तौ तादृश-यावदभाव-सामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तथा च साधने"ति । अत्र च प्रतियोगित्वयोरेक-सम्बन्धावच्छिन्नत्वं (क) विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नि-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेद-

(क) लाघवादाह विशेषणतेत्यादि ।

कस्या(१)-योगोलक--भेदत्वादेर्विषयित्वादि--सम्बन्धान्तरावच्छिन्न-धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः।

न च विषयितयायोगोलकभेदत्ववज्ज्ञानस्याभावीय-विशेषण-तया योऽभावस्तस्य धूम-समानाधिकरणत्वादिक-सम्बन्धावच्छिन्न-त्वस्य प्रतियोगितयोर्विवक्षणेऽपि (२) न निस्तार इति वाच्यं तादृश-ज्ञानस्याभावीय-विशेषणता-रूप-व्यधिकरण--सम्बन्धावच्छि-न्नाभावेऽयोगोलक-भेदत्वस्य गुरुतया तद्घटक-लघु-यत्किञ्चित्पदार्थ-स्यैव (क) विषयितया प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। गुरुधर्म्मस्या-वच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतयोरपि (३) एकसम्बन्धावच्छि-न्नत्वं वा विवक्षणीयमिति (४) ध्येयम्।

"यद्धर्म्मावच्छिन्ने"ति यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ जाति-समानाधि-करणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेः सत्ता-समानाधि-करणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। यथाश्रुतेऽनुप-पत्तिं दर्शयति "एतेने"ति। यावत्त्वम् अवच्छेदके तदवच्छिन्ने अभावे वा विशेषणं, तत्र क्रमेण दूषणमाह "सर्व्वत्रे"त्यादि"अप्र-सिद्धि"रित्यग्रिमेणान्वितम् (५)। "अतिप्रसङ्गका"दिति, वह्नि-

(१) अवच्छेदका इति ग। (२) विशेषणेपीति ग पुस्तके।
(३) अवच्छेदकतापि इति ग पुस्तके।
(४) एकेन सम्बन्धेन विवक्षणीयेति इति ग पुस्तके।
(५) अन्वेतीति घ पुस्तके।

(क) भेदत्वादेरेवेत्यर्थः।

समानाधिकरणाभाव-(प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानां यावत्त्वावच्छिन्नाभावो) (१) धूमाधिकरणेऽपीत्यतिव्याप्त्या यावत्त्वाद्यनवच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वं विशेषणं देयं (२) तथा चाप्रसिद्धिर्यावत्त्वाद्यनवच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य यावतामभावस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। आदिना यावत्त्वोभयत्वादि-परिग्रहः। "तथा" अप्रसिद्धिः। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ तादृशानां घटत्व-पटत्वाद्यभावानाम् एकाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यर्थः। एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ अभावस्य भावभिन्नत्व-विवक्षणे वक्ष्यमाण-दिशा प्रसिद्धिसम्भवादुक्तं "प्रायश" इति। यावतां तादृशाभावानां प्रत्येक-निरूपित-सामानाधिकरण्य-विवक्षणेऽप्रसिद्धिर्नास्तीत्यत आह "रूपादौ"ति। "क्वापी"ति घटरूपे तादृश-यावन्मध्य-निविष्टस्य घटत्वाभावस्य पटरूपे च पटत्वाभावस्यासामानाधिकरण्यादिति भावः (३)। वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्धूम-तत्तद्वह्न्योर्व्याप्तिरित्युक्तौ प्रतीकार-सम्भवात्तन्नोक्तम्।

दीधितिः।

सर्व्वत्र सोपाधावेक-व्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधे-

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रतियोगिकयावत्त्वावच्छिन्नाभाव इति ग पुस्तके।

(२) देयमिति नास्ति ग पुस्तके।

(३) भावस्य सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थ इति घ पुस्तके।

द्धर्म्मान्तर-विशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्य-समानाधिकरण इत्यतोऽवच्छेदकानुसरणम् (क)।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु साधनसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिनो यावन्तो यद्ध-र्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगिन इत्येवोच्यतां कृत-मवच्छेदक-गर्भतया, धूमवान् वह्नेरित्यादौ च तादृशार्द्रेन्धनादीनां चालनी-न्यायेन धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि अयोगोलक भेदस्य धूमवत्यभावाभावादत आह "सर्व्वत्रे"ति। "एकव्यक्तिकस्य" व्यभिचार-निरूपकाधिकरणान्यत्वादेः, "धर्म्मान्तरे"ति तत्तदधि-करणवृत्तित्व पूर्व्वक्षणवृत्तित्वादीत्यर्थः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे त्वाह "आदौ"ति आदिना द्वित्व-त्रित्वादि-परिग्रहः।

दीधितिः।

साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्म्मा-

---

(क) अथैवमपि हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितायावत्यः साध्य-समा-नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदिका इत्येव सम्यक् किमुभयत्वावच्छेदकानुसरणे-नेति चेन्न तथा सति विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेन सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तेरिति। ननु हेतु-समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासु यावतीषु यत्साध्यसमानाधिकरणाभाव-प्रति-योगितात्त्वं तत्साध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्युक्तौ व्यर्थमेवावच्छेदकानुसरणमिति चेन्न यथोक्तलक्षणे एतादृशव्यापकताया अप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात्। जगदीशेन तादृशलक्षणान्तरस्योक्तत्वाच्चेति ध्येयम्।

वच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्धर्म्मावलीढ़-सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(क) मूलाक्षरानुसारेणाह "साधने"त्यादि । (ख) इत्यञ्च मूले "तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव-समानाधिकरण"मित्यस्य तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावः समानाधिकरणो यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र यावत्सु तादृशाभावेषु रूपत्वावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरिति भावः ।

दीधितिः ।

अभावस्त्वत्र भावभिन्नो ग्राह्यस्तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावानां सकल-रूपाणां जलत्व-सामानाधिकरण्य-विरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारक-प्रमाविशेष्यत्वादेर्वा (१) भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न

(१) विषयत्वादेर्वेति हस्तलिखित-पुस्तके ।

(क) स्वमते यथाश्रुत मूललभ्य-विशेष्यविशेषणभाव-परित्यागादेतन्मते च तद्-परित्यागादिति भावः ।

(ख) एतन्मतेपि यावदभावेषु साध्यसामानाधिकरण्यं कथं मूललभ्यमत आह "इत्यञ्चे"ति ।

घटध्वंसत्वादि-समानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"तेने"त्यादि। वह्निमान् धूमात् पृथिवी गन्धात् (१) इत्यत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन (२) (क) रूप-सामान्याभावस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात् प्रतियोगि-व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव–प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति तन्नोक्तम् (ख)। समवेत सामान्याभावस्याभावः(ग) सत्तैव रूपवदन्यासमवेतत्वावच्छिन्नस्याभावाभावं रूपवन्मात्र-समवेतं जात्यादिकमादायाव्याप्त्यभिधाने तु प्रयासगौरवमिति तन्नोक्तम्। भावभिन्नत्व-विवक्षणेऽपि रूपध्वंस-प्रागभावयोरपि रूप-सामान्याभावाभावात्मकतया स एव दोष इत्यतो "अत्यन्ते"ति। न च तथापि स्नेहवत्त्व-समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्व--विशिष्ट--सत्तात्यन्ताभाव--तेजोऽन्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्यन्ताभावान्यतरत्त्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छि-

---

(१) गन्धवत्त्वादिति ग। (२) उत्पत्तिकाले इति ग।

(क) प्रलयकाले इत्यपि बोध्यं तेन पृथिवी गन्धादित्यत्र परमाणावपि रूपसामान्याभावाभावस्य न प्रतियोगि-वैयधिकरण्यमिति भावः।

(ख) तथाच हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतितोगिव्यधिकरणत्वविवक्षणेनापि अव्याप्तिनिरास-सम्भव इति तत्परित्याग इति भावः।

(ग) समवेतसामान्याभावस्योत्पत्तिकाले हेत्वधिकरणेऽसत्त्वेन तदभावमादाय वह्न्यादिसाध्यकेऽव्याप्तेः सम्भवादाह "समवेते"त्यादि तथाच सत्तारूप-तादृशाभावे साध्यसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति भावः।

त्राभावस्य तेजोऽन्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्यन्ताभावस्य जलत्व-सामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति वाच्यं जलतेजोऽन्यतरान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताया एव तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया (१) जलतेजोऽन्यतरान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावस्यैव तदवच्छिन्नाभावत्वात्, तस्य जलत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाव्याप्तेरनवकाशात् । तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभाव रूपत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्त-विशिष्टाभावे कल्पयितुमुचितत्वात् । अत्र (क) च प्रथमात्यन्ताभावे भाव-भिन्नत्व-विवक्षणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं रूपध्वंसत्वं तत्तद्रूपध्वंसत्वं (ख) वा तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपात्मकस्य पृथिवीरूपादेः जलत्व-सामानाधिकरण्याभावात् तथैवाव्याप्तिरतो द्वितीयात्यन्ताभावे (२) भाव-भिन्नत्वस्यावश्यकत्वेन प्रथमात्यन्ताभावे तद्देयं (३) । स्नेहसमानाधिकरणघटा(४)त्यन्ताभावात्मक- भेद-प्रतियोगितावच्छेदक-पटात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदात्मक–जलत्वात्यन्ताभावस्य यावन्मध्य निविष्टस्य-जलत्वासमानाधिकरणतया तथैव दोष इत्यतः

---

(१) सामान्याभावतयेति ग ।
(२) द्वितीयाभावे इति ग ।
(३) तन्नोपादेयमिति ग ।
(४) घटेतिनास्ति घ ।

(क) प्रथमात्यन्ताभावे तद्विवक्षणेनाप्युक्ताव्याप्तिवारणसम्भवे तत्रैव तत् कुतो नोपात्तमत आह "अत्रे"त्यादि ।

(ख) प्राचां मते सामान्य-धर्म्मस्य ध्वंस-प्रागभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादाह "तत्तद्रूपध्वंसत्व"मिति ।

साधन-समानाधिकरणात्यन्ताभावत्व-निरूपक-प्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभाय परं प्रथमात्यन्ताभावपदम् ।

न च नित्यज्ञानवान् नित्येच्छावत्त्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरण-समवायावच्छिन्न-घटात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वं विषयितया तदवच्छिन्नस्य ज्ञानादेः समवायेनाभावस्य नित्यज्ञानासमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकतयोरप्येक सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, तथा च साधनसमानाधिकरणाभावीय-यत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताया येन सम्बन्धेन यदवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्म्मावच्छिन्न-समानाधिकरणास्तद्धर्म्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमिति निष्कर्षः ।

केचित्तु "अभावश्चात्र भावभिन्न" इति भावेन प्रतियोगिना भिन्नो व्यावृत्त इत्यर्थः । तथा च साधन-समानाधिकरणाभावीयाभाव-व्यावृत्त(१)प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा इति वाच्यम्, उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो भावश्चेत् तत्प्रतियोगिताको लाघवात् एक एवाभावः स च जलत्व-समानाधिकरण एवेति नाव्याप्तिः । अभावश्चेत् भाव-वृत्ति-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनैव (२) तदभावो वारित इत्याहुः (३) ।

(१) अभावीय भाव वृत्तीति ख ग पुस्तकद्वये ।

(२) प्रतियोगिताकत्वेनैवेति ग ।

(३) इत्याहुरित्यत्र इत्यर्थ इति घ ।

नन्वभाव-प्रतियोगिताको(१)ऽभावमात्र-वृत्ति-(क)धर्म्म-प्रतियोगिको वाऽभावाधिकरणकोऽभावः प्राचां मतेऽधिकरणात्मक एव तथा च घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तत्र पटध्वंसे घटध्वंसत्वं नास्तीति प्रतीति-विषयस्य घटध्वंसत्वाभावात्मक-पटध्वंसस्य घटध्वंसत्वासामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वाभावादेव वारणात् पटात्यन्ताभावस्य च घटध्वंसत्वाभावात्मकस्य घटध्वंसत्व-समानाधिकरणत्वात् । न चाभाववृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽपि (ख) भाव-वृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्यातिरिक्तत्वात् तस्य च घटध्वंसत्वासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं घटध्वंसत्वाभावत्वेन क्लृप्तैः पटात्यन्ताभावैर्भावेऽपि तादृश-प्रतीत्युपपत्तौ तत्रापि (ग) तस्यानतिरिक्तत्वात्, एवं घटध्वंस-भूतलान्यतरवृत्तित्वा(घ)वच्छिन्नाभावोऽप्यभाववृत्ति-प्रतियोगिताकतयाऽभावाधिकरणकतया चाधिकरणात्मक एवेति तमादाय नातिव्याप्ति-वारणमत आह "घटध्वंस" इति । प्रमाविषयत्वीय-विशेषणता-विशेषेणाभावस्य विवक्षणे घटध्वंसत्वाभावमादाय नातिव्याप्तिवारणमत आह "तत्प्रकारके"ति, "भावाभाववृत्ति"रित्युपलक्षणं, घटध्वंस-भिन्नं ध्वंसत्वादित्यादाव-

(१) प्रतियोगिक इति ख ग ।

(क) ध्वंसत्वस्याखण्डोपाधित्वे घटध्वंसत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकत्वमित्यत आह "अभावमात्रवृत्ती"ति ।

(ख) अधिकरणभेदेनाभावभेद इत्यभिप्रायेणाह भावेत्यादि ।

(ग) भावेऽपीत्यर्थः ।

(घ) अत्र वृत्तित्वं ध्वंसत्वीयविशेषणतासंयोगान्यतरसम्बन्धेन, तेन सम्बन्धसामान्येनान्यतरवृत्तित्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

भावमात्र-वृत्तिरपि घटध्वंस-भिन्नत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभावोऽतिरिक्तः स्वीकार्य्यः (क) एतदस्वरसेनैव (ख) वा "वदन्ती"ति।

केचित्तु जलान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावादिना (ग) पूर्व्वोक्तदोषोद्धाराय स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववत्त्व-व्यापक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-समानाधिकरण-वृत्तित्वकत्वं समुदित-लक्षणार्थः। ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्र ध्वंसत्व-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं घटध्वंसत्वत्वं तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभाववत्त्वञ्च(घ) परम्परासम्बन्धं (१) घटत्वमनुगतं घटध्वंसत्वाभावाधिकरण-घटध्वंसत्वाभावात्मक-पटाभावादि-निष्ठम्, एवं घटध्वंसत्व-प्रकारक-प्रमा-विषयत्वाभाववत्त्वमपि अभावाधिकरणकाभाव-वृत्तितया नाधिकाभाव-वृत्ति, तस्य च घटध्वंसत्व समानाधिकरण-पटाभाव-वृत्तित्वान्निरुक्त-रूप-सत्त्वेनातिप्रसङ्ग इत्यत आह "घटध्वंसत्व" इति व्याचक्रुः। तत्तुच्छम् अभावे भाव-भिन्नत्व-विवक्षण-वैयर्थ्यात्।

(१) परम्परासम्बन्धेनेति ख ग।

(क) अन्यथा घटध्वंसात्मकस्य तस्यात्यन्ताभावत्वाभावेनान्याद्दशस्य साध्यसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तेरिति भावः।

(ख) अभावमात्रवृत्त्यभावस्यातिरिक्तत्वेऽपसिद्धान्त इत्यत आह "एतदस्वरसेनैवे"त्यादि, उक्तभेदसाध्यकातिव्याप्तिदोषेणैवेत्यर्थः।

(ग) जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-तेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावाभावेत्यर्थः।

(घ) परम्परासम्बन्धश्च स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टध्वंसत्वाभाववतादात्म्यरूप इत्यर्थः।

दीधितिः ।

"यावदि"ति, (१) स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

तत्पुरुषपक्षे धूम-व्यभिचारि-द्रव्यत्व-वह्न्यादि-व्यभिचारित्वस्य वह्न्यादावभावादसङ्गति(क)रतो बहुव्रीहिं व्याचष्टे "स्व"मित्यादिना । यावत्त्वस्य चरम-व्यभिचारि-विशेषणत्वे एकव्यक्तिसाध्यके वह्निमान् (ख) धूमादित्यादौ च यावत्साध्याधिकरणाप्रसिद्धयाऽव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्व-घटत्वोभयवान् सत्त्वादित्यादावतः "तेषां यावता"मिति । एवञ्च व्यभिचारि-पदेन यावत्पदस्य कर्म्मधारयानन्तरं षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यद्वा यावद्-यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-प्रतियोगिकात्यन्ताभावासमानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वं, सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं

---

(१) ४८१ पृः मूलं द्रष्टव्यम् ।

(क) अव्याप्तिरूपासङ्गतिरित्यर्थः ।

(ख) यावत्त्वस्याशेषपरत्वे त्वाह वह्निमानित्यादि ।

हेतोः सामानाधिकरण्यम्, उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

दीधितिः ।

"यावदि" । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधि-वारणाय "यावदि"ति लुप्त-सप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्य-व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न--प्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्व--व्यापक--स्व-सामानाधिकरण्य-सामान्याभाववत्त्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

यत्पदस्य साधनपरत्वेऽतिव्याप्तिरतो व्याचष्टे "साध्यत्वे"ति । "लुप्तसप्तमीकस्ये"ति, तथा च तादृशाभावेऽसामानाधिकरण्यमिति विग्रहः । तेन केवलान्वयिनि तादृशाभावस्याकाशादे (१) सामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । "द्वितीयात्यन्ताभावस्य" द्वितीयात्यन्ताभावपदस्य, "विशेषणं" विशेषण-पदम् । प्रथमात्यन्ताभाव-विशेषणत्वे यावदत्यन्ताभाव-प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धयाऽसम्भवादिति । यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्व्वचत्वादाह "तथा चे"ति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ द्रव्यत्वात्यन्ताभावे वह्न्यादि-सामानाधिकरण्य--सामान्याभाववत्त्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्व-

पर्य्यन्तानुधावनम् । तत्रैव रासभादि-निष्ठ-वह्नि-सामानाधिकरण्यव्यक्तेरभावस्य निरुक्ताभावत्व-व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः "सामान्ये"ति । न च द्रव्यं गुणादित्यत्र साध्य-व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावत्वं तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकि सत्तारूपाभावे गुण-समानाधिकरण्य-सत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशाभावत्वत्व-व्यापक-हेत्वधिकरणाधेयतावच्छेदकत्वाभावकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतस्त्वभावे प्रतियोगि-वैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वेन द्रव्यान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताभावत्वं द्रव्यवृत्तिसत्तारूपाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकतया न द्रव्यत्व-व्यापकतावच्छेदकमिति ध्येयम् ।

अत्र च साध्य-व्यापकता अभावीय-विशेषणता-विशेषेण ग्राह्या । सम्बन्ध-भेदेन व्यापकत्वस्य निवेशे तादृशाभावत्वस्यापि नानात्वादसङ्गत्यापत्तेः, न तु प्रमाविषयत्वीय-स्वरूप-सम्बन्धेन तथा सति केवलान्वयिनि तादृशाभावाप्रसिद्धिः (क) स्यादिति भावः ।

"तथाविधः" केवलान्वयि-साध्य-व्यापकतावच्छेदकीभूताकाशाभावत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः । आकाशाभावस्य स्व-मतेऽभावासम्भवात् "सम्प्रदाय" इति (ख) ।

दीधितिः ।

केचित्तु तादृश-यावदभाव-शून्यत्वं यदधिकरण-

(क) आकाशाभावादेस्तेन सम्बन्धेनाव्यापकतया प्रमेयत्वादेरेव तथात्वेन तदभावाप्रसिद्धिरिति भावः ।

(ख) अत्र साध्यव्यापकस्य ये प्रतियोगिनस्तेषु हेतुसामानाधिकरण्याभाव इत्युक्तौ न दोष इति इति ध्येयम् ।

ताया व्यापकं तत्त्वमर्थ। न च तादृश-प्रतियोगिता-नवच्छेदकवत्त्वमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशा-श्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थ-लाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यं यावतां तादृशामिन्धनादीनाम् ऐकाधिकरण्यस्या-प्रसिद्धेः। न चावच्छेदकांशमपहायाप्रतियोग्येव याव-त्त्वेन विशिष्यतां साध्य-व्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वस्योपदर्शि-तत्वादित्याहुः।

(साध्य-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगितानव-च्छेदके यावति यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियो-गितावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थ इति तु नव्याः) (१)।

दीधिति-प्रकाशः।

"तादृशे"ति, साध्य-व्यापकतावच्छेदक-रूपावच्छिन्न-प्रति-योगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थः। यावत्त्वावच्छिन्न-शून्यत्व विवक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाभाव-घटित-तादृश-यावदभाव-शून्यत्वस्य वह्न्यधिकरणता-व्यापकत्वादिति भावः। यथासन्निवेशे

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति हस्तलिखितपुस्तके। परन्तु सोसाइटिमुद्रित-पुस्तक एव वर्त्तते।

वैयर्थ्याभावात् "अनती"ति । "तादृशां" तादृशाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नानाम्(१)। "अप्रसिद्धे"रिति तथा चासम्भवः । "अप्रतियोग्येव" साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोग्येव । इन्धनादीनान्तु तादृशाभाव-प्रतियोगित्वात्तन्निरासः । इत्यञ्च तादृशाभावाप्रतियोगि-सत्त्वादेव तदधिकरणताया धूमाधिकरणता-व्यापकत्वान्नासम्भवः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु अयोगोलक-भेदस्यापि तादृशाभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणताया वह्न्यधिकरणत्वाव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । "रूपान्तरेण" द्वित्व-किञ्चिदधिकरण-वृत्तित्व-विशिष्टत्वादिना । तथा च तादृशाभावाप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इति भावः । अत्र कल्पेऽपि केवलान्वयिन्याकाशादिरेव तादृशोऽभाव इति ध्येयम् ।

अत्र तादृश-प्रतियोगितानवच्छेदकं यावद् यद्व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यत एव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्नि-सम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्नि-सम्बन्धित्वात् । वह्नेस्तु धूम-सम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात्, न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वा-

---

(१) अनवच्छेदकवतामिति ग ।

दर्शनात्, किन्तु वह्नौ आर्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नित्वं धूम-सम्बन्धितावच्छेदकं तादृशञ्च व्याप्यमेव। अथ वा यत्-सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत् तस्य व्याप्यं, वह्नि-सामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते, सोपाधौ तूपाधिना।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमान-खण्डे विशेष-व्याप्ति-प्रकरणं समाप्तम्।

दीधितिः।

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदक-रूपं वा व्याप्तिः, इत्यञ्च धूमत्व-द्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियत-पूर्व्ववर्त्तितावच्छेदक-धर्म्मात्मक--कारणतावच्छेदकत्ववदभेदेऽप्युपहिता--नुपहित--भेदाद्वा समर्थनीयम्। तत्राद्यमभिप्रेत्याह "यत्सम्बन्धिते"ति। "सा" सम्बन्धिता सामानाधिकरण्य-रूपा जनकतादि-व्यावृत्ता। अत्र च विशिष्ट-सत्त्वात्वाद्यवच्छिन्न-गुणादि-सामानाधिकरण्याधिकरण-

सत्तादेः कर्म्मादौ परामर्शाद्गुणादावनुमित्यापत्तेः, (१) साध्य--सामानाधिकरण्य--विशिष्ट-हेतुमत्ता--परामर्शस्तु पक्षे साध्य-निर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम्। अयमालोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य-सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छेदक-रूपवत्त्व-निर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम्।

दीधिति-प्रकाशः।

लक्षणद्वयस्य (क) पौनरुक्त्यपरिहारायाह "अवच्छिन्न"मित्यादिना। "इत्यच्च" सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्वादेर्व्याप्तित्वे च। संयोग-समवाय-भेदेनाह "धूमत्व-द्रव्यत्वत्वादे"रिति। नियतपूर्व्ववर्त्तित्वस्यारण्यस्थ-दण्डादावभावात् नियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदक-दण्डत्वमेव कारणतेति भावः। ननु दृष्टान्तस्थलेऽप्यात्माश्रय(ख)-दोषात् कथमवच्छेदकत्वमतस्तत्तुल्यवत्समाधानमाह "उपहितेति। सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितं धूमत्वमवच्छेद्यं शुद्धमवच्छेदकमिति भावः(ग)। अधिकरणतायाः प्रवेशे तादात्म्येन व्याप्यसंग्रह इत्यतो "जनकत्वादौ"ति, आदिना प्रतियोगित्वादिसंग्रहः। तथा च सम्बन्धि-सम्बन्धित्वं निवेश्यं, न त्वधिकरणत्व-

---

(१) अनुमानापत्तिरिति हस्तलिखितपुस्तके।

(क) यत्सम्बन्धितेत्यादि-यत्सामानाधिकरण्येत्यादि-लक्षण-द्वयस्येत्यर्थः।

(ख) अवच्छेदकज्ञानस्यावच्छेद्यज्ञानहेतुतया ज्ञप्तौ आत्माश्रय इति भावः।

(ग) तथा च शुद्धविषयकज्ञानाद्विशिष्ट-विषयकं ज्ञानं भिन्नमिति नात्माश्रय इति भावः।

मिति भावः। "अत्र चे"ति गुणवत् गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाविति भावः। विशिष्ट-सत्तात्वावच्छिन्नं यद्गुण-सामानाधिकरण्यं तदधिकरणीभूता या सत्ता तस्याः कर्म्मादावपि सत्त्वादिति भावः। "साध्ये"ति तथा च गुण-सामानाधिकरण्य-विशिष्टसत्ताधिकरणत्वं न कर्म्मादाविति नोक्त-दोष इति (१) भावः। "प्रागसम्भवो"ति, पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशय-दशायां वह्नि-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-द्रव्यत्ववान् पर्व्वत इत्यनिर्णयात्, प्रत्युतौचित्यावर्ज्जितस्य वह्नि-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-द्रव्यत्ववान्न वेति संशयस्यैव सम्भवात्। तद्धर्म्मिणि तद्धर्म्म-सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-धर्म्मान्तरस्य प्रत्यक्ष-निर्णये तद्धर्म्मिणि तद्धर्म्म-निश्चय-सामग्रास्तन्निश्चयस्य (क) वा तद्धर्म्माभाव-ग्रहाभावस्य (ख) वा तद्धर्म्माभाव(ग)ग्राहक-सामग्रग्रभावस्य वा हेतुत्वमनन्यगतिकतया (घ) कल्पनीयमिति भावः (२)। "अय"मिति, अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां वह्नि-सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्ववत्त्वान् पर्व्वत इत्यनिर्णयादिति भावः। "हृदय"मिति, (ङ) अवच्छेदकत्वं

(१) नोक्तदोष इतीति नास्ति ग।

(२) इत्याशय इति ग पुस्तके।

(क) लाघवादाह तन्निश्चयस्येति एवं सति तन्निश्चयोत्पत्तिकाले न तत्सामानाधिकरण्य-विशिष्टसत्तानिश्चयः, क्षणविलम्बेनैव तदुत्पत्त्यभ्युपगमादिति भावः।

(ख) निश्चयत्व-निवेशे गौरवादाह "तद्धर्म्माभावग्रहाभावस्ये"ति।

(ग) संशयोत्पत्तिकाले तादृशनिश्चयाशङ्कायामाह "तद्धर्म्माभावे"ति।

(घ) "अनन्यगतिकतया" अनुभवानुरोधेनेत्यर्थः। तथाच सिषाधयिषां विना साध्य संशय-कालीन-प्रत्यक्ष-परामर्शादनुमितिर्न स्यादिति भावः।

(ङ) "हृदय"मित्यनेन सूचितमस्वरसमाह "अवच्छेदकत्व"मित्यादि।

न स्वरूपसम्बन्ध-विशेषोऽग्रे दूष्यत्वात्, किन्तु स्व-विशिष्टाधिकरणावृत्तित्वादि-रूपं, तच्च स्वत्वस्यैकस्याभावात् विशिष्ट-धूमत्वादेरनिश्चये दुर्ग्रहमिति भावः ।

दीधितिः ।

अत्रावच्छेदकत्वं (१) नान्यूनवृत्तित्वं अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा, वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तच्च यद्यपि न तदभाववदवृत्तित्वं, गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च कर्म्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्त्तमानत्वान्न तथा, तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शित-दिशा च धूमत्वादावव्याप्ति-प्रसङ्गात् । तथापि अतिरिक्ते यद्धर्म्मविशिष्ट-हेत्वधिकरण-वृत्तित्वं न वर्त्तते तत्त्वं साध्यासमानाधिकरणावृत्ति-स्व-विशिष्टाधिकरणवृत्तित्व-सामान्यकत्वं, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्ति-यावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्व-विशिष्ट-सत्ताधिकरण-कर्म्मादि-वृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे कर्म्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः ।

---

(१) अत्र चावच्छेदकत्वमिति हस्तलिखितपुस्तके ।

कर्म्माद्यन्यत्व-विशिष्ट-सत्ताश्रयश्च न कर्म्मादिरिति नाप्रसङ्गः। एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयि-सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः।

दीधिति-प्रकाशः।

आद्ये दोषमाह "मेयत्वादा"विति। उभयत्र तमाह "धूमत्वादा"विति। "तदभावे"ति साध्य-सामानाधिकरण्याभाववद्-वृत्तित्वमित्यर्थः। "कर्म्मादौ"ति सत्तायां कर्म्मणि गुण-सामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीति बलादिति भावः। "न तथा" न तदभाववद्वृत्तित्वम्। "विशिष्टसत्त्वात्वे" गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तात्वे, तस्यापि तादृश-गुण सामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वृत्तेरिति भावः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्व-मतेऽपि दूषणमाह "प्रागि"ति, "प्रागुपदर्शित-दिशा" सार्व्वभौम लक्षणोक्त-रीत्या। धूमावयवे (१) धूमे वह्निसामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीत्या (२) धूमेऽपि वह्नि-सामानाधिकरण्याभाव-सत्त्वात् तद्वृत्तौ धूमत्वेऽप्यव्याप्तिरिति भावः (३)। "अतिरिक्ते" साध्य-सामानाधिकरण्याभाववति, अतिरिक्तत्वावच्छेदेन (क) तादृश-वृत्तित्वाभावो बोध्यः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ कस्यचिदतिरिक्तस्य जलत्वादेर्वह्नेरधि-

(१) धूमावयवावच्छेदेनेति ग पुस्तके।

(२) धूमे वह्निसामानाधिकरण्यं नास्तीति प्रतीत्येति नास्ति ग पुस्तके।

(३) भाव इति नास्ति ग पुस्तके।

(क) अतिरिक्तत्वव्यापक इत्यर्थः।

करण-वृत्तित्वाभावेऽपि न क्षतिः। सार्व्वभौम-मते सत्तायामपि गुण-सामानाधिकरण्याभाव सत्त्वात् तस्या द्रव्यत्वाधिकरण-वृत्तित्व-सत्त्वात् गुणवत् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः। (क) व्याप्तेर्विशिष्टैक-रूपत्वाभावे व्याप्ति-प्रकारक-पक्ष-धर्म्मताज्ञानात्मकस्य विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुपपत्तिरित्यत आह "साध्यासमानाधिकरणे"ति, साध्या-समानाधिकरणे न वर्त्तते स्वविशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व सामान्यं यस्य स्वस्य तत्त्वम् अवच्छेदकत्वमित्यर्थः। "स्वम्" अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि। साध्य-समानाधिकरण-भिन्ने ह्रदत्वादौ धूमत्व-विशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व सामान्यस्यावृत्तित्वात् न धूमत्वादाववच्छेदकत्वमनुपपन्नम्। धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु धूमासमानाधिकरणेऽयोगोलकत्वादौ वह्नित्व-विशिष्टाधिकरण-वृत्तित्व-सामान्यस्य सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः। तत्रापि द्रव्यत्वादि-निष्ठस्य वृत्तित्व-विशेषस्यायोगोलकत्वादाववृत्तेर्वह्नित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यतः "सामान्ये"ति। ननु संयोगेन वह्न्यसमानाधिकरणे ह्रदत्वादौ धूमाधिकरण-वृत्तित्वस्य संयोगरूपस्य कालिकादिसम्बन्धेन सत्त्वात्तत्द्-वृत्तित्वानां (ख) तत्तत्सम्बन्धेन (ग) समवायादिना वृत्तित्वं वाच्यं (घ)

(क) नन्वतिरिक्तत्वं न साध्य सामानाधिकरण्याभाववत्त्वम, अपि तु साध्य-समानाधिकरण-भिन्नत्वं तथा च नोक्ताव्याप्तिर्भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वादत आह व्याप्तेरित्यादि।

(ख) संयोगादिरूपधूमाधिकरणवृत्तित्वानामित्यर्थः।

(ग) अत्रायमभिप्रायः येन येन सम्बन्धेन यत् यत् साध्यासमानाधिकरणं तेन तेन सम्बन्धेन तत्तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो निविष्टस्तथाच साध्यासमानाधिकरणजात्यादिनिरूपितसमवेतत्वाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति।

(घ) वृत्तित्वं वह्न्यसमानाधिकरणवृत्तित्वम्। "वाच्य"मित्यस्य निषेध-प्रति-

तथा च संयोगेन वह्न्यसमानाधिकरणे जात्यादौ समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या धूमवद्वृत्तित्वस्य तादृशजात्याद्यवृत्तित्वाभावादसम्भव इत्यत आह "स्वविशिष्टे"ति। "स्वं" अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमत्वादि (क)। धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वादावतिव्याप्ति-वारणाय "यावदि"ति। गुणवत्सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिं निरस्यति "सत्तात्वे"ति। स्वविशिष्टेत्यस्य फलमाह "कर्म्माद्यन्यत्वे"ति। "एवञ्च" उक्तावच्छेदकत्व-निर्वचने च। "मेयत्वादेरपी"ति, इदं वाच्यं मेयादित्यादौ मेयत्वस्य वाच्यत्व-सामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ सत्त्वेऽपि वाच्यत्वासमानाधिकरणस्य गगनादेः सर्व्वस्य मेयत्व-विशिष्ट-मेयाधिकरणावृत्तित्वादेवावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यर्थः।

दीधितिः।

यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्-ग्रहस्तु मेयत्वादिनेति तन्न व्याप्तिविरहि-वृत्तितया गृह्यमाणेन रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात्, अन्यथा अतिप्रसङ्गात्। साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन

योगितयेत्यादिस्तथाच संयोगादिरूप-धूमाधिकरण-वृत्तित्वे वह्न्यसमानाधिकरण-समवेतत्वाद्यभावो वाच्य इति भावः।

(क) नन्वत्रापि लक्षणे येन येनेत्यादेरवश्यं निवेश्यतया सत्तावान् रूपत्वादित्यत्राव्याप्तिस्तथाहि समवायसम्बन्धेन सत्ताधिकरणे संयोगेनावृत्ति गगनादि, तत्र समवायसम्बन्धेन रूपत्वाधिकरणरूप-संयोग-सम्बन्धाप्रसिद्ध्या तेन वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धेरिति चेन्न साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावृत्तिर्यस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायां तत्प्रतियोगिकत्व-यद्वृत्त्यधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः।

सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् । नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्व-समानाधिकरण-तादृश-धर्म्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्योपादानात् धूम-प्रागभावत्वादि-संग्रहः । तदघटितत्वञ्च तद्विषयक-प्रतीति-विषयत्वम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

मैथिल-मतं दूषयति "यत्त्वि"ति । वृत्तिमत्प्रमेयत्वमित्यत्र प्रमेयत्वस्य वैयर्थ्यात् वृत्तिमत्त्वमेव निष्कृष्य दर्शितं "मेयत्वादिने"ति । तेन मेयादिति प्रयोगोपपत्तिः । ("अन्यथा" व्याप्तिविरहि-वृत्तित्वेन गृह्यमाणेनापि रूपेण व्याप्तिग्रहे) (१) । "अतिप्रसङ्गात्" द्रव्यत्वादिनापि धूमादिनिष्ठ-वह्न्यादि-व्याप्ति-ग्रहप्रसङ्गात् । सम्बन्धसामान्येन यद्वह्न्यधिकरणं तदवृत्तावाकाशादौ हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धेन हेत्वधिकरण-वृत्तित्वाभाव-सत्त्वात् समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमादावतिव्याप्तिरतः "साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेने"ति । द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन साध्यवति काले सम्बन्धसामानान्येनावृत्तावाकाशादौ हेत्वधिकरणवृत्तित्वाभाव-सत्त्वादतिव्याप्तिरित्यतो "येन येने"ति । वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यसमानाधिकरण-धूमावयव-रूपादौ समवायेन धूमाधिकरण-वृत्तित्वात् अव्याप्तेराह "हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेने"ति ।

(१) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति ग पुस्तके ।

वस्तुतस्तु यत्त्व-तत्त्वयोरननुगमादावश्यकत्वाच्च विशेषणता-विशेषेणैवावृत्तित्वं बोध्यम्। एवञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति विशेषणता-विशेषेण यत् अवृत्ति तत् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेपि तेन सम्बन्धेनावृत्तीत्येव वक्तव्यमिति।

"वारणीयत्वे त्वि"ति। वस्तुतस्तु तत्र व्याप्ति-सत्त्वात्तदवारणेऽपि न क्षतिः। प्रयोक्तुश्चाधिक्येनैव निग्रह इति भावः। "तादृशे"ति निरुक्तावच्छेदकरूपेत्यर्थः। तेन द्रव्यं विशिष्ट-सत्त्वादित्यत्र स्वसमानाधिकरण-सत्तात्व-घटितत्वेन (१) विशिष्ट-सत्तात्वस्य न क्षतिः। नीलधूमत्वे धूमत्वमेव तादृशो धर्म्मो घटक इति नातिप्रसङ्गः। स्वस्यापि स्वघटित(२)त्वा"दन्तरे"ति। "धूमे"ति, धूमत्वस्य धूम--प्रागभावत्वासमानाधिकरत्वाद्विशिष्टाभावस्तत्राप्यक्षत इति भावः। ननु तद्घटितत्वं तदविषयक-प्रतीत्यविषयत्वं तदभावस्तदघटितत्वं, तथा च नञ्-द्वय-गर्भतायां सन्दर्भ-विरोध इत्यत आह "तदविषयके"ति। इत्यञ्च स्वाविषयक-प्रतीति-विषयस्वसमानाधिकरण-तादृशधर्म्माविषयक-प्रतीति-विषयत्वं पर्य्यवसितार्थः। तेन धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावेऽपि न क्षतिः।

दीधितिः।

स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष एवावच्छेदकत्वं अत एव न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते, अन्यथातिप्रसक्तोऽनति-प्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणा-

---

(१) घटितत्वेऽपीति ग पुस्तके। (२) घटकेति ष पुस्तके।

योगात्, विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते अतस्तत्रावच्छेदक-भेदापेक्षा । अत एव व्यभिचारिणि साध्य-तदभाव-सामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनाय उपाधि-तदभावाववच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्य्याः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

मिश्र-मतमाह "स्वरूपसम्बन्धविशेष एवे"ति । "अन्यथा" अनतिप्रसक्तत्वस्यावच्छेदक-पदार्थत्वे । ननु गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वस्य गुणसामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वात् लघुत्वाच्च स्वरूपसम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वं स्यात् अत आह "विरुद्धयो"रिति । विरुद्धयोरपि गोत्वाश्वत्वयोरधिकरणे प्रमेयत्वादेर्वृत्तौ नावच्छेदक-भेदापेक्षेत्यत उक्तं "भावाभावयो"रिति । "एकस्य" एकधर्म्माव-च्छिन्नस्य, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नेर्नानात्वेऽपि न क्षतिः । "तत्र" विरुद्धभावाभावाधिकरणे । एकस्य एकेन सम्बन्धेन वृत्तौ अवच्छेदक-भेदावश्यकत्वे प्राचां सम्मतिमाह "अतएवे"ति । "उपाधौ"ति, साध्यसामानाधिकरण्ये उपाधिः, (क) साध्याभाव-सामानाधिकरण्ये चोपाध्यभावोऽवच्छेदक इत्यर्थः ।

दीधितिः ।

सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामा-

(क) साध्यसमव्याप्तरूपोपाधिरित्यर्थः ।

नाधिकरण्यावच्छेदकं विरोधात्। अव्याप्यवृत्तेश्च कपि-संयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य, संयोगेन च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्न-प्रतियोगि-ताक-तदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्। वह्निमति च संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृत्तित्व-धूमत्वादेर्न साध्य-सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्व-विरोधः। व्यभिचार-धी-रप्येतद्व्याप्ति-बुद्धौ विरोधिन्येव, तद्धर्मविशिष्टस्य साध्या-नधिकरण-वृत्तित्व-ग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरण-वृत्तित्व-ग्रहायोगात्।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु सत्तात्वस्य गुण-सामानाधिकरण्यमात्रावच्छेदकत्वेप्युक्त-विरोध-परिहारो भवत्येव तथा चातिव्याप्तिरेवेत्यत आह "सत्ता-त्वन्त्वि"ति, विनिगमना-विरहादुभयोरवच्छेदकत्वे विरोधान्नैकस्या-प्यवच्छेदकत्वमिति भावः। विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह "अव्याप्य-वृत्ते"रित्यादिना। संयोगेन तदभावयोरेकावच्छेदेन विरोधो वर्त्तत एव, परन्तु प्रकृते तादृश-विरोधो न विवक्षितः। एक-धर्म्मिणि वृत्तित्वं ययोर्विरुद्धयोस्तादृशो विरोध एव विवक्षित इति तं दर्शयित्वा सम्बन्ध-भेदेनाविरोधं दर्शयति "संयोगेन च वह्ने"-रिति। "अविरुद्धत्वा"दिति, तथा च प्रतियोगितावच्छेदक-सम्ब-

न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-वृत्तित्व-विशिष्टस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य चाधिकरणे एकस्य एकेन सम्बन्धेन वृत्तिविंरुद्धेत्यर्थः । तेन कपिसंयोगि सत्त्वादित्यादाववच्छेदक-भेदापेक्षेति द्रष्टव्यम् । एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह "वह्निमती"ति । "तद्वृत्तित्वधूमत्वे"ति, कपिसंयोग्यतद्वृत्तित्वात् वह्निमान् धूमादित्यादाविति शेषः । "न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः" न विनिगमनाविरहेणोभयावच्छेदकत्व-विरोधेनैकस्याप्यनवच्छेदकत्वेन सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वासम्भव इत्यर्थः । नन्वनुमितिविरोधि(क)व्यभिचारज्ञानाविरोधितया नैतद्व्याप्तिज्ञानम् अनुमिति हेतुरित्यत (ख) आह "व्यभिचारे"ति । "तद्धर्म्म-विशिष्टस्ये"ति, साध्यतदभावयोरिव तदुभय-सामानाधिकरण्ययोरप्येकावच्छेदेन स्वरूपतो विरोधस्योक्तत्वादिति भावः । (ग)

दीधितिः ।

अस्तु वा एतन्मते हेतु-वृत्ति-धर्म्मस्य साध्य-सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः, तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारधीस्तु परम्परयेति, नील-

---

(क) अनुमित्यनुत्पादप्रयोजक इत्यर्थः ।

(ख) यथाच व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

(ग) तत्सामानाधिकरण्येन व्यभिचारग्रहस्यासमानविषयकस्यापि विरोधित्वमनुभवानुरोधेन कल्पनीयमिति भावः ।

धूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदकम्। एवञ्च लघु-घट-त्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु तत्सहचरित-कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं, तेन च गुरुणापि रूपेण व्याप्ति-ग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्तर-व्याप्तिवादिनामपि समानः।

दीधिति-प्रकाशः।

ननु शाखा-विशिष्टे (क) वृक्षे कपि-संयोगाभाव ग्रहेऽपि शाखाव-वच्छेदेन वृक्षे कपि-संयोगवत्त्व-ज्ञानवत् वह्नित्व विशिष्टे धूमान-धिकरण-वृत्तित्व ग्रहेऽपि वह्नित्वावच्छेदेन धूमाधिकरण-वृत्तित्व-ग्रहो नानुपपन्नः, हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यानधिकरण वृत्ति-त्वन्तु न व्यभिचार इत्यत आह "अस्तु वे"ति। "परम्परये"ति एतादृश व्यभिचारोन्नायकतयेत्यर्थः। एतादृश-व्यभिचारानुन्नयन-दशायान्तु व्यभिचारान्तर-धी-कालेऽपि अनुमितिरेतन्मते इष्टैवेति भावः। व्यर्थ-विशेषण-स्थले व्याप्यत्वासिद्धिं दर्शयति "नीले"ति। तुल्ययुक्त्या(ख)ऽन्यत्राप्याह (ग) "एवञ्चे"ति स्वरूप-सम्बन्ध-विशेष-स्यावच्छेदकत्वात्मकत्वे चेत्यर्थः। "तत्सहचरितं" तत्समनियतम्। नन्वेवं (घ) गुरुरूपेण प्रकृतव्याप्ति-ग्रहस्यासम्भवात् तदवच्छिन्नहेतु-

(क) शाखासामानाधिकरण्येनेत्यर्थः।
(ख) सम्भवदवच्छेदकताक लघुधर्म्मापेक्षया गौरवरूपयुक्त्येत्यर्थः।
(ग) व्याप्यत्वासिद्धिमाहेत्यर्थः।
(घ) गुरुरूपेण व्याप्त्यभावे इत्यर्थः।

कानुमितिर्न स्यात्, (क) नील-धूमादित्यादि-प्रयोगे च प्रयोक्ता निगृहीतः स्यात्, प्रकारान्तर-व्याप्त्यभिधाने तु नायं दोष (ख) इत्यत आह "तेने"त्यादिना। "प्रकारान्तरे"ति अत्यन्ताभावान्योन्याभावादिगर्भेत्यर्थः। तन्मतेऽपि नील-धूमत्वाद्यवच्छेदेन तत्तद्व्याप्त्यग्रहस्य "नीलधूमा"दिति प्रयोक्तुर्निग्रहस्य चाविशिष्टत्वादिति (ग) भावः।

केचित्तु "तेन चे"ति, "तेन" तत्समनियत-गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभावेन। "अपि"र्भिन्नक्रमे, प्रकारान्तर व्याप्तिवादिनां तत्र तत्रा(ङ)नुयोगोऽपि प्रकृत-व्याप्तिवादिनां समानः,गुरुरूपस्य स्वरूपसम्बन्ध-विशेष-रूपावच्छेदकत्वास्वीकारादिति, एतद्व्याख्याने च "तेन चे"त्यस्य हेतुत्वं सङ्गतमिति व्याचक्षुः।

दीधितिः।

एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुण-साधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादि-साधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वा एकस्यावच्छेदकत्व-सम्भवे बहूनां रूपत्वादीनामपि (१) न तत्त्वम्। विरुद्ध-

---

(१) अपीति नास्ति क्वचिन्मुद्रितपुस्तके।

(क) परार्थानुमानाभिप्रायेणाह "नीले"त्यादि।

(ख) गुरुरूपेण व्याप्तिसत्त्वादिति भावः।

(ग) गुरुरूपस्य मन्मते गौरवेण सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्ववत्, त्वन्मतेऽपि व्याप्यतायामनवच्छेदकत्वेनानुयोगसम्भवादिति भावः।

(घ) व्याप्तिपक्षे कथायां हेतोरुपन्यासे वेत्यर्थः।

धर्म्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः, कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्टरूपादे प्रयोगः, तथा परामर्शाद्वानुमितिरिति तु (१) विभावनीयम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

शरीर-गौरव-कृतमनवच्छेदकत्वं व्युत्पाद्य व्यक्ति-बाहुल्य-कृतमनवच्छेदकत्वं व्युत्पादयति "एव"मिति । "द्रव्यत्वादौ"त्यादिना कर्म्मत्वादि-जाति परिग्रहः । सत्ता-वारणाय "सत्य"न्तं, कर्म्मत्वादि-वारणाय "द्रव्यसमवेते"ति । न चात्र रूपासमवेतत्व-रसासमवेतत्वादीनां तावतां(२) विनिगमना-विरहेण हेतु-प्रवेशे गौरवात् रूपत्वादिकमेवावच्छेदकमुचितमिति वाच्यं विनिगमना-विरहेण रूपासमवेतत्व-रसासमवेतत्वादीनामवच्छेदकत्वे तद्घटकत्वेन रूपादीनां चतुर्विंशतेरप्यवच्छेदकत्वे तत्संग्राहक-गुणत्वस्यैव (३) हेतुत्व-प्रवेशेन गुणासमवेतत्वस्यैव हेतुत्व-प्रवेशौचित्यात् । अत एवा(क)काशादि(४) पदस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं शब्दत्वमेव (ख) न तु कत्वा-

---

(१) तु इति नास्ति मुद्रित पुस्तके ।

(२) यावतामिति घ ।

(३) तत्संग्राहकस्यैव गुणत्वस्येति घ ।

(४) आदीति नास्ति घ ।

(क) संग्राहकलाघवस्य विनिगमकत्वादेवेत्यर्थः ।

(ख) सकलशब्दानां शक्यतावच्छेदकतया संग्राहकत्वादिति भावः ।

दीत्युक्तं गुणदीधितौ । (क) यद्वा वाकारोऽनास्थायां सर्व्वसाधारणं गुणत्वमेव पूर्व्वोक्तं सम्यक् । "तत्त्वम्" अवच्छेदकत्वम् । एतन्मतं दूषयति "विरुद्धधर्म्मद्वये"ति, तादृशव्याप्तौ मानाभावादिति (ख) भावः (१) । "कथं वे"ति, व्याप्यतावच्छेदकेन रूपेणैव हेतु-प्रयोगस्य न्याय्यत्वात् रूपत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् द्रव्यं रूपादित्यादि-प्रयोगे निग्रहः स्यादिति भावः । स्वार्थानुमानाभिप्रायेणाह "तथा परामर्शाद्दि"ति ।

दीधितिः ।

अपरे तु यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्म्मो व्याप्तिः । ग्रन्यस्तु धूमस्य धूमवतः धूमत्वं धूमवत्त्वं वह्नेस्तु वह्निमतस्त्वित्यादि-प्रकारेण व्याख्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूप-सम्बन्ध-विशेषः विरुद्ध-दिक्कालावच्छिन्न-वृत्तिकस्य

---

(१) यदि वा तादृशव्याप्तिरिष्यते संयोगस्यैव न संयोगाभावस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकं सत्तात्वं अतः संयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति ध्येयमित्यधिकः पाठोवर्त्तते घ पुस्तके ।

(क) ननु शब्दत्वस्य सकलशब्दवृत्तितया तत्संग्राहकत्वं सम्भवति, गुणासमवेतत्वरूपासमवेतत्वादीनां अखण्डाभावतया गुणासमवेतत्वत्वेन रूपासमवेतत्वादीनां संग्रहो न सम्भवतीत्यत आह "यद्वे"ति ।

(ख) तत्सामानाधिकरण्य-तत्सामानाधिकरण्याभावयोरेव विरोधेन तत्तदभाव-सामानाधिकरण्ययोर्विरोधे मानाभावात् । सत्तात्वावच्छेदेनैव गुण-तदभाव-सामानाधिकरण्य सत्त्वाद्गुणवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्द्धारेति भावः ।

न्यूनदेश-काल-वृत्तिकादेश्चाधिकरणतायां तदसम्भवात्तुल्य-वृत्तिक-धर्म्म--द्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात्, नाप्यन्यूनवृत्तित्वं(१) न्यूनवृत्तिधर्म्मादे(२)रव्याप्यत्वापत्तेः। किन्त्वनतिरिक्त-वृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्ति-तत्कत्वमिति यावत्, अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः। अत्र च यदन्यूनवृत्ति-साध्यं तत्त्वं स्व-व्यापक-साध्यसम्बन्धित्व-पर्य्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते, तच्च ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यत इत्याहुः।

दीधिति-प्रकाशः।

द्रव्यं गुण-कर्म्मान्यत्वे सति (३) सत्त्वादि-त्यादि-संग्रहाय "यद्धर्म्म-विशिष्टे"ति, (क) हेत्वधिकरणताया (४) अवच्छेदकत्वमव्याख्याये

---

(१) वृत्तिकत्वमिति मुद्रितपुस्तके।

(२) न्यूनवृत्तिकधर्म्मादेरिति मुद्रितपुस्तके।

(३) गुणकर्म्मान्येति घ।

(४) हेत्वधिकरणताया इति नास्ति ख, घ।

(क) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेत्वधिकरणत्व-लाभाय हेत्विति। साध्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं, तेन समवायेन वह्नेः साध्यतायां धूमे, विशिष्टसत्तायाः साध्यत्वे जातौ च नातिव्याप्तिः।

(क) वोल्वनं (१) "धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदक"मित्यादिग्रन्थविरोधं प्रथमतः एव परिहरति "ग्रन्थस्त्वि"त्यादिना। "विरुद्धदिक्काले"ति अग्रावच्छिन्न-कपि-संयोगे साध्ये मूलावच्छिन्न संयोग-विशेषस्य विरुद्ध-दिगवच्छिन्न वृत्त(२) वृत्तिकस्य तद्-घटादौ साध्ये तद्घटध्वंसस्य विरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य चाधिकरणतायां साध्याधिकरणत्वावच्छेदकत्वासम्भवात् (ख) इत्यर्थः। अविरुद्ध दिक्कालवृत्तिकयोरप्यसम्भवमाह "न्यूने"ति। वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृश (३) धूमस्य वह्न्यपेक्षया न्यूनदेशकालवृत्तिकस्याधिकरणतायां वह्न्यधिकरणत्वावच्छेदकत्वासम्भवादित्यर्थः(ग)।"तुल्यवृत्तौ"ति एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ परस्पराधिकरणतायां परस्पराधिकरणतावच्छेदकत्वेऽन्योन्याश्रया(घ)न्नैकमप्यवच्छेदकमिति भावः। (ङ) उत्पत्ति-ज्ञप्त्योरिव एतादृशान्योन्याश्रयेऽपि वस्तु-व्य-

(१) अव्याख्यायैवाग्रिम मूले इति अधिकः पाठः घ।

(२) वृत्त इति नास्ति ख ग पुस्तकयोः।

(३) तादृशेति नास्ति घ।

(क) उल्वनमित्यस्य पुरः स्फूर्त्तिकमित्यर्थः, एतच्चाग्रिम-ग्रन्थविरोधमित्यनेनान्वितम्।

(ख) अवच्छेद्याधिकरणासम्बद्धत्वादिति भावः।

(ग) तथाच स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमप्यन्यूनानतिप्रसक्तत्वनियतमिति भावः।

(घ) स्थितौ अन्योन्याश्रयादित्यर्थः।

(ङ) ननूत्पत्तिज्ञप्त्योरेवान्योन्याश्रयस्य दोषत्वमत आह "उत्पत्तौ"त्यादि।

वस्था-विरोध(क) इति ध्येयम्। साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपेऽनतिरिक्तवृत्तित्वे केवलान्वय्यव्याप्तिरतः "स्वान्यूने"ति, स्वम् अवच्छेदकत्वेनाभिमतं धूमाधिकरणत्वादि, अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं, तत्पदं साध्याधिकरणतापरं, हेत्वधिकरणता-निष्ठावच्छेदकत्व-वारणाय बहुव्रीह्यनुसरणं, तथा च यद्धर्म्म-विशिष्ट-हेत्वधिकरणता स्वान्यूनवृत्ति-साध्याधिकरणताकेत्युक्ति भङ्ग्या यद्धर्म्म-विशिष्ट-हेत्वधिकरणता-व्यापिका साध्याधिकरणता स धर्म्मो व्याप्तिरिति फलितार्थः। अत्र चाधिकारता द्वय-प्रवेशे गौरवं प्रकाशयति "अत्रे"ति। व्याप्तेर्विशिष्टैकरूपतां प्रकाशयन्नाह "स्वव्यापके"-ति। "अग्र" इति लाघवादन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरित्याद्‌ावित्यर्थः।

दीधितिः।

"उपाधिने"ति (१)। विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत्। वह्नावार्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविध-वह्नि-विशिष्टत्वेन धूम-सम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध वह्नेरप्यनुप्रवेशात्, रासभत्वादिकन्तु निविशते न वेत्यन्यदेतत्।

---

(१) ४८६ पृः मूलं द्रष्टव्यम्।

(क) अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थितौ अन्योन्याश्रयस्यापि वस्तु-व्यवस्था-प्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननूपाधेः साधनावृत्तितया (क) कथं तन्निष्ठ-साध्य-सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमत आह । "विशेषणता"मिति (ख) । नन्ववच्छेदक(१)विशेषणतापन्नस्यापि तस्य नावच्छेदकत्वं, किन्तु वह्नावार्द्रेन्धन-प्रभव-(ग)वह्नित्वमवच्छेदकं, तच्च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेनार्द्रेन्धन–प्रभवत्व–विशिष्ट–वह्नित्वं, तत्र चार्द्रेन्धन-प्रभव-वह्नेर्न विशेषणत्वं, किन्तु सामानाधिकरण्य-घटकतया सम्बन्धत्वमेवेत्यत आह, "उपाध्यनुप्रवेशेने"ति, तथा च (घ) उपाध्यनुप्रविष्ट-धर्म्मेणावच्छिद्यत इत्यर्थः । तदनुप्रविष्टत्वञ्च तदविषयक-प्रतीत्यविषयत्वम् (ङ) । अनुप्रवेशे वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह "वह्ना"-

---

(१) अवच्छेदके इति ग ।

(क) साधने उपाधिसामानाधिकरण्यस्योपाधिविशिष्टबुद्धि नियामकत्वाभावात्तस्य सम्बन्धत्वाभावेन तेन सम्बन्धेनापि तादृशावच्छेदकत्वमुपाधौ न सम्भवतीत्याशयेनाह साधनावृत्तितयेत्यादि ।

(ख) तथा च विशेष्यतया अवच्छेदकस्य विशेषणीयभूय उपाधिरवच्छेदक इत्यर्तः । आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वमवच्छेदकं, तत्रचार्द्रेन्धनप्रभववह्निरूपोपाधिः सामानाधिकरण्य-घटकतया विशेषणमिति भावः ।

(ग) आर्द्रेन्धनवह्निविशिष्टवह्नित्वापेक्षया लाघवादिति भावः ।

(घ) उपाधेरनुप्रवेशो यत्रेति व्युत्पत्त्यभिप्रायेणाह उपाध्यनुप्रविष्टेत्यादि । तथा च "सोपाधौतूपाधिने"तिमूलस्य सोपाधो उपाधिर्घटकतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदको भवतीत्यर्थः पर्य्यवसित इति ध्येयः ।

(ङ) तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वमित्यर्थः, तेन प्रमेयत्वादिना प्रतीतिमादाय नासम्भवः समूहालम्बनादायातिप्रसङ्ग वारणाय नञ्-द्वय-गर्भतेति ध्येयम् ।

विति, प्रथमे सम्बन्धतया, इतरयोस्तु विशेषणतयानुप्रविष्टता (१)। आर्द्रेन्धनत्वस्योपाधि-घटकतया-निवेशेऽपि (क) विशेषणतया (२) निवेशाभावं (ख) दर्शयितुं (ग) तस्य (घ) पृथगुक्तिः (ङ)। "न वेति" वाकारोऽनास्थायां, रासभत्वादावार्द्रेन्धन-वह्नि-सामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन विशेषणत्वे वैयर्थ्याभावात्। "अन्यदेत"दिति उपाध्यनुप्रवेशस्योभयथापि सत्वादिति भावः।

---

(१) अनुप्रवेश इति ग।
(२) विशेष्यतयेति घ।

(क) चरमानुप्रवेशोक्तेः फलमाह आर्द्रेन्धनत्वस्येत्यादि, आर्द्रेन्धनत्वस्य प्रथमे उपाध्यनुप्रविष्टधर्म्मघटकार्द्रेन्धन-प्रभवत्व-घटकतया निवेशेपीत्यर्थः।

(ख) तादृशावच्छेदकविशेषणतयोपाधेर्निवेशाभावमित्यर्थः।

(ग) व्यभिचारिमात्रे उपाधिविशेषणकधर्म्मस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमिति भ्रमनिरास एव दर्शन फलमिति भावः।

(घ) चरमानुप्रवेशस्येत्यर्थः।

(ङ) विशेष्यतयेति पाठे रासभादावित्यनेन सामञ्जस्ये रासभार्द्रेन्धनादावित्युक्तेः फलमाह "आर्द्रेन्धनत्वस्ये"ति धूमवानार्द्रेन्धनादित्यत्र साधनतावच्छेदकार्द्रेनत्वस्येत्यर्थः। "उपाधिघटकतये"ति यथाश्रुतार्थकमेव। "विशेष्यतये"त्यस्य चरमस्थले इत्यादिः। "दर्शयितु"मिति आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्ववत् सर्व्वत्र किञ्चिद्विशेषणविशिष्टसाधनतावच्छेदकस्तत्र उपाध्यनुप्रविष्टोधर्म्म इति भ्रमनिरासाय तद्दर्शनस्यावश्यकत्वादिति। "तस्य" आर्द्रेन्धनत्वस्य। "पृथगुक्तिः" हेतुतावच्छेदकतया रासभत्वापेक्षया भिन्नत्वेनोक्तिः। उद्दत्तः शब्द इत्यादि न्यायेन पृथगुक्त्या तल्लाभादिति भावः। "विशेष्यतये"त्येव पाठे आर्द्रेन्धनत्वस्येत्यादि यथाश्रुतार्थकमेव, "तस्ये"त्यस्य विशेषणतयानुप्रवेशस्येत्यर्थ इति यथाश्रुतमेव बहवो वर्णयन्ति।

दीधितिः।

अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधि-प्रवेशं (१) शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासामानाधिकरणतया साधन-व्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना (२) केवलेन विशेषणीभूय वा (३) शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे न न तात्पर्य्यं, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे।

इति श्रीमद्-रघुनाथशिरोमणि-कृतयां दीधितौ
अनुमानखण्डे विशेषव्याप्ति-प्रकरणं
समाप्तम्।

दीधिति-प्रकाशः।

"सोपाधौ तु उपाधिने"ति मूलम् उपाधिनैवेति नियम-मुखेन साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्व-प्रापकमिति यथाश्रुतं

---

(१) प्रवेशेनेति हस्तलिखित पुस्तके।

(२) अनुपाधिनावेति हस्तलिखित पुस्तके।

(३) वेति नास्ति हस्तलिखित पुस्तके।

ग्रन्थ-तात्पर्य्यं निरस्यति "अत्र चे"त्यादिना। व्यभिचारिणि (१) येन साध्य-सामानाधिकरण्यमवच्छिद्यते तदवश्यमुपाध्यनुप्रविष्टं तदवश्यं (२) उपाधिरिति वा नियमं दूषयति "शीतत्वेने"ति। इदं स्नेहवात् स्पर्शादित्यत्र स्नेह-सामानाधिकरण्यावच्छेदकं शीतत्वं नोपाध्यनुप्रविष्टमिति व्यभिचारः। ननु "उपाधिने"ति तृतीयार्थो विशेषणत्वं तथा च तद्बलात् सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेनावच्छेदक-विशेषणतया येनावच्छिद्यते तदवश्यमुपाधिरिति नियमात्र शीतत्वे व्यभिचारस्तस्यावच्छेदक-विशेषणत्वेनानवच्छेदकत्वादत आह "शीतान्यत्वेने"ति। इदं निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्य-स्पर्शत्वमवच्छेदकं, तच्च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन शीतान्यत्व-विशिष्टं स्पर्शत्वं, तत्रापि (३) शीतान्यत्वं तादृशमवच्छेदकमपि (४) नोपाधिरिति व्यभिचार इति भावः (५)। उक्तधर्म्मयोः (क) स्वयमनुपाधित्वे यथाक्रमं हेतुद्वयं "साध्यासमाने"त्यादि। केवलेन शीतत्वेन विशेषणीभूयशीतान्यत्वेनावच्छिद्यते इति अग्रेतनेनान्वयः (६)।

ननु तृतीया-बलादुपाधिना विशेषणतामापन्नेनैवावच्छिद्यत इति लब्धम्। तथाचोपाधेरवच्छेदकत्वम् अवच्छेदकविशेषणत-

(१) नियमेनेत्यधिकः पाठः ग।
(२) तदवश्यमिति नास्ति ग।
(३) अपीति नास्ति ग।
(४) तादृशमपीति घ।
(५) इत्यर्थ इति घ।
(६) अवच्छिद्यत इत्यन्वय इति ध।

(क) शीतत्व-शीतान्यत्वयोरित्यर्थः।

येव पर्य्यवसितं मतं (१) दूषयति "शीतान्य-स्पर्शत्वेनेति। (क) चकारस्त्वर्थे "स्वतः एव" न तु कस्यचिद् विशेषणतया, शीतान्यस्पर्शत्वस्य च पृथिवीस्पर्श-जलान्यतरत्वावच्छिन्न-साध्य-व्यापकतयोपाधित्वम्।

यत्तु यत्रावच्छेदकस्य उपाधित्वं तत्रानुप्रविष्टत्वमिति नियमे व्यभिचारोद्भावनं शीतान्यस्पर्शत्वेनेति तदसत् स्वतोऽवच्छेदकत्वेऽपि शीतान्यस्पर्शत्व-विशिष्टत्वस्य सत्वादि-साधारणस्यावच्छेदकत्वे शीतान्यस्पर्शत्वस्यानुप्रविष्टत्वेन व्यभिचारासम्भवात्। यद्यपि प्रथमनियमस्यैव प्रकृतोपयोगित्वं द्वितीयादि-नियमानान्तु साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेऽपि सम्भवान्नाशङ्कनीयत्वं तथापि प्रथमनियममात्र-सम्पादकतया एवकारे आक्षिप्ते तद्बललभ्या यावन्तो नियमा सम्भवन्ति तावन्त एव दूषिता इति। "शुद्धस्य" किञ्चिद्विशेषणाविशिष्टस्य।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-
प्रकाशे अनुमानखण्डे विशेषव्याप्ति-
प्रकरण-व्याख्या समाप्ता।

---

(१) मतमितिनास्ति घ।

(क) समुच्चयाद्यर्थकत्वासम्भवादाह "चकारस्त्वर्थे" इति।

अथातएव-चतुष्टय-प्रकरणे*

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव साधनतावच्छेदक-भिन्नेन येन साधनाभिमते साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने-विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अथातएवचतुष्टय-प्रकरणे—दीधितिः ।

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकम् अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह "अतएवे"त्यादि । अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् । तच्चाधिकरणान्तर्भावेन, तेन साध्य-विशिष्ट-साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-साधनवत्त्व-व्यापकाधिकरणताकत्वं पर्य्यवस्यति, निरुक्त-विशिष्ट-साधन-व्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थञ्च सत्त्वाद्येक-व्यक्तिक-हेतु-निष्ठ-द्रव्यत्वादि-सामानाधिकरण्य-व्यापक-सामानाधिकरण्य-प्रति-योगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः । न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्व-विशिष्ट-सत्त्वाद्य-

---

* अतएव-चतुष्टयग्रन्थस्य विशेषव्याप्त्यन्तर्गतत्वेपि सर्व्वेष्वेव हस्तलिखितपुस्तकेषु पृथक्त्वयोल्लेख-दर्शनादत्र पृथङ्निर्द्देशः कृतः ।

व्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः। निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीत-स्पर्शान्यत्व-रूपान्यत्वादेर्वारणाय "तत्रे"त्यादि। "तत्र" साध्य-विशिष्टे साधने "विशेषणं" साध्याभाव-विशिष्टात् साधनात् सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकं, साध्याभाव-विशिष्ट-निरुक्त-(१) साधनवदवृत्तीति यावत्।

अथातएव-चतुष्टय-प्रकरणे—दीधिति-प्रकाशः।

"साधनते"ति। साधनतावच्छेदकातिरिक्तमवच्छेदकमावश्यकमित्यर्थः। "तद्विशेषः" साधनतावच्छेदकातिरिक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-विशेषः। अन्यथा सोपाधौ साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकस्यासत्त्वे तद्विशेषस्योपाधित्वाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भवत्युपष्टम्भकतेति भावः।

ननूपाधेः साधनावृत्तितया कथं तन्निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वमित्यत आह "सामानाधिकरण्येने"ति। तथा च सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन उपाधिरपि साधन-वृत्तिरिति नानुपपत्तिरिति भावः। अनतिरिक्तवृत्तित्व-रूपावच्छेदकत्वोक्तौ प्रत्यक्ष उद्भूत-रूपा(२)दित्यत्र महत्वादेरुपाधित्वं न स्यादत आह "तत्त्वञ्चे"ति अवच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः।

अन्यूनवृत्तित्वं न्यूनवृत्ति-भिन्नत्वं, न्यूनवृत्तित्वञ्च तत्समानाधि-

---

(१) निरुक्तेति नास्ति हस्तलिखित-पुस्तके। (२) प्रत्यक्षमुद्भूतरूपादिति।

करणाभाव-प्रतियोगित्वेसति तत्समानाधिकरणत्वम्। अत्र च वि-शेष्य-दलस्यानतिप्रयोजनकत्वादाह"व्यापकत्व"मिति। इत्थमपि(क) द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र घटत्वादावतिव्याप्ति(ख)रत आह "तच्चाधि-करणे"ति। यद्यदधिकरणान्तर्भावेन (ग) साधने साध्यस्य समा-नाधिकरणत्वं (१) तत्तदधिकरणान्तर्भावेनोपाधेरपीत्येवं क्रमेणे-त्यर्थः। सत्तायां द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यं पटेऽपि (घ) तत्र न घटत्व सामानाधिकरण्यमिति नातिव्याप्तिरिति (२)।

पर्य्यवसितार्थमाह "तेने"ति, साध्यविशिष्टं यत्साधनतावच्छेद-कावच्छिन्न-साधनं तद्वत्त्व-व्यापकेत्यर्थः। अधिकरणता-द्वय-प्रवेशे गौरवादाह "निरुक्ते"ति साध्य-विशिष्टेत्यर्थः। साध्यविशिष्टत्वञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-विशिष्टत्वं, तेन गुणान्यत्वविशिष्ट-सत्तावान् जातिरित्यादौ गुणान्यत्वे नाव्याप्तिः। "इत्थञ्च" तादृश-व्यापकत्व-विवक्षणे च। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्य फलमाह "नवे"ति। निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वस्य साधन-व्यापक-तया सर्व्व-मत एवानुपाधित्वं, रूपान्यत्वस्य तु साधनाव्यापकत्वेऽपि

---

(१) सामानाधिकरण्यमिति ग।

(२) इतीति नास्ति ग।

(क) व्यापकत्वोक्तावपीत्यर्थः।

(ख) द्रव्यं जन्यत्वेसति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वेऽव्याप्त्यापत्त्या व्याप्यदिशि साधन-निष्ठत्वोपादानस्यावश्यकत्वादिति भावः।

(ग) यद्यदधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थः।

(घ) पटत्वावच्छेदेनापीत्यर्थः।

द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्तावति स्पर्शादौ सत्त्वेन विरोधाभञ्जक-तया (क) एतन्मत एवानुपाधित्वमिति उभयमुपात्तम् ।

यद्वा यथाश्रुते विशेषणत्वं रचितुं(१) इदं (ख)। विशेषणत्वं हि व्यावर्त्तकत्वं, तच्चाश्रयतया सामानाधिकरण्येन वा ? आद्ये "शीत-स्पर्शान्यत्वे"ति, शीतस्पर्शान्यत्वस्याश्रयतया स्पर्शान्तर-व्यावर्त्तकत्वा-दत एव मिश्रव्याख्यानमपि दूषितं, शीतस्पर्शान्यत्वविशिष्ट-स्पर्शत्वरूपे विशिष्टे सम्बन्धितावच्छेदकेऽपि विशेष्यं साधनतावच्छे-दकांशमपहाय विशेषणांशस्य शीतस्पर्शान्यत्वस्योपाधित्व-प्रसङ्गात्। द्वितीये "रूपान्यत्वे"ति, रूपान्यत्वविशिष्ट-सत्ताया रूपवृत्तित्व-विशिष्ट-सत्तातो व्यावृत्तत्वादित्यभिप्रायेणेदं, उक्तरीत्या यथाश्रुत-विशेषणत्वस्यापि तत्र सत्त्वादाह "तत्रे"ति, शीतस्पर्शान्यत्वस्या-प्याश्रयतया साध्याभावविशिष्ट-साधनाद्व्यावर्त्तकत्वस्य सत्त्वात्त-दतिव्याप्ति-वारणाय "सामानाधिकरण्येने"ति। तेन सम्बन्धेन तद्व्यावर्त्तकं हि तेन सम्बन्धेन तदवृत्त्येव भवतीति साध्याभाव-विशिष्ट-साधनासामानाधिकरण्यं लभ्यम्, तथा च तावन्मात्रे-णैव सामञ्जस्ये व्यावर्त्तकत्वं व्यर्थं अव्याप्तिकरञ्चेत्याशयेनाह "साध्याभावविशिष्टनिरुक्ते"ति, साध्याभावविशिष्टनिरुक्त-साधन-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-विशिष्ट-निरुक्त

(१) विवक्षितुमिति घ ।

(क) परमते विरोधभञ्जकस्यैव लक्ष्यत्वादितिभावः ।

(ख) उभयोपादानमित्यर्थः । तथा च यथाश्रुतार्थं विहाय वक्ष्यमाणार्थकरण-बीजं दर्शयितुमिदमभिहितमिति भावः ।

साधनव्यापकतावच्छेदक-विशेषणं इत्यर्थः, तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनाधिकरणे जात्यादौ उपाधिता घटक-समवायेण वृत्तेरप्रसिद्धावपि सत्त्वादावुपाधौ नाव्याप्तिः। अत्रोपाधिता–घटकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वं ग्राह्यं, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगेन धूमव्यापक-वह्न्यादेः साधनवत्-स्वपक्ष-विपक्ष–निष्ठ-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव–प्रतियोगित्वेऽपि नातिव्याप्तिः।

दीधितिः।

एवञ्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुण-कर्म्मान्यत्वे नाव्याप्तिः। नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ। इत्यञ्च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्व-द्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तम्। न तु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात्। इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च।

दीधिति-प्रकाशः।

यथाश्रुत-त्यागे बीजमाह "एवञ्चेति"। "अभेदेऽपी"ति, द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्तातो द्रव्यत्वविशिष्ट-सत्ताया अभेदेन व्यावर्त्तकत्वासम्भवादितिभावः। साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकस्य निरुक्तपदस्य व्यावृत्तिमाह "नापीति"। नन्वेतावतैव सामञ्जस्ये साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह "इत्यञ्चेति"। "तत्"-

साधनतावच्छेदकभिन्नत्वम् । प्रतिकूलमप्याह "इदं दधी"ति, साध्यञ्च नोपाधिरिति-मतेऽप्याह "जन्य"मिति, सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन जन्यत्वविशिष्टं दधि यत्र तत्रावश्यं दधित्वं, जन्यत्वाभाव-विशिष्टं दधि यत्र दधिमति परमाणौ तत्रावश्यं दधित्वाभाव इति क्रमेण विरोध-भञ्जके दधित्वादौ साधनतावच्छेदक भिन्नत्वाभावा-दव्याप्तिरित्यर्थः ।

दीधितिः ।

यद्वा प्रकृत-साधनतावच्छेदकानवच्छेद्य-प्रकृत-साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्व्व-दलार्थः । अनवच्छेदकत्वञ्च तस्य साध्याभाव-विशिष्ट साधन-वृत्तितया तद्विशिष्ट-साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वेनेति यावत् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

साधनतावच्छेदक-भिन्नेनेति सार्थकी(१)कर्त्तुमाह "यद्वे"ति पूर्व्वकल्पे विशेषणमित्यत एव सद्धेतु-निरास । अत्र कल्पे तु पूर्व्व-दलेन सद्धेतु-निरासः, तद्दलस्य सद्धेतु साधारणतया तद्व्याख्यानात् । अतोऽनवच्छेद्यान्त-दलेनैव तद्वारणमिति दर्शयितुं "प्रकृते"ति सद्धेतौ च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नैव साध्य-सम्बन्धितेति तन्नि-रासः । "तस्य" साधनतावच्छेदकस्य ।

(१) सार्थक्यमिति ग ।

ननु द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट सत्तात्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्ट-सत्ता-वृत्तित्वेनानवच्छेदकतया तत्र गुणकर्म्मान्यत्वादावुपाधि लक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह "तद्विशिष्टेति" प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्ट-साधनस्येत्यर्थः। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् स एव दोष इत्यतः "साध्याभाववत" इति। अत्र च विशिष्टनिरूपिताधिकरणता न गुणादाविति न दोषः।

इदञ्चात्रावधेयम्। यथा संयोगस्य शुद्धपुरुष-प्रतियोगिकस्य भूतलादौ सत्त्वेऽपि पुरुषे च दण्डाभावदशायां न दण्डविशिष्ट-पुरुष–प्रति–योगिकत्वं, तथा शुद्धसत्ता–प्रतियोगिक–समवायस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्ता-प्रतियोगिकत्वं तेन गुणादौ समवायेन न विशिष्ट-सत्तावत्वमिति।

यत्तु गुणादौ(१) गुणकर्म्मान्यत्वस्य परम्परया भाने गुणकर्म्मान्यत्वं सत्ता च सम्बन्धः, तेन गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्ताश्रयत्व-सत्त्वेऽपि गुणादौ न तादृश-धीरिति तत्तुच्छं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तावानिति–प्रतीतौ गुण–कर्म्मान्यत्वस्य विशेष्य विशेषण-घटित-परम्परासम्बन्धेनाप्रकारत्वात्, अतएव गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्टसत्तायाश्च समवायेन साध्यत्वं तत्र तत्रोक्तं समवायेन तदभावस्य प्रतिपादनञ्च सङ्गच्छते, इतरथा सर्व्वं दुर्घटं स्यात्।

---

(१) गुणादाविति नास्ति ग।

दीधितिः।

एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य-साध्य-सम्बन्धाप्रसिद्धिः, गुणवत् गुण-कर्म्मान्यत्वे सति जाति-मत्त्वादित्यादौ जातित्व-घटक-नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्म्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम्।

दीधिति-प्रकाशः।

"एतेन" तादृशानवच्छेदकत्व-निर्व्वचनेन। ननु प्रमेयत्व-रूपेण मेयानवच्छेद्यत्वं आर्द्रेन्धनज-वह्नित्वावच्छिन्न-सम्बन्धितायां प्रसिद्धमत आह "गुणव"दिति। अत्र गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्टत्वं हेतुतावच्छेदकं, समवायेन हेतुता बोध्या। "जातित्व-घटकनित्य-त्वादे"रित्युपलक्षणं तद्घटकस्य सर्व्वस्यैव निष्प्रयोजनत्वात्, परन्तु यत्किञ्चिद्विशेष्यानिर्द्देशे तादृशविशिष्टत्वस्य सत्यन्तसमभिव्याहारेण प्रतिपादनासम्भव इति। यद्यपि गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्ट-जातित्वा-वच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या न तत्रातिव्याप्तिस्तथापि प्रकृत-साध्य-सम्बन्धि-तानवच्छेदकत्वं साधनतावच्छेदके वाच्यम्। अत एव साध्य-विशिष्टस्यैवेत्यादिना तथैव दर्शयिष्यति।

दीधितिः।

अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन। तथा च साध्य-विशिष्टस्य साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदक-साधनता-

वच्छेदकावच्छिन्न-साधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्य्यवस्यति। उपदर्शित-शीतस्पर्शान्यत्वादि-वारणाय "तत्रेत्यादि"। "तत्र" साधनतावच्छेदक-विशिष्टे साधने, "विशेषणं" साध्य-शून्याद्व्यावृत्त्यौपयिकं, यत्सामानाधिकरण्य-विशिष्ट-प्रकृत-साधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत्, साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-सामान्यात् साध्य--विशिष्ट--प्रकृत--साधनाधिकरण-सामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति तु समुदयार्थ-निष्कर्ष इत्याहुः (१)।

दीधिति-प्रकाशः।

प्रागुक्तानुपपत्तेराह "अवच्छेदकत्वञ्चे"ति, प्रकृतसाधनस्य वारद्वय-प्रवेशे गौरवं तदुपेक्ष्य निष्कृष्टार्थमाह "तथाचे"ति। "साध्य-विशिष्टस्ये"ति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्यविशिष्टस्येत्यर्थः। तेन गुणकर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तावान् जातेरित्यादौ गुण-कर्म्मान्यत्वस्य च, शुद्धसाध्य-विशिष्ट-साधनाव्यापकत्वेऽपि नाव्याप्तिः। अत एव साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वमित्यत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वं वाच्यम्, अन्यथा जातित्वस्य सत्ता-सम्बन्धितावच्छेदकत्वेन तत्रैवाव्याप्तिः। इदं द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वादावव्याप्ति-वार-

(१) व्यावर्त्तकमित्यप्याहुरिति हस्तलिखित-पुस्तके।

णाय "साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्ये"ति (१)। "उपदर्शिते"ति, निःस्नेहं स्पर्शादित्यादाविति भावः। शीत-पदस्य गुणि-परत्व-भ्रम-वारणाय "स्पर्शे"ति (गुण-परत्वे तु तस्योपाधित्वमिति भावः) (२)। स्पर्शान्यत्वे यथाश्रुतं मिश्र-व्याख्याते तत्र विशेष णत्वञ्च (३) न सम्भवतीति तदपि दूषयितुं "शीते"ति। शीत-स्पर्शान्य-स्पर्शत्वे सम्बन्धितावच्छेदके शीत-स्पर्शान्यत्वस्य तादृश-विशेषणत्वेनातिव्याप्तेरनुद्धारादिति भावः। आदिना द्रव्यं सत्त्वा-दित्यादौ रूपान्यत्वादि-परिग्रहः।

द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साध्य-शून्ये गुणादौ सत्तायाः सत्त्वेन गुण-कर्म्मान्यत्वादेर्व्यावर्त्तकत्वासम्भवादाह "यत्सामानाधिकरण्ये"ति, गुण-कर्म्मान्यत्व-विशिष्ट-सत्तायामपि साध्य-शून्य-गुणादि-वृत्तित्वा-भावादाह "साध्याभाव-विशिष्टे"ति, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वा-दित्यत्र कर्म्मान्यत्वेऽव्याप्ति वारणाय "प्रकृते"ति साधनताव-च्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ कर्म्मान्यत्वस्य साध्याभाव विशिष्ट-सत्तावत्-कर्म्म-व्यापकत्वादतिव्याप्तिरत आह "सामान्या"दिति, द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वे-ऽव्याप्ति-वारणाय द्वितीयदले "प्रकृते"ति पूर्व्वोक्तार्थकम्। द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र घटत्वादावतिव्याप्ति-वारणाय "सामान्यस्ये"ति, इत्यञ्च साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरण-सामान्य-भेद-

(१) साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेतीत्येवं युक्तम्।

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठोनास्ति ग।

(३) स्पर्शान्यत्वे यथाश्रुत-मिश्र-व्याख्यातञ्च विशेषणत्वमिति ख।

व्याप्यतावच्छेदकं यत् साध्य-विशिष्ट-प्रकृत-साधन-व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं फलितार्थः। न तु साध्याभाव-विशिष्ट-प्रकृत-साधनाधिकरणत्व-व्यापकी--भूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यत्-साध्य-विशिष्ट-साधन-व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः। तथा सति पूर्व्वकल्पाभेदः स्यादिति।

दीधितिः।

केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं, तथा च सामानाधिकरण्य-प्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते, अवच्छेदकीभूत-सामानाधिकरण्य-प्रतियोगीति यावत्। अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् गुरोरप्युपाधि-सामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव। यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूत-रूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्य-द्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्य अनित्य-द्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाण-लक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्य-सामानाधिकरण्य-न्यूनातिरिक्तवृत्ति, तथापि हेतुनिष्ठ-साध्य-सामानाधिकरण्यस्य हेतु-निष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम्।

दीधिति-प्रकाशः।

सार्व्वभौम-मतमवलम्ब्याह "केचित्त्वि"ति। सामानाधिकरण्य-

प्रत्यासत्त्याऽवच्छेदकत्वे विवक्षणीये सामानाधिकरण्यस्य शब्दार्थतां दर्शयितुम् आह "विशेषणं सामानाधिकरण्य"मिति। उपाधेर्हेत्ववृत्तित्वेन कथं तन्निष्ठं सम्बन्धितावच्छेदकत्वमत आह "तथाचे"ति। सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन विशिष्ट-बुद्धौ मानाभावान्न तस्य प्रत्यासत्तित्वम् अत आह "अवच्छेदकीभूते"ति। धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनज-वह्नित्वमेव स्वरूप-सम्बन्ध-रूपमवच्छेदकं लाघवान्न तु तादृश-सामानाधिकरण्यं गौरवादित्यतोऽन्यथाऽवच्छेदकत्वं निर्वक्ति "अवच्छेदकत्वञ्चेद"-मिति। प्रत्यक्षो रूपादित्यत्र महत्त्वस्य न संग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत्वा-भाव-विशिष्ट-रूपवति चक्षुरादौ महत्त्वस्य सत्त्वेन वक्ष्यमाण-लक्षणाभावादत "उद्भूते"ति। प्रत्यक्ष-योग्यत्वञ्च साध्यं, तेन प्रत्यक्षा-विषयस्याप्युद्भूतरूपवतो महत्त्व-सत्त्वेऽपि न क्षतिः।

अत्र प्रत्यक्षत्व-सामानाधिकरण्यं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्व-सामानाधिकरण्यं महत्त्व-सामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ न तत्र प्रत्यक्षत्वादि सामानाधिकरण्यं "तथापी"त्यादौ हेतुतावच्छेदकाव-च्छिन्न-हेतुर्वाच्य इति तद्द्व्याप्तिं दर्शयितुमुदाहरणान्तरमाह "महानि"ति वक्ष्यमाण-लक्षणाक्रान्त्यर्थं हेता"वनित्ये"ति, तेन महत्त्व-विशिष्ट-द्रव्यत्ववति गगनादौ अनित्य-समवेतत्वस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः। अत्र महत्त्व-सामानाधिकरण्यं गगनत्वादौ तत्र नानित्य-समवेतत्व-सामानाधिकरण्यम् अनित्य-समवेतत्व-सामा-नाधिकरण्यं गुणत्वादौ तत्र न महत्त्व-सामानाधिकरण्य-मिति। "तथापी"त्यादि-हेतु-पद-द्वयं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-

हेतु(१)परं, तेन महाननित्यद्रव्यत्वादित्यत्र शुद्ध-द्रव्यत्वे गगनावच्छेदेन महत्त्व-सामानाधिकरण्यवति तदवच्छेदेनानित्य-समवेतत्व-सामानाधिकरण्य विरहेऽपि नाप्रसङ्गः। न वा इदं द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ शुद्ध सत्तायां कर्म्माद्यवच्छेदेन द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्याभाववत्यां तदवच्छेदेन गुणान्यत्व-सामानाधिकरण्य-सत्त्वेऽपि गुणान्यत्त्वेऽव्याप्तमिति (२)। अत्र चोभयत्रानतिरिक्त-वृत्तितावच्छेदक एव हेतु-निष्ठत्वंनिवेश्यम्, न त्वन्यून-वृत्तितावच्छेदकेऽपि वैयर्थ्यादिति ध्येयम्।

दीधितिः।

सत्त्व-निष्ठ-द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठ-कर्म्मान्यत्व-सामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति, गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्न-वृत्तिकत्वात्। पृथिवीत्वादि-सामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्न-वृत्त्यभाव-प्रतियोगित्वात्। साध्य-व्यापकानां सद्धेतावुपाधित्व-वारणाय साधनतावच्छेदक-भिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः।

दीधिति-प्रकाशः।

द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्म्मान्यत्वे पृथिवीत्वादौ चातिप्रसङ्गं (३) निरस्यति "सत्त्वनिष्ठे"त्यादिना, "तन्निष्ठे"ति सत्तानिष्ठेत्यर्थः।

(१) हेत्विति नास्ति ग। (२) अव्याप्तिरिति ग। (३) अतिव्याप्तिप्रसङ्गमिति ग।

"अतिरिक्त-वृत्ती"ति सत्तानिष्ठद्रव्यत्व–सामानाधिकरण्यस्यातिरिक्त-वृत्तीत्यर्थः (१)। एवमुत्तरत्रापि। "तदभावो" द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्याभावो, "जलादा"विति, "तदवच्छेदकं" द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यावच्छेदकं, जलाद्यवच्छेदेन सत्तायां द्रव्यत्व-सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् पृथिवीत्वादि-सामानाधिकरण्यस्य चासत्त्वादित्यर्थः। "साध्यव्यापकानां" वह्न्यादि-व्यापकानां द्रव्यत्वादीनाम्। "सद्धेतौ" धूमादौ, धूमनिष्ठ-द्रव्यत्वादि-सामानाधिकरण्यस्य साधनतावच्छेदक-भिन्नात्मकत्वेऽपि स एव दोष इत्यतः "तदनवच्छेद्ये"ति, इदञ्च साध्य-सामानाधिकरण्ये विशेषणं, तेन नातिप्रसङ्गः। अत्र कल्पे प्रागुक्तरीत्या सामानाधिकरण्यस्य नाव्याप्यवृत्तित्वमित्यस्वरसः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अत एव च तत्र (१) साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्न-साध्य-व्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवं, व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्य-तदभावयोर्विरोधेनावच्छेदक-भेदं विना तदुभय-सम्बन्धाभावादवश्यं साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप (२) मस्ति, तदेव च साधनावच्छिन्न-साध्य-व्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः।

---

(१) च तत्रेति सोसाइटिमुद्रितपुस्तके वर्त्तते, परन्तु क्वचिन्मुद्रितपुस्तके नास्ति।

(२) रूपमिति सोसाइटीमुद्रितपुस्तके नास्ति।

---

(१) वृत्तीत्यन्वय इति ग।

दीधितिः ।

ननु सर्व्वत्र सोपाधौ सर्व्वेणोपाधिना साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति न नियमः, अयं प्रत्यक्षो-मुर्त्त-त्वादित्यादावुद्भूत रूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्याह "अत-एव च तत्र"ति यत एवोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्व-सम्भवः । अत एव तत्र तादृश-नियम-वादि-मते इदं लक्षणमिति।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु घटः प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादौ व्यभिचारोन्नायकतया उद्भूत-रूपवत्त्वादेरुपाधित्वं सर्व्व-सम्मतमेव, तस्य च निरुक्तावच्छे-दकत्वाभावात् "स एव तत्र विशेषणमुपाधि"रिति नियमः कथमिति शङ्कते "नन्वि"ति। यत्किञ्चित् सोपाधौ सर्व्वेणो-पाधिना साध्य-सम्बन्धोऽवच्छिद्यत इति नियमोऽस्त्येवेति यथा शब्दवान् कालाकाशान्यतरत्वादित्यादावतः "सर्व्वत्रे"ति। सर्व्वत्र सोपाधौ साध्य-समनियतस्योपाधेर्निरुक्तावच्छेदकत्व-सम्भ-वादाह "सर्व्वेणे"ति। "तदसम्भवात्" प्रत्यक्षत्वाभाव विशिष्टमूर्त्त-त्ववति परमाणौ उद्भूत-रूपवत्त्वस्य सत्त्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वासम्भ-वात्। शुद्ध साध्य-व्यापके साधनस्य न तद्व्याप्यतावच्छेदकत्व-सम्भवो(१)ऽतएवा(२)द्रेन्धनादिकमुपेक्ष्य यथाश्रुत-वक्ष्यमाण-लक्षणा-

(१) साधनस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वासम्भव इति ग।

(२) एवेति नास्ति ग।

तिव्याप्तिं दर्शयितुं साधनावच्छिन्न-साध्य-व्यापकमेवोदाहृतवान्। "तथात्व-सम्भवो" निरुक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-सम्भवः, "तत्र" "उपाधौ" "तादृश-नियम-वादि-मते" निरुक्त-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-नियम-वादि-मते। "इदं लक्षण"मिति तथा च लक्ष्यतावच्छेदकमिव लक्षणमपि तद्व्यावृत्तमेवेति, लक्ष्यतावच्छेदकेन तदसंग्रहो न दोषायेति भावः।

दीधितिः।

साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभाव-विशिष्ट-साधन-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वं तादृश-साधना-सामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितम्। तेनोपदर्शितोद्भूत-रूपवत्त्व-व्युदासः।

दीधिति-प्रकाशः।

यथाश्रुत-लक्षणेनोद्भूत-रूपवत्त्वादेरवारणादाह। "साधनाव्यापकत्व"मिति। उद्भूत-रूपवत्त्वादेरपि द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृश साधन व्यापकत्वादाह "तादृश-साधन-सामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसित"मिति। तथा च तादृश-साधन-व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यदुपाधितावच्छेदकं तद्वत्त्वमर्थः। तेन जातिमान् भावत्वादित्यादौ साध्याभाव-विशिष्ट साधनाधिकरणे जात्यादौ समवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या सत्त्वादावुपाधौ

नाव्याप्तिः। पदव्यावृत्तिश्च पूर्व्वोक्ता ग्राह्या। "उपदर्शिते"ति। प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यत्रोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादेरुपाधित्व-व्युदास इत्यर्थः।

दीधितिः।

अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावति-व्याप्तिः, साध्य-व्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रा-तनयत्वादित्यादौ शाक-पाकजत्वादाव-व्याप्ति-रत उक्तं "साधनावच्छिन्ने"त्यादि। साध्याभाव-सम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्य-सम्बन्धस्यावच्छेद-भेदं विना-नुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधि-फलं। तद-समर्थानाञ्चोपदर्शितोद्भूत-रूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह "व्यभिचारिणी"ति। व्यभिचारः स-पक्ष-विपक्ष-वृत्तित्वम्।

दीधिति प्रकाशः।

"प्रत्यक्षः" प्रत्यक्ष-स्वरूप-योग्यः तेन घटत्वादौ (१) न सत्यन्ता-सम्भवः। "साध्यव्यापकत्वेन" साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-साध्य-व्यापकत्वेन, (तेन गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वे नाव्याप्तिः)(२)। ननु व्यभिचारोन्नयन-रूपोपाधि फलस्यो-

---

(१) घटत्वादाविति नास्ति घ।

(२) ( ) एतच्चिह्नितपाठो नास्ति घ।

द्भूत-रूपादावपि सत्त्वेन तद्वारणमेव किमर्थमित्याशङ्कायां (१) मूलं योजयति"साध्याभावसम्बन्धिनी"त्यादिना,"सम्बन्धः" सामानाधिकरण्यम् । "तदसमर्थानां" तादृशोपपादानासमर्थानाम् । केवलविपक्ष-गामिनि विरुद्धे साध्य-सम्बन्धासम्भवेन तादृश-विरोधासम्भवादित्यत आह "सपक्ष-विपक्षे"ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छते। अन्यथा व्यभिचारादेव अव्रागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

दीधितिः ।

अथ विपक्षगामित्व-रूप-व्यभिचारोन्नयनमेव उपाधि-फलं, तच्चोद्भूत-रूपादीनामप्यस्तीत्यत आह "अतएवे"ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएवेतो"ति "व्यभिचारे चावश्यमुपाधि"रिति ग्रन्थेन (२) व्यभिचारस्योपाधि-व्याप्यत्वं प्रदर्श्यते, तत्-फलञ्च व्यभिचारेणोपाध्यनुमानं व्यभिचारोन्नयनस्य उपाधिफलत्वे व्यभिचारे ज्ञाते उपाध्यनुमानं व्यर्थमेव स्यादतो विरोध-भञ्जनमेवोपाधि-फलमिति मूलार्थः ।

---

(१) इति शङ्कायामिति ग । (२) ग्रन्थेनेति नास्ति घ ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत एव च (१) तस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप-लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते (२) । लक्षणन्तु साध्य-साधन-सम्बन्ध-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं, विषम-व्याप्तस्तु नोपाधि-पद-वाच्यः, उपाधि-पद-(३)प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वं, अप्रयोजक-साध्य-व्यापक-व्यभिचारिणोरप्युपाधितापत्तेरिति ।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधितिः ।

यत एव साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूपं व्याप्तिः,

---

(१) चकारो नास्ति हस्तलिखितपुस्तके ।

(२) जवाकुसुमवदसावुपाधिरुच्यते इति हस्तलिखितपुस्तके ।

(३) उपाधिपदेति नास्ति सोसाइटिमुद्रितपुस्तके ।

सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

प्रभाकर-मतोपष्टम्भेन अतएव-त्रयं व्याख्यायाचार्य्य-मतोपष्टम्भेन चतुर्थमतएवेत्यादि-व्याचिख्यासुराह (१) "यत एवे"ति । "स्वाभाविकं" किञ्चिदनवच्छिन्नम् ।

दीधितिः ।

अत एव स्व-समीप-वर्त्तिनि स्व-समानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्व-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूप-लक्षण-व्याप्ति-संक्रामकतया साध्य-व्याप्यस्यैव उपाधित्वमाचार्य्यैरनुमन्यत इत्याह "अतएवे"ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"अतएव" स्वाभाविक-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितानवच्छेदकत्वादेव । अन्यथा स्वाभाविक-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्र विशेषणतया साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-प्रतीत्युपपादकत्व रूपं, साध्य-सम्बन्धि-तावच्छेदकत्व-भ्रम-जनकत्व-रूपं वा तत् संक्रामकत्वमनुपपन्नमेव स्यादिति भवत्युपष्टम्भो-

---

(१) व्याचिख्यासुराचष्टे इति ख ।

पष्टम्भकतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदक-लक्षणा व्याप्तिरित्यस्योपयोगः। उपाधिपद-निविष्टस्य उपपदस्यार्थमाह "स्वसमीपे"ति। सामीप्यं नात्र संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वरूप(५)मित्याह "स्वसमानाधिकरणे"ति। "संक्रामकतये"ति स्वविशिष्ट-हेतुतावच्छेदकस्य साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-बुद्ध्युत्पादनेनोपाधेर्हेतौ साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकत्व-संक्रामकत्वमिति भावः। "साध्य-व्याप्यस्यैवे"ति एवकारेण विषम-व्यापक-निरासः। विषम-व्यापके स्वनिष्ठ-साध्य-व्याप्तेरभावेन तत्संक्रामकत्वायोगादिति भावः।

दीधितिः।

साध्य-न्यूनवृत्तौ उपाधि-व्यवहारं दूषणौपयिक-रूपस्यावश्यं वाच्यतया उपाधि-पदस्य योगरूढ़ित्व-व्यवस्थापनेन निराकुरुते "लक्षणन्त्वि"ति। "लक्षणं" दूषणौपयिकं रूपम्। "साध्ये"ति, अत्र साध्य-व्यापकमात्रं विवक्षितं, तावतैव साधनवति तद्व्यतिरेकेण साध्य-व्यतिरेकानुमान-सम्भवात्। साधनवति व्यापक-निवृत्त्या साध्य-साधन-सम्बन्ध-निवृत्ति-सिद्धौ अर्थात् साध्य-निवृत्तिः सिध्यतीति प्रकारान्तर-प्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः। रूढ्या न्यून-वृत्तौ उपाधित्व-व्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-वृत्तौ तन्निरस्यति

---

(५) रूपमिति नास्ति ग।

"विषमे"ति, प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकं व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति । "उपाधित्वं" उपाधिपद-प्रवृत्तिनिमित्तम् । "उपाधिता" उपाधि-पद-वाच्यता ।

दीधिति प्रकाश: ।

"साध्य-न्यूनवृत्तौ"साध्याव्यापके साध्य-व्याप्ये वा। "वाच्यतये"ति "उपाधि पदस्ये"ति मध्यस्थितमनुषज्यते । समव्याप्तस्यैव लक्ष्यत्वेन विषमव्याप्त-साधारणत्वान्नास्य लक्षणत्वं घटत इत्यत आह "दूषणोपयिक"मिति। "साधनवतीति" साध्य-व्यभिचारोन्नयनमुपपादयितुम्। "तद्व्यतिरेकेण" साध्य-व्यापक-व्यतिरेकेण, तर्हि सम्बन्ध-व्यापकत्वोत्कीर्त्तनं किमर्थं अत आह "साधनवती"ति। "साधनवति" साधनवत्त्वेन ज्ञाते, अर्थात् साधनवत्त्वे सति साध्य-साधन-सम्बन्धाभावात् । "प्रकारान्तरं" उपाध्यभावातिरिक्तेन व्यभिचारानुमानप्रकारम् । "परं तथाविधोक्ति"रिति न तु लक्षणे तथैव निवेश इति भाव: । "त"मुपाधि-व्यवहारम् ।

विषम-व्याप्तेऽपि रूढ़ि-प्रवृत्ति-निमित्त-सत्त्वादाह "यौगिक" मिति । "योगार्थानादर"मिति, तथा च विषमव्याप्तेऽप्युपाधिपदं मुख्यमेवेति भाव: । अप्रयोजकत्वादावपि व्यभिचारोन्नायकत्व-रूपोपाधित्व-सत्त्वेनेष्टापत्त्यापादानं न घटते इत्यतो व्याचष्टे "उपाधि-पदे्ति" । अप्रयोजकत्वादावुपाधिपदाप्रयोगान्नेष्टापत्तिरिति भाव: ।

दीधितिः ।

योगादरे तु लाघवात् साध्य-व्यापकतामात्रे रूढ़िरिति भावः ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-प्रकरणं समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

ननु योगादरेऽपि (१) व्यभिचारोन्नायकत्वमेव रूढ़ि-विषयतावच्छेदकत्वमस्त्वत आह "योगे"ति । "लाघवा"दिति साध्य-व्यभिचारानुमापक-कोटि-प्रविष्टत्वापेक्षया साध्य-व्यापकत्वस्य लघुत्वादिति भावः । "साध्य-व्यापकतामात्र" इति, स्व-निष्ठ-व्याप्ति-संक्रामकतयैव साधना-व्यापकत्व-लाभा"न्मात्र" इति ।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे अनुमानखण्डे अतएव-चतुष्टय-प्रकरण-व्याख्या समाप्ता ।

---

(१) यौगिकादरेऽपीति ष ।

अथ व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरणे

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शन-गम्या, दर्शनानां प्रत्येक महेतुत्वात्, आशु-विनाशिनां क्रमिकाणां मेलका-भावात् । न च तावद्दर्शनजन्य-संस्कारा इन्द्रिय-सह-कृता व्याप्ति-धी-हेतवः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्व-कल्पनादिति वाच्यम् । समान-विषये स्मरणे प्रत्यभि-ज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्ति-ज्ञानं जन्येत अन्यथातिप्रसङ्गः ।

अथ व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरणे

दीधितिः ।

व्याप्ति-स्वरूपं निरूप्य परमत-निराकरण-पूर्व्वकं स्व-मतेन तद्-ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकर-मत-मुपदर्शयति "सेय"मित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ? मिलनमपि स्वरूपतो व्यापा-रतो वा? आद्ये "दर्शनाना"मिति। द्वितीये "आश्वि" ति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिरानामपि सहोत्-पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् । तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते "न चे"ति, व्यापक-साध्य-सामानाधिकर-

ण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्य-सामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वात् अगृहीत-व्यापकत्वांश-ग्रहे सह-चार-दर्शन-जन्य-संस्काराणां हेतुत्वं वाच्यम्। तच्च न सम्भवति भिन्न-विषयकत्वादित्याह "समाने"ति। भ्रमस्त्वगृहीत-भेदं ज्ञान-द्वयं न तु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः।

अथ व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणे दीधिति-प्रकाशः।

व्याप्ति-ग्रहोपाये कथनीये प्रथमं प्राभाकर-मतोपन्यासं सङ्गमयन्नाह "व्याप्तौ"ति (क)। (ख) प्रत्येक-पद-स्वरसाद्विकल्प-

---

(क) मूले सेयमित्यादि। नन्वत्र साध्ये भूयोदर्शनग्राह्यत्वं किं त्रित्ववद्दर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं, त्रित्ववद्दर्शननिष्ठफलोपधायकतायां निरूपकीभूतग्रहविषयत्वं वा, त्रित्ववद्दर्शननिष्ठसहचारदर्शनत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित जन्यतायां विषयतयावच्छेदकत्वं वा? नाद्यः, तादृशजनकत्वाप्रसिद्धेः। न द्वितीयः, तादृशत्रित्वपर्य्याप्त्यधिकरणदर्शनस्य फलोपधायकत्वाप्रसिद्धेः। न तृतीयः, एतादृश-भूयोदर्शनगम्यत्वस्य सर्व्वैरेवाङ्गीकृतत्वेन बाधात्। किञ्च दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वरूपहेतोः पक्षावृत्तितया स्वरूपासिद्धिः। न च सहचारदर्शननिष्ठहेतुतायां निरूपकतानवच्छेदकत्वं तदर्थ इति वाच्यम्। तादृशहेतुतायाः सर्व्वसिद्धत्वेन स्वरूपासिद्धितादवस्थ्यात्। न च भूयोदर्शननिष्ठफलोपधायकत्वानिरूपकग्रहविषयत्वं तदर्थः, तादृश-प्रत्येक-दर्शन-निष्ठफलोपधायकतात्रये व्याप्तिग्रहत्रयस्य निरूपकत्वादन्यस्याप्रसिद्धेरिति। चेन्नैवं प्राभाकरनये उपाध्यभावो व्याप्तिः, स च केवलाधिकरण-स्वरूपो धूमाद्यात्मकः प्रथमदर्शनेन गृह्यते। तथाच व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यविषयित्वाव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं साध्यं हेतुश्च एतद्दर्शननिष्ठफलोपधायकतानिरूपकत्व-तद्दर्शननिष्ठफलोपधायकता-निरूपकत्व-तद्दर्शननिष्ठ-फलोपधायकतानिरूपकत्वैतन्त्रित्वावच्छिन्नाभाव-

इयमाह "दर्शनाना"मिति। "प्रत्येकं" दर्शनान्तर-निरपेक्षेण प्रातिस्विक-रूपेण तत्तद्व्यक्तित्वादिना। "हेतुत्वं" फलोपधायकत्वम्। ननु भूयोदर्शन-हेतुत्वे खण्डनीये "न चेत्यादिना" तज्जनित-संस्कार-हेतुत्व-खण्डनमकृतमतस्तत् सङ्गमयितुं विकल्पयति "मिलनमपी"ति। मिलनम् (ग) एकक्षणावस्थायित्वम्। "स्वरूपतः" स्वरूपाणां "व्यापारतः" तद्व्यापाराणाम्। "तृतीयं" व्यापरतो मिलनम्। वह्नि-सहचरितो धूम इत्याकारक-सहचार-दर्शनज-संस्कारस्य धूम-व्यापक-वह्निसमानाधिकरणो धूम इत्याकारकं व्याप्तिज्ञानं समान-विशेष्यकं भवत्येवातो मूलं सङ्गमयति "व्यापके"त्यादिना। "प्रथममेव" तादृश-संस्कार-मिलनात् पूर्व्वमेव। "भिन्न-विषयत्वात्" साध्य-विशेष्यक-व्यापकत्व-प्रकारक-ग्रहमपेक्ष्य धूम-विशेष्यक-साध्य-सहचार-प्रकारक-संस्कारस्य-भिन्न-विशेष्यत्वात् (१)। ननु शुक्ति-विशेष्यक-रज-

(१) विषयकत्वादिति ग।

व्याप्यविषयितानिरूपकत्वादिति। अथवा पर्य्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्ववद्दर्शनवृत्तित्व-व्याप्तिग्रहनिरूपितत्वैतदुभयाभाववति या फलोपधायकता तन्निरूपकीभूतग्रह-विषयत्वं साध्यं, पर्य्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्ववद्दर्शनावृत्तिफलोपधायकतानिरूपकीभूत-ज्ञानविषयत्वमिति निष्कृष्टार्थः, हेतुश्च पूर्व्ववदिति दिक्।

(ख) ५४४ पृः, दर्शनानामित्यादेर्हेतुत्वपरतयैव व्याख्यानसम्भवे दीधितौ विकल्पेन व्याख्यानासङ्गतेराह "प्रत्येकपद-स्वरसा"दिति। दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वे "आश्वि" त्यादेर्हेतुत्वासम्भवादिति भावः।

(ग) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपमिलनं आशुविनाशिनामपीत्यत आह "एकक्षणे"ति एकाधिकरणावच्छेदेनेत्यादिः।

त्व-प्रकारक-भ्रमे रजत-विशेष्यक-रजतत्व-प्रकारक-संस्कारस्य भिन्न विशेष्यकस्यापि हेतुत्वं (क) दृष्टमेवेत्यत आह "भ्रमस्त्वि"ति। ननु ज्ञान-द्वयं (१) भ्रम इत्यनुपपन्नं भेदाग्रह-कालीन-शुक्ति-रजत-गोचर-समूहालम्बनस्य धर्म्म-धर्म्मि-भावानवगाहनेऽपि तन्मते भ्रमत्वादत आह "नत्वि"ति, तथा च वैशिष्ट्यावगाहित्व-व्यवच्छेदे नियमो, न तु ज्ञान-द्वयत्वेऽपीति भावः। रजत-भ्रमस्य शुक्तौ रजतत्व-वैशिष्ट्यावगाहित्वेऽपि भिन्न-विशेष्यकत्वं (ख) स्यादत-स्तन्निराकृतमिति मन्तव्यम्।

---

(१) द्वयमेवेति ग।

(क) तथाच व्यभिचारेणोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या तद्भङ्गभयेन सहचारसंस्कारस्य व्यापकत्व-प्रत्यक्षे हेतुतानिरासोऽसङ्गत इति भावः।

(ख) तथाचोक्तव्यभिचारेणोक्तनियम एव न सिध्येदिति शेषः। नन्वत्र कीदृशो नियमः। न तावत् तत्संस्कारजन्य-ज्ञानविषयतायास्तत्संस्कारविषयताव्याप्यत्व-मिति नियमः, रजतविषयक-घट-विषयक-संस्कारद्वयजन्ये रजतं घटश्चेति समू-हालम्बने व्यभिचारात्। नापि संस्कारजन्य ज्ञानीय-रजतत्व-प्रकारता-निरू-पितविषयताया रजतत्व-प्रकारतानिरूपित-तत्संस्कारीय-विषयता व्याप्यत्वमिति नियमः, एकरजतविशेष्यक रजतत्व प्रकारकापर-रजतविशेष्यक-रजतत्व-प्रकारक-संस्कारद्वयजन्ये इदं रजतमिदं रजतमिति समूहालम्बने व्यभिचारात्। किन्तु तत्संस्कारनिष्ठ-जनकतानिरूपित-ज्ञाननिष्ठ जन्यतावच्छेदक-विषयतायास्तत्संस्का-रीय-विषयताव्याप्यत्वमित्येव नियमो वाच्यस्तथाच भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेऽपि व्यभिचाराभावेन व्यभिचारभिया "भ्रमस्त्वि"त्याद्युक्तिरसङ्गतैवेति। चेन्न संस्कारस्य स्वाविशेष्य-विशेष्यक-ज्ञानाजनकत्वनियमेन भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वे तादृश-नियमे व्यभिचार इत्याशयेन "भ्रमस्त्वि"त्यादि-ग्रन्थसङ्गतेः। न च रजतं घटश्चेति समूहा-लम्बने व्यभिचारेण कथं तादृश-नियम इति वाच्यम्। तादृश-समूहालम्बना-नङ्गीकारात्। अतएव मिश्रैरन्यथा ख्यातौ तथैवोक्तम्। न च संस्कारस्योपना-यकत्वमते सुरभिचन्दनमित्याद्युपनीतभाने व्यभिचाराच्चतादृश-नियमसम्भव इति

वाच्यम् । तस्यापि विशिष्ट-ज्ञानत्वानुपगमेन व्यभिचाराभावात् । अथ स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारो दुर्व्वारः । न च प्रत्यभिज्ञाया अपि विशिष्ट-ज्ञानत्वानुपगमान्न दोष इति वाच्यम् । तस्याः स्थैर्य्यसाधकत्वानुरोधेन विशिष्ट-ज्ञानत्वस्यावश्यकत्वात् । अतएव मूले पृथक्-प्रत्यभिज्ञोक्तेति चेन्न । तस्यास्तत्तावद्विशेष्यक-संस्कारजन्यत्वोपगमेन तत्ता-गोचरसंस्काराजन्यतया व्यभिचाराभावात् ।

केचित्तु नन्वत्र किं यो जन्य-ज्ञानीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताश्रयः स स्वीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताश्रय इति नियमः, किम्वा स्वीय-प्रकारता-निरूपित विशेष्यताश्रयो यः स स्वजन्य-ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति नियमः ? तत्र नाद्यः सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभसंस्कारे व्यभिचारात्, तज्जन्यज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित विशेष्यताश्रये चन्दने तदीय प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रयत्वाभावात् । नापि द्वितीयः तत्रैव व्यभिचारात् । तादृश-संस्कारीय-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यताश्रये सौरभे तज्जन्य ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रयत्वाभावात् । अथ स्वनिष्ठ-जनकतानिरूपित-जन्यतावच्छेदक-विषताश्रयो यः स स्वीयविषयताश्रय इति नियमस्तथाच स्वनिष्ठ-जनकता-निरूपित-जन्यतावच्छेदकविषयताश्रये सौरभे स्वीय-विषयताश्रयत्वसत्त्वात्, नोक्तसंस्कारे व्यभिचार इति चेन्न । शुक्तौ रजतमिति भ्रमस्थलेऽपि संस्कारीयजन्यतावच्छेदक-विषयतापर्य्याप्त्यधिकरण--रजतत्व-संस्कारीय-विषयतापर्य्याप्त्यधिकरणत्व--सत्त्वेन उक्तनियमे व्यभिचाराभावात् "भ्रमस्त्वि"त्यादि ग्रन्थानुत्थानादिति । चेन्नैवं तन्मते प्रत्यभिज्ञान-भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्थले संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वाभावेन तदुपनीतभानत्वावच्छिन्नं प्रति तद्गोचर-संस्कारस्य हेतुत्वं तत्ता-विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्ताविशिष्टविशेष्यक-संस्कारस्य हेतुत्वमितिरीत्या कार्य्यकारणभाव-द्वयं, तथाचैवं नियमः स्वीय प्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयो यः स तज्जन्य-ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रय इति । एवञ्च भ्रमस्थले व्यभिचार इत्यतो "भ्रमस्त्वि"ति । यदि च यत्र घटपटोभयगोचर-संस्कारे उद्बोधकवशात् केवलं घटस्मृतिर्जाता तत्र स्वीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रये पटे तज्जन्य-ज्ञानीय-प्रकारतानिरूपित-विशेष्यताश्रयत्वाभावात्तादृशसंस्कारे व्यभिचार इति विभाव्यते तदा संस्कारस्य स्वाविषय-विषयकज्ञानाजनकत्वमित्येव नियमोऽभ्युपेयते, एतच्च भ्रमात्मकोपनीतभानातिरिक्तस्थले ज्ञानस्योपनायकत्वमते न तु सविषयक-

तत्त्वचिन्तामणिः ।

किञ्च सम्बन्ध-भूयोदर्शनम् ? भूयःसु स्थानेषु दर्शनं (१) भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा, एकत्र रूप-रसयोर्द्रव्यत्व-घटत्वयोश्च व्याप्ति-ग्रहात्। एकत्रैव धारावाहिके तद्धी-प्रसङ्गात्। भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च।

अपि च पार्थिवत्व-लौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात्। तर्क-सहकृतं तथेति चेत्तर्हि सहचार-दर्शन-व्यभिचारादर्शन(२)सहकृतः स एव व्याप्ति-ग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन। न च तेन विना तर्क एव नावतरति, प्रथम-दर्शने व्युत्पन्नस्य तर्क-सम्भवात्।

दीधितिः ।

"न तथा" न व्याप्ति-ग्राहकं, व्यभिचारादर्शनं

---

(१) दर्शनमिति नास्ति सोसाइटीमुद्रित पुस्तके।

(२) व्यभिचारादर्शनेति नास्ति सोसाइटीमुद्रित पुस्तके।

त्वेनोपनायकत्वमते। तथाच सुरभिचन्दनमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानस्थले च स्मृतेरेवोपनायकत्वं न संस्कारस्येति न तत्र व्यभिचारः। प्रत्येक-गोचर-संस्कारादपि न समूहालम्बन-स्मरणं, समूहालम्बन-संस्कारेणैव समूहालम्बन-स्मरणाभ्युपगमादिति न तत्संस्कारेऽपि व्यभिचारः। एवं सति भ्रमस्थले स्वाविशेष्य-शुक्तिविशेष्यक-ज्ञानजनक-संस्कारे व्यभिचार इत्यतो "भ्रमांस्व"ति।

व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शन-सहचार-दर्शन-सहकृतस्तर्क एव व्याप्ति-ग्राहकः भूयोदर्शनन्तु क्वचित्तर्क-प्रवृत्तावुपयुज्यत इति निर्गलितम् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

अग्रे तथेत्यस्यान्यत्रापि सत्त्वा“न्न तथे”ति पाठं गृह्णन् व्याचष्टे “न तथे”ति । भूयो-दर्शनत्वाभावे साध्ये बाध इत्यतो व्याचष्टे “न व्याप्तिग्राहक”मिति, व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वे तेनैव तर्कोऽन्यथा-सिद्ध इत्यतो व्याचष्टे “व्यापारतये”ति, व्यापारेण च व्यापारिणो नान्यथा-सिद्धिरिति भावः (क) । तर्कस्य हेतुत्वे भूयो-दर्शनस्योपयोगित्वं दर्शयति “क्वचिदि”ति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

न चैवमेवास्तु, तर्कस्य व्याप्ति-ग्रह-मूलकत्वेनानवस्थानात् । जातमात्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्ति-हेत्वनुमिति-जनक-व्याप्ति-ज्ञानं तर्कं विनैवातो(१) नानवस्थेति चेत्, तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्ति-ग्रहे हेतुः । न च तद्भाववान्तरजातिरस्ति, सामान्य-प्रत्यासत्त्या-सर्व्वोप-

---

(१) विनेवेति क्वचित् पाठः ।

(क) न च व्यभिचारादर्शनस्य जन्यत्व-घटित-व्यापारत्वासम्भव इति वाच्यम् । अत्र योग-क्षेम साधारण-जन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

संहारादविनाभाव-ग्रहः सामान्य-रूपता च सकृ-
द्दर्शन-गम्येति भूयो-दर्शनापेक्षेति चेन्न, सामान्यस्य
हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवात्, न तु सामान्यतया ज्ञातस्य
तदनभ्युपगमाच्च। न च काकतालीयत्वादि-शङ्का-
व्युदासार्थं द्वितीयादि-दर्शनापेक्षेति वाच्यम् द्वितीयादि-
दर्शनेऽपि शङ्का-तादवस्थ्यात्।

दीधितिः।

नैयायिक-मतमाशङ्क्य निराचष्टे "न चैव"मिति।
"जातमात्रस्ये"ति, तथा च तन्मूलको व्याप्त्यन्तर-
ग्राहक-तर्कावतार इति भावः। "तर्ही"ति, न च
व्याप्ति-प्रत्यक्षं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु स्मरणमिति
न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात्।
न च जन्मान्तरीनः सः, जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोग-ताद-
वस्थ्यात्। अनादित्वेन च परिहारः परतो विचारयि-
ष्यते (१)। "न चे"ति, मानाभावात् तर्कस्य च हेतु-
त्वासिद्धेः। यदि चागृहीतस्यागृहीत-पुरोवर्त्ति-संसर्गस्य
वा प्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्त्तिनि तद्ग्रहो
मृग्यतां न तु सामान्यत्वेनेत्याह। "न त्वि"ति।

---

(१) विवेचयिष्यते इति हस्तलिखित पुस्तके।

दीधिति-प्रकाशः।

"व्याप्त्यन्तरे"ति। यद्यपि तृप्ति-साधनत्व-निरूपित-स्तन-पानत्व-निष्ठ-व्याप्तेर्व्वह्नि-धूम-व्याप्ति-ग्राहक-तर्क-मूलत्वे मानाभाव-स्तथापि तद्व्याप्ति-ज्ञानमेव सर्व्वत्र तर्के मूलमिति भ्रान्तस्यैवेय-माशङ्केति भावः। अकारणक-कार्य्योत्पत्ति-शङ्का-निरास-द्वारा वह्नि धूम-व्याप्ति-ग्राहक-तर्केऽप्यस्यो(क)पयोगित्वमित्यप्याहुः (ख)।

केचित्तु यथा जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं तर्कं विना भवति तथा वह्नि-धूम-व्याप्ति-ग्राहक-तर्क-मूल-व्याप्ति-ज्ञानमपि तर्कं विना भविष्यतीति प्रतिबन्धि-विधयामूलं योजयन्तीति। "तत्तु"जात-मात्रस्य तादृश-व्याप्ति-ज्ञानन्तु। "विना अनुभव"मिति, तथा च तदनुभवः प्रत्यक्षात्मक एव वाच्यः। शाब्दबोधादेः पदार्थ-स्मृत्यादि-पूर्व्वकत्वात् एवञ्च तत्रैव तर्कस्य व्यभिचार इति भावः। "सः" तादृश-व्याप्त्यनुभवः। "पर्य्यनुयोग" इति जन्मान्तरेऽपि तर्कापेक्षा-यामनवस्था तदनपेक्षायां व्यभिचार इत्यर्थः। "अनादित्वेने"ति अनाद्यनवस्था वीजाङ्कुरवन्न दोषायेत्यर्थः (१)। "परत" इति यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलमित्यादिना ग्रन्थकारेणैव तत्कल्पाश्रयणीय-त्वादिति भावः। अवान्तर-जात्यभावे हेतोरदर्शनात्तं पूरयति "मानाभावादि"ति। तर्क-जन्यतावच्छेदकतयैव तादृश जातिः

(१) न दोषायेति भाव इति ग।

(क) तृप्तिसाधनत्व-निरूपितस्तनपानात्व-निष्ठ-व्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः।

(ख) वक्ष्यमाणमूलोक्तरीत्या स्वक्रियाव्याघातादेवाकारणककार्य्योत्पत्तिशङ्का-निराससम्भवोऽत्रास्वरस "आहु"रित्यनेन सूचितः।

स्यादत आह "तर्कस्य चे"ति। "न तु सामान्यतये"त्यस्य व्यावर्त्त्यं दर्शयितुमाह "यदि चे"ति। पूरोवर्त्तिनि शुक्तित्व-ग्रह-प्रतिबन्धक-दोष-सत्त्व-काले शुक्तित्व-स्मृतिमतोऽपि शुक्तित्व सामान्य-लक्षणया ज्ञानाभावादाह "अगृहीत-पूरोवर्त्ती"ति। "तद्ग्रहः" सामान्य-ग्रहः। (मूले काकतालीयत्व-शङ्का व्यभिचारशङ्का) (१)।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नन्वनौपाधिकत्व-ज्ञानं व्याप्ति-ज्ञाने हेतुः तद्देश-काल--तत्रावस्थित--घटादीनामुपाधित्व-शङ्का-निरासः कस्यचित् साधन-व्यापकत्व-ज्ञानेन कस्यचित् साध्या-व्यापकत्व-ज्ञानेन स्यात्। तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न अयोग्योपाधि-व्यतिरेकस्यानुमाना-धीन-ज्ञानत्वेनानवस्थापातात्।

दीधितिः :

साध्याव्यापकत्वं साध्य-सामानाधिकरणाभाव-प्रतियोगित्वं, तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्ति-वृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृश-व्यक्त्यन्तर-ग्रहं विना न सम्भवति इति भूयोदर्शनापेक्षा।

---

(१) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति घ।

दीधिति प्रकाशः ।

साध्याव्यापकत्व-ज्ञाने भूयोदर्शनस्योपयोगं दर्शयति "साध्याव्यापकत्व"मित्यादिना "तादृशे"ति" । स्वानधिकरण-साध्याधिकरण व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ साध्य-साधन-सहचरित-धर्म्मान्तराणामुपाधित्व-संशये न व्याप्ति-ग्रहः । अतस्तेषामनुपाधित्व-ज्ञानं भूयोदर्शनाधीन-साध्याव्यापकत्व-ज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयो-दर्शनापेक्षा, अत एव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न वार-संख्या-नियमो न वाऽननुगमः । यद्यपि चान्यस्य साध्य-व्यापकत्व-साधनाव्यापकत्व-संशयो नान्य-व्याप्ति-ग्रह-प्रतिबन्धकस्तथापि तदाहित-व्यभिचार-संशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न । अयोग्योपाधि-संशयाधीन-व्यभिचार-संशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् । स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम् । अपि च भूयो-दर्शनाहित-संस्कारो न वहिरिन्द्रिय-सहकारी, तद्व्यापारं विनापि च सहचारादि-ज्ञानवतो व्याप्ति-ग्रहात् । नापि मनसः, इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शन-जन्य-संस्कारस्य तज्जन्य-स्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः ।

दीधितिः ।

तदाहितः संस्कारो वहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा आद्ये "तद्व्यापारं विने"ति । द्वितीये "नापी"ति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

(मूले पूर्व्वमनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्ति-ग्रहे हेतुरित्युक्तं इदानी-मुपाधिज्ञानाभावस्तद्धेतुरित्याशङ्कते "अथे"त्यादिना) (१) वहि-रिन्द्रिय-व्यापार-दशायां वहिरिन्द्रिय-सहकारिणोऽपि तद्व्या-पारासत्त्व-दशायां मनः सहकारित्व-सम्भवा"त्तद्व्यापारं विने"ति मूलमनुपपन्नम् अतो मात्रपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे "तदाहिते"-त्यादिना ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

तस्मात् परिशेषेण (१) सकृद्दर्शन-गम्या सा, तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः । अभावश्च केवलाधिकरणं तत्काल-सम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्-ज्ञानं वा, तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना, न चाधिकस्तद-भावोऽस्ति । न च प्रतियोगि-ज्ञानं अधिकरणादि-ज्ञान-जनकं, येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात् । एव-

---

(२) ( ) एतच्चिह्नितः पाठो नास्ति घ ।

(१) परिशेषादिति दीधितिकृत् सम्मतः पाठः ।

मुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते, उपाध्यभाव-व्यवहारस्तु तद्विषयमपेक्षते दीर्घत्वादि-व्यवहार इवावधि-ज्ञानम् । न चैवं रासभ-सम्बन्ध-तुल्य-वह्नि-धूम-सम्बन्ध-ज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधि-स्मरणे सत्युपाधि-तद्व्याप्येतर-सकल-तदुपलम्भक-समवधाने चोपाध्यनुलम्भ-सहितस्य केवलाधिकरण-ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वात्, तद्व्यवहार-हेतुत्वाच्च ।

दीधितिः ।

"परिशेषात्" साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकातिरिक्तानपेक्ष-ग्रहकत्वात् । उपाध्यभाव-ग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निरस्यति, "तथाही"ति । "उपाधि-स्मरण" इत्यादि । नन्वेवं असन्निकृष्टादि-हेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधि-योग्यानुपलम्भ-विरहादतः आह "तद्व्यवहारेति" तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमिति-हेतुः तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् । "उपाधि-स्मरण" इत्यादि तु तत्कारण-प्रदर्शन-परम् । अभावत्वञ्च इदमिह नास्तीति प्रतीति-साक्षिकः स्वरूप-विशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यदेतत् । एवञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः ।

दीधिति-प्रकाशः ।

भूयो दर्शनाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वं यथाश्रुतः परिशेषः, स च सकृद्दर्शन-ग्राह्यत्व-वादि-मतेऽपि भूयो-दर्शन-विषयत्व-रूप-तद्-ग्राह्यत्व-सम्भवादसिद्धः, भूयोदर्शनत्वेन भूयो-दर्शन-जन्य-ग्रहाविषय-त्वम् तदग्राह्यत्वं प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यादिना दुर्व्वचमतः परिशेषमाह "साध्य-साधने"ति। यद्यपि साधने उपाध्यभावः साधनमेव तथा च तद्ग्राहकातिरिक्तानपेक्षेत्येव वक्तुमुचितं तथाप्यनौपाधिक-सम्बन्ध-रूपा व्याप्तिः पक्षोऽतएव निरुपाधिक-सम्बन्ध-रूप-व्याप्ति-त्वेन वेति वक्ष्यति। तद्ग्रहे च साधन-ग्राहकातिरिक्तस्य साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिरतस्तथोक्त-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रहत्व-व्यापक विषयितावच्छिन्न-जन्यता-निरूपित-जनकतानाश्रयत्वं तदतिरिक्तत्वम्। तदनपेक्ष्य ग्रह विषयत्वञ्च तादृश-जनकतानाश्रय-निष्ठ जनकता-निरूपित-ग्रह-निष्ठ-तज्जन्य-तायां विषयतयाऽनवच्छेदकत्वे सति ग्रह-विषयत्वं तेन उपाध्य-भावादि-ग्राहकस्यापि समूहालम्बन-रूप-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रह-जनकत्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च तत्र प्रयोगो व्याप्तिः प्राथमिक-साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्रह-विषया साध्य-साधन-सम्बन्ध-ग्राहकातिरिक्तानपेक्ष्य-ग्राह्यत्वात् साध्यादिवदिति। ननु सकृद्-दर्शन-ग्राह्यत्व-व्यवस्थापने व्याप्ति-लक्षणमप्रकृतमत आह "उपाध्य-भावेति"। उपाधि-स्मरण "इत्यादिना" "तद्व्यवहार-हेतुत्वा"दित्य-न्तेन सूचनीयार्थं दर्शयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति "नन्वेवमित्यादिना" "एव"मुपाधि योग्यानुपलब्धेरनुमिति हेतुत्वे। "असन्निकृष्टे"त्यादि-

नाऽतीन्द्रियादि-परिग्रहः। "कारण-प्रदर्शनपर"मिति तथा चोपाधि-स्मरण इत्यादिकं कारण-प्रदर्शन मुखेन कार्य्यीभूतोपाध्य भावत्व-प्रकारक-ज्ञानोपलक्षकमिति भावः। नन्वनतिरिक्ताभाव-वादि-मते उपाध्यभावत्वमपि धूमत्वादि-रूपमेव तथा च तत्प्रका-रक-ज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्यतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यत आह "अभाव-त्वञ्चे"ति "अन्यदेतदि"ति उपाधिर्नास्तीत्याकारकं विलक्षण-प्रका-रता-शालि-ज्ञानं हेतुरतो नोक्त-दोष इति भावः। नन्वेवमा-कारके ज्ञाने भूयो-दर्शनापेक्षाऽस्त्येवेत्यत आह "एवञ्चे"ति व्याप्ति-स्वरूप-ज्ञाने अधिकापेक्षा नेति भावः। नैयायिक-मते व्याप्ति-स्वरूपस्याव्यभिचारितत्व-घटिततया तद्ग्रह एव भूयोदर्श-नापेक्षणादिति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

नन्वेवं प्रथम-दर्शनेन व्याप्ति-निश्चयाद्विशेष-दर्शने सति रासभादि-संशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत्, व्याप्ति-ज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधि-र्म्मयोपाधित्वेन न ज्ञातः इति शङ्कया गृहीत-व्याप्ता-वपि संशयः, अतस्तत्र भूयोदर्शनेन उपाधि-निरास-द्वारा व्याप्त्यभाव-शङ्कापनीयते, यद्वा ज्ञान-प्रमाण्य-संशया-द्व्याप्ति-संशयः, यथा घटज्ञान-सामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्य-संशयाहितस्तत्संशयो न त्वग्रिमसंशया-

नुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते, तथे-हाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरण-रूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्, व्याप्तिग्राहकान्त-स्याभावाच्च, परिशेषेण सकृद्-दर्शनस्य व्याप्तिग्राहक-त्वात्, तन्निश्चये प्रामाण्य-संशयादेव तत्संशयः। न चैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यम्। तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोष-माहात्म्यात्। न चात्रापि तथा, आरोपे सहि निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्।

दीधितिः।

व्याप्ति-स्वरूपे संशयाभाव आपद्यते, निरुपाधि-सम्बन्धरूप-व्याप्तित्वेन वा? आद्ये इष्टापत्तिः। द्वितीय-मपि किमुपाधि-स्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे? आद्ये किं "विद्यमान"इति। तथा च तद्ग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समाना-कारनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः। द्वितीये "ज्ञान-प्रामाण्ये"ति। "प्रथमे"ति सत्युपाधि-

स्मरणादावित्यादिः। "न चातापी"ति सर्व्वत्र रासभादावित्यर्थः।

दीधिति-प्रकाशः।

"उपाधि-स्मरणादिकं विने"ति "सम्बन्ध-ग्रह" इत्यत्रान्वेति, आदिनोपाध्यभावत्वप्रकारक-ज्ञान-जनक--यावत्कारण--परिग्रहः। "तदग्रहमात्रम्" उपाध्यग्रहमात्रं मूले च साधारण-धर्म्म दर्शनादिरूप-संशय-सामग्री-संघटनायेदमुक्तमिति ध्येयम् (१)।

प्रथम-दर्शने तु उपाध्यभावत्वेन निर्णयो दुर्घट इत्यतः पूरयति "सत्युपाधी"ति। "असंसर्गाग्रहा"दित्युपक्रम-स्वरसादन्याचष्टे-"ऽत्रापीती"ति यद्यपि व्याप्ति-भ्रमाविषये रासभे एव इदं वक्तुमुचितं तथापि यत्र भ्रमस्तत्र सुतरां, अन्यत्रापि भ्रमे आपादनीये सर्व्वत्रैव तदापादयितुमर्हमिति भावः। इत्यञ्च क्वचिद्रासभे यथा दोष-माहात्म्यादव्यवहारो भवति तथा सर्व्वत्र रासभे स्यादिति मूलार्थः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यान्ताभावाप्रतियोगि-साध्य-सामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि-साध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिः। तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्नि-धूम-सम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव।

(१) एतदुक्तमिति बोध्यमिति ग।

महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योऽन्याभावो वाऽवगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमान् इत्यनुभवात्, रासभे तथावगमेऽप्यग्रे स बाध्यत इति तन्न एवं हि तद्वह्नि-तद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात्, न तु धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन। न च तदनुमानोपयोगि वह्नित्वं वह्निमत्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति। मैवं प्रकृत-साध्य-व्यापक-साधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्य-सम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः, उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः, सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः। किन्तु यावत् स्वव्यभिचारि-व्यभिचारि-साध्य-सामानाधिकरण्यमनोपाधिकत्वं तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात्।

दीधितिः।

"अवगत" इति स्वरूप-कथनमात्रम्। "महानस" इति अस्मिन् इत्यादिः। महति वायौ योग्यायोग्योद्भूत-रूप-सामान्य-तद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृश-प्रतियोगित्व-सामान्य-तद्वतोरपि अत्यन्तान्योऽन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः। "न प्रतियोगितावच्छेदक"

मिति न धूम-सामान्य-समानाधिकरण-तादृशाभाव-प्रतियोगिता-सामान्यावच्छेदकमित्यर्थः।

दीधिति-प्रकाशः।

अवगतत्वस्य विवक्षितत्वेऽसन्निकृष्ट-महानस-वृत्तित्वेनाभावाग्रह दशायां सन्निकृष्ट-महानस एवाभावस्यावगतत्वेन महानसे योऽत्यन्ताभावोऽवगतस्तत्प्रतियोगित्व-सामान्याभावस्य सुग्रहत्वात् "अस्मिन्निति पुरणमनुचितमतः चरमोक्तमप्यवगतेति पदं प्रथमतो व्याचष्टे "अवगत" इति। "स्वरूपेति" अवगतत्व-ज्ञानस्यानुमित्य-जनकत्वादिति भावः। तथा च महानस-सामान्यमादाय तादृशाभावो ग्रहीतुमशक्यो महानसान्तरासन्निकर्षादिना योग्यानुपलम्भाभावादाह "महाहस इत्यस्मिन्नि"ति तथा चैतन्महानस-वृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्व-सामान्याभाव एव एतन्महानस-सन्निकर्ष-काल एव सुग्रह इति भावः। नन्वेतन्महानस-निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वस्य पिशाचादि-वृत्तेरतिन्द्रीयस्यापि सत्त्वात् तत्कथं तत्सामान्याभावो योग्य इत्यतस्तद्-योग्यतामुपपादयति "महतो"त्यादिना। "योग्ये वह्ना"विति उद्भूतरूपवति योग्ये वह्नौ एतादृश-प्रतियोगित्व-सामान्य-सत्त्वेनोपलम्भापादन-सम्भवादिति भावः। एतद्धूम-समानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य वह्नित्वादौ सुग्रहत्वादाह "न धूम-सामान्ये"ति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः। किन्तु

व्याप्तित्वेन, तच्च उपाध्यभावत्वं, न चोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषण-ज्ञान-साध्यत्वात् विशिष्ट-ज्ञानस्य। न च नियमतः प्रथममुपाधि-धीरस्ति।

दीधितिः।

अथ साधनाव्यापक-व्याप्यत्वाभावःसाध्येऽधिकरण-स्वरूपमेव एवं साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूप-विशिष्टा न सकृद्दर्शन-गम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथा भावं न वारयाम इत्याशयेनाह "किञ्चे"ति। विशेषण-ज्ञान-साध्यत्वात् तत्सामग्री साध्यत्वाद्वा। "न चे"ति, उपलक्षणमेतत् उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात्। उपाधि-सामान्य-तद्वतो मूर्त्तत्वादि-सामान्य-तद्वतोरिवात्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्। न च योग्योपाधि-व्यतिरेक-ग्रह एवानुमानाङ्गं अयोग्योपाधि-ग्रहेपि अनुमिति-प्रसङ्गात्।

दीधिति-प्रकाशः।

"साधना-व्यापक-व्याप्यत्वाभाव" इति। तद्व्याप्यत्वं तद्वदन्या-

वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वम्, इत्थञ्च साध्यतावच्छेदके तादृश-साधना-व्यापक-व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावः। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनाव्यापक-महानसत्व-पर्व्वतत्व-व्याप्यत्वाभाव-कूटस्य प्रत्येकं वह्नावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। महानसीय-वह्नित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वे वह्नित्वे तदनवच्छेदकत्वमवच्छेदक-लक्षणोक्त-रीत्योपपादनीयम्।

मूलोपदर्शितस्य द्विविधोपाधेः प्रथमोपाध्यभाव-घटितमनौपाधिकत्वं दर्शयित्वा द्वितीयोपाध्यभाव-घटितं तद्दर्शयितुं व्याप्तेर्हेतु-निष्ठत्वार्थमाह "एवमिति"। "साध्यसम्बन्धे" साध्य-सामानाधिकरण्ये, एवञ्च व्याप्तेरनौपाधिकत्व-सम्बन्ध-रूपतापि सङ्गच्छते इति भावः। "साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वं" साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वे सति अवच्छेद्यत्वं, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूम-निष्ठ-सामानाधिकरण्यावच्छेदक-धूमत्वातिरिक्त–तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वेऽपि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपनिष्ठ सामानाधिकरण्यस्य रूपत्वातिरिक्त-गुणत्वाद्यवच्छेद्यत्वेऽपि च न क्षतिः। एतच्च लघु-गुरु-साधारण-स्वरूप-सम्बन्ध-रूपावच्छेदकत्वं लक्षण-घटकमित्यभिप्रेत्य, इतरथा तु साधन-निष्ठ-साध्य-सम्बन्धे साधनाव्यापकतावच्छेदक--रूपावच्छिन्न-सामानाधिकरण्य--व्याप्यत्वाभावो वाच्यः इत्यनुशयान इत्याशयेन आहेत्यन्वयः। "सामानाधिकरण्यमात्रस्य" अनौपाधिकत्व-विशेषित-सामानाधिकरण्यस्य "तथाभावः" सकृद्दर्शन-गम्यत्वम्। मीमांसकमते विशेषण-धियो विशिष्टज्ञानाहेतुत्वात् पूरयति "तत्सामग्री"त्यादि। "एतत्" प्रथम-

मुपाधिधियोऽसत्त्वम्। "उपाधि-सामान्येति" साधनाव्यापकस्या-योग्यस्यापि सत्त्वात्तद्व्याप्यत्वाभावः साध्ये न योग्य इत्यर्थः। "न च योग्ये"ति, तथा च साधनाव्यापक-महत्त्वोद्भूत-रूपवत्व-व्याप्यत्वाभाव एवं तथाविध गुणादि-व्याप्यत्वाभाव इति रीत्या तत्प्रत्यक्षमिति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

यच्चोक्तं प्रतियोगि-ज्ञानं व्यवहार-हेतुः नाभाव-ज्ञान इत्यस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा व्यव-हारि उपाध्यभाव-ज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधि-ज्ञानं विनापि, न चैवम्। वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सह-चारादि-साधारण-धर्म्म-दर्शनाद्व्यभिचार-संशयात् प्रथम-दर्शनेन न व्याप्ति-निश्चयः। अथ व्यभिचार-संशयो नाव्यभिचार-निश्चय-प्रतिबन्धकः, ग्राह्य-संशयस्य निश्च-याप्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेत्। न व्यभिचार-संशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः। किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादि-साधारण-धर्म्म-दर्शनात् संशयः स्यात्, न तु संशय-साम-ग्रीतो निश्चय इति। किञ्च यद्वी-सामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्वीरपीति व्यभिचार-

संशयोऽपि प्रतिबन्धकः, एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वनवस्था-ग्रस्त एवेति कथं व्याप्ति-ग्रहः।

दीधितिः।

यथाश्रुतं दूषयति "यच्चोक्त"मित्यादिना।

दीधिति-प्रकाशः।

उपाध्यभावत्व-प्रकारक-ज्ञानस्यानुमिति-हेतुत्वे तद्ग्रन्थ तात्पर्य्यार्थे मूलोक्त-दोषस्यानुक्ति-सम्भवादाह "यथाश्रुतमिति"।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अत्रोच्यते, व्यभिचार-ज्ञान-विरह-सहकृतं सहचार-दर्शनं व्याप्ति-ग्राहकं, ज्ञानं निश्चयः शङ्का च, सा च क्वचिदुपाधि-सन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शन-सहित-साधारण-धर्म्म-दर्शनात्, तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्ष-बाधक-तर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव। तर्कस्य व्याप्ति-ग्रह-मूलकत्वेनानवस्थेति चेन्न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात्, यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः।

इति श्रीमद्-गङ्गेशोपाध्याय-विरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणं समाप्तम्।

दीधितिः ।

"व्यभिचारे"त्यादि, अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्य-संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमाहत्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम् । अन्यथा पुनरसाधारण-तत्तत्कारण-मेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या । विवेचितञ्चेदं प्रत्यक्षमणि-दीधितौ, वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"प्रत्यक्षे" निर्णयात्मक-प्रत्यक्षे (क) । "तथात्वाभिधानं" प्रतिबन्धकत्वाभिधानम् "अन्यथा" ग्राह्य संशयस्याप्रतिबन्धकत्वे, "असाधारणे"ति कालादीनां निवेशने प्रयोजनाभावादिति । कोटिस्मृति-विशेषादर्शनादि-रूपाणां तत्तत्सामग्रीणां प्रत्येकं सत्त्वेऽपि निर्णयोत्पादादाह "मेलक" इति । इत्यञ्च विशेषादर्शनकोटिस्मृतिविशिष्ट-धर्म्मिज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं, वैशिष्ट्यञ्चैक-कालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति भावः ।

ननु व्यभिचार-संशयस्य तत्सामग्र्या वा अव्यभिचार-ग्रहत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकं तत्सत्त्वे व्यभिचारसंशयोत्पादात्, नापि निश्चयात्मक-तद्ग्रहत्वं नीलेतर-तद्घटत्ववत् निश्चयत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वादत आह "विवेचित"मिति, तथा च निश्चयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्येदमुक्तमिति भावः । उपरिष्टादिति संशयरूपानुमिति-व्यवस्थापनावसर इत्यर्थः ।

(क) संशयानुमित्योः संशयाप्रतिबध्यत्वादाह निर्णयात्मक-प्रत्यक्ष इति ।

दीधितिः।

अत्र च यद्यपि साधनगोचर-साध्याभाववद्वृत्तित्व-ग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तं, केवलान्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहासिद्धेः। खण्डशः प्रसिद्ध्या क्वचित् तादृश-भ्रम-सम्भवेऽपि सर्व्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात्। अत एव साध्यतावच्छेदक-गोचर-साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्व--ग्रहोऽपि प्रत्युक्तः, सकल-साध्यतावच्छेदके तादृश-ग्रहे मानाभावात्। तथापि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीय-तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य विषयतयाऽभावस्तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीय-व्याप्ति-ग्रहे हेतुः।

दीधिति-प्रकाशः।

"ग्राह्याप्रसिद्ध्या" ग्राह्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या। ननु साध्याभाववद्वृत्ति-साधनं इत्याकार-ग्रहाभावो हेतुर्व्वाच्य स्तादृश-ग्रहाभावस्य अभावे साध्यप्रतियोगिकत्वारोपेण सुघट एवे-त्यत आह "खण्डश" इति "सर्व्वत्र" साधने "तथा भ्रमे" साध्या-भाववद्वृत्तीत्याकारक-भ्रमे। "अतएवे"त्यस्यार्थं विवृणोति "सक-लसाध्यतावच्छेदक" इत्यादि। "तादृशावच्छेदकत्वे"ति साधन-वन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वेत्यर्थः। तादृश-ग्रहस्य विषय-तया अभावे उक्ते धूमसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छे-

दकं घटत्वं वह्नित्वञ्च प्रमेयमिति ज्ञान-सत्त्वेऽपि व्याप्ति ग्रहो न स्यात्, विषयतया तदभावस्य वह्नित्वेऽसत्त्वात्। (क) संयोगस्य महानसीय-वह्निसंयोगत्वादिनेव विषयताया अपि विशेष-रूपेण (ख) प्रतियोगितावच्छेदक-सम्बन्धत्वं नेष्यते इत्याशयादाह "तद्विषयत्वाभाव इति" तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य तादृशावच्छे-दकत्व-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यत्वाभाव इत्यर्थः।

दीधितिः।

वस्तुतो व्याप्तिः साध्य-साधनभेद-भिन्नतया विशि-ष्यैव कार्य्यकारण-भावः। तथा च यत्र साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचार-ज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायथं (१) तदभावः पुरुष-निष्ठो व्याप्ति-ग्रहे हेतुः। अत एवैकविध-व्यभिचार-ज्ञान-विरहे-ऽन्यविध–व्यभिचार–ग्रहाद्व्याप्ति-धी-विरोधः। एवञ्च

---

(१) यथायोगमिति क्वचित्पाठः स एव भवानन्दसम्मत इति प्रतिभाति।

(क) ननु तादृशानवच्छेदकत्व प्रकारतानिरूपित विशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरु-षीय ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशावच्छेदकत्व-प्रकारतानिरूपित विशेष्यतासम्बन्धा-वच्छिन्न प्रतियोगिताक तत्पुरुषीय-ज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वे नोक्तदोषः। नचैवं साध्यतावच्छेदकेत्याद्युक्तिरफलेति वाच्यम्। एतादृश-सम्बन्धलाभायैव तदुक्तेरत आह "संयोगस्ये"त्यादि।

(ख) उक्तविशेष्यतात्वादिनेत्यर्थः।

क्वचिद्व्यभिचार-ज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादि-बुद्धेः, समान-विषयतया तदभाव-बोध-विरोधित्वानुरोधेन तु तथात्व-कल्पनं न वयं वारयामः, यदि तत् तत्प्रकारकादि-निवेशेन विशेषे न पर्य्यवस्येदिति दिक्।

दीधिति-प्रकाशः।

तत्पुरुषीयत्वादि-प्रवेशेऽनन्तकार्य्य-कारण-भाव-प्रसङ्गात् (क) वक्ष्यमाणास्वरसाच्चाह "वस्तुत" इति "यथायोग"मिति। यत्रैक-विध-व्यभिचार-ज्ञानं तत्र तदभाव एव, यत्रानेकविधं व्यभिचार-ज्ञानं तत्र तावदभाव एव हेतुरित्यर्थः। "पुरुषनिष्ठ" इति, सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्त्या हेतुता ग्राह्येति भावः। "अतएव" नाना-विध-व्यभिचारग्रहाभाव-कूटस्य हेतुत्वादेव। "एवञ्च" विशेष्य कार्य्यकारणभावावश्यकत्वे च (ख)। पूर्व्वकल्पेऽस्वरसमप्याह, "प्रसिद्धाया" इत्यादिना। "प्रसिद्धायाः" तादृशानवच्छेदकत्व-ग्रहे जन-

(क) ननु वस्तुत इत्यादिवक्ष्यमाणकल्पे विशेष्यभेदेन कार्य्यकारणभावभेदात्तत्तत्पुरुषस्यापि कुत्रचित् विशेष्यतया पुरुषभेदेनानन्तकार्य्यकारणभाव-प्रसङ्गस्तुल्यः, पुरुषातिरिक्तविशेष्यभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवं कार्य्यतावच्छेदकादि-गौरवं पुनरधिकं अत आह "वक्ष्यमाणे"ति। "प्रसिद्धाया" इत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः।

(ख) यत्र व्यभिचारग्रहो न प्रसिद्धस्तत्र सहचारदर्शनमात्रं व्याप्तिग्राहकमितिभावः।

नीये प्रतियोगि-ज्ञान-मुद्रयाऽवश्यं प्रसिद्धाया, प्रतियोगितावच्छेद-कत्वादीत्यादिना साध्ये साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभाव-प्रतियोगिताव-च्छेदकत्व-बुद्धि(१)-संग्रहः ।

ननु घटत्वादौ तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य प्रतियोगि-ज्ञानत्वेना-पेक्षितस्य वह्नित्वादौ तदभाव ग्रहे अप्रतिबन्धकत्वात् तद्विषयत्वा-भावस्य हेतुत्वे किं मानमत आह "समानेति" घटत्वादौ (क) प्रति-योगितानवच्छेदकत्व-ग्रहे तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्य समान-विषय-तया प्रतिबन्धकत्व-कल्पनादिति भावः । "तथात्वकल्पनं" तत्पु-रुषीय-तादृशावच्छेदकत्व-ग्रह विषयत्वाभावस्य हेतुत्व कल्पनं, "तत्तत्प्रकारादी"ति । "तत्" तथा कल्पनं, "तत्प्रकारो"ऽवच्छेद-कत्व-बुद्धि-प्रकारः, आदिना धर्म्मितावच्छेदक-परिग्रहः । तथा कल्पनं यदि विशिषे न पर्य्यवस्येदित्यन्वयः । धूमजनकतावच्छे-दक-तेजो-वृत्ति जातित्वादिना वह्नित्वे तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहेऽपि वह्नित्वत्व-रूपेण तदभाव-ग्रहात् वह्नित्वत्वेन यत्तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहस्तद्विषयत्वाभावस्य हेतुताया विशेष विश्रान्तत्वेनासार्व्वत्रिकत्व-मिति भावः ।

(१) बुद्धीतिनास्ति ख ।

(क) घटत्वादौ तादृशावच्छेदकत्व ग्रहे तादृशानवच्छेदकत्व ग्रहो न भवतीत्यत-स्तत्प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये सामान्यतो विषयता-सम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वाभाव-ग्रहं प्रति तेन सम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्व-ग्रहत्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति तस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तत्वमर्थः ।

दीधितिः।

व्याप्तिश्च धूमादि-व्यापक-वह्नि-समानाधिकरण-वृत्ति-धूमत्वादिकं तादृश--सामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादि-साधारणत्वात्। अत्र च व्यापकत्वांश-ग्रहे व्यभिचाराग्रहः, समानाधिकरण-वृत्तित्वांश-ग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम्। साध्य-सम्बन्धितावच्छेदक-रूपवत्त्व-लक्षण-व्याप्ति-ग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि कश्चित्। (१)

दीधिति-प्रकाशः।

व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचार-ग्रहाभावस्य सामानाधिकरण्यांशे च विशेषण-ज्ञान-मुद्रया सहचार-ज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयितुं व्याप्ति-स्वरूपं दर्शयति—"व्याप्तिश्चे"ति। "केचि"दित्यस्वरसः, तद्बीजन्तु तादृश-व्याप्ति ग्रहे व्यभिचार-ग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वेनाविरोधात् तदभाव-हेतुत्वोपदर्शन-विरोध इति।

दीधितिः।

यत्तु विरुद्धे सहचार-भ्रमेण व्यापकत्व-भ्रमात् सामान्यत एव सहचार-ज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्ध-

---

(१) केचिदिति भवानन्दसम्मतः पाठः।

त्वात्, विरुद्धेऽपि व्यापकत्व-सामानाधिकरण्ययोर्ग्राहक-सामग्री-क्रम-यौगपद्याधीनं ग्रहण-क्रम-यौगपद्यं न तु मिथः कार्य्य-कारण-भाव इति ।

दीधिति-प्रकाशः ।

"विरुद्ध"इति, न च विरुद्धादि-साधारणस्य सहचार-ज्ञानत्वस्यैकस्याभावात् वह्नि-धूमयोः सहचार-ज्ञानस्य तद्व्यापकत्व-ग्रह-हेतुत्वे युक्तिर्नोक्तैवेति वाच्यम् वह्निविरुद्धे वह्निसहचार-भ्रमस्य वह्नि-व्याप्यत्वभ्रमं प्रति धूमविरुद्धे च धूमसहचार-भ्रमस्य धूम-व्यापकत्व-भ्रमं प्रति हेतुत्व-द्वयदर्शनाद्वह्नि-धूमयोरपि व्याप्यव्यापक-भाव-ग्रहे तथा कल्पनमिति भावः । "सामान्यत एवे"ति, भ्रम-प्रमा साधारण-व्यापकत्व-प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृश-सहचार-ज्ञानत्वेन हेतुत्व, यद्विशेषयोरिति न्यायात् इत्यर्थः । "असिद्धत्वादिति" विरुद्धे सहचारभ्रमे व्यापकत्व-भ्रमस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । असिद्धं विवृणोति "विरुद्धेऽपी"त्यादिना, "ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्ये"ति ग्राहक सामग्री-क्रमाधीनोग्रहस्य क्रमः, तद्यौगपद्याधीनञ्च यौगपद्यमित्यर्थः । "न तु मिथ" इति, अन्यथा क्वचिद्व्यापकत्व-ग्रहोत्तरमपि सामानाधिकरण्य-ग्रह-दर्शनात्, सामानाधिकरण्य-ग्रहेऽपि व्यापकत्व-ग्रहो हेतुरिति किं न स्यादिति भावः ।

दीधितिः ।

इदं पुनरिहावधेयम् । यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे

व्यवहित-विप्रकृष्ट-रासभादि-देश-निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते । अभावदेश-विप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् । तथा धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रह-सम्भवात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगि-सत्त्व-विरोधित्वादि-लक्षणा योग्यतेति न तत्-सामान्याभावो लौकिक-प्रत्यक्ष-गम्यः, परन्तु कथञ्चित् विरोध-स्फुरणादिवशाद्धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनय मर्य्यादया गृह्यते । अत एवानुमानादिना व्यभिचार-ग्रहेऽपि न व्याप्ति-धीः, निर्णयात्मनि साधारणे वा दोष-विशेषाजन्योपनीत-भाने संशयादि-साधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तत्तद्धूमादौ देशान्तर-वृत्तित्व-सम्भावना-विरहादि-वशात् गृह्यमाणो वह्न्याद्यभाववद्वृत्तित्वाभावो धूमत्वाद्यवच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ।

इति श्रीमद्-रघुनाथ-शिरोमणि-कृतायां दीधितौ
अनुमानखण्डे व्याप्तिग्रहोपाय-प्रकरणं
समाप्तम् ।

दीधिति-प्रकाशः।

व्यापकत्वांशे लौकिकप्रत्यक्षासम्भवम् व्युत्पादयन्नानुमानिक-व्यभिचार-धियोऽपि विरोधित्वं व्यवस्थापयितुमाह, "इदं पुन"-रिति। "व्यवहिते"ति व्यवहितो विप्रकृष्टो वा यो रासभादि-देशस्तन्निष्ठेत्यर्थः। व्यवधानं मध्यवर्त्ति-भित्त्यादि-सम्बन्धः। "विप्रकृष्टो" विदूरवर्त्ती (१) तत्रेन्द्रिय-सन्निकर्षेऽपि दूरत्व-दोषादेवा-ग्रह इति भावः। "प्रतियोगिसत्त्व-विरोधित्वं" प्रतियोगि-सत्त्वापादित-प्रतियोगिकत्वं, आदिना प्रतियोगि-तद्व्याप्येतर-यावदुपलम्भक-समवधानरूप-योग्यता-परिग्रहः।

"(क) कथञ्चिद्विरोधि"ति, धूमवति धूमाभावस्येव धूमत्वे धूमवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि विरोधेन शङ्कानास्पद-त्वादित्यर्थः। वस्तुगत्या विरोध-स्फुरणस्य विशेषण-दर्शनतया व्यभि-चारशङ्का-प्रतिबन्धकत्वेन तत्राप्युपनयवशादेव तदभावो भासत इति "कथञ्चि"दित्युक्तम्। "अतएव" तादृशावच्छेदकत्वाभाव-ग्रहस्य तदंशे अलौकिक-प्रत्यक्षत्वादेव।

"निर्णयात्मनो"ति, निर्णयात्मनि दोषविशेषाजन्योपनीत-भाने संशयादि-साधारणस्य विपरीत-ज्ञानमात्रस्य, संशय-निर्णयसाधारणे वा दोष-विशेषाजन्योपनीत-ज्ञाने निश्चयात्मनोऽपि विपरीतज्ञान-मात्रस्य विरोधित्वादित्यन्वयः। संशयानन्तरमपि संशयादाह

(१) विप्रकर्षो विदूरवर्त्तित्वमिति घ।

(क) कथञ्चिदित्यस्य सामग्रीवशादित्यर्थः।

"निर्णयात्मनो"ति। आनुमाणिक-तदभावनिर्णयेऽपि दोष-विशेषेण पित्तादिना लौकिक-सन्निकर्षेण वा ज्ञानदर्शनादाह— "दोष विशेषाजन्ये"त्यादि। उपनीत-भान-शब्देन लौकिक-सन्नि-कर्षाजन्यत्वं लब्धं, तथा च दोषविशेषाजन्य-लौकिकसन्निकर्षा-जन्य-तादृशज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, तेन सामान्यलक्षणादि-जन्य-ज्ञानस्यापि संग्रह, अत्राद्ये विशेषदर्शनमुत्तेजकं, तेन संशये सति विशेषदर्शनात्तादृशनिर्णयो नानुपपन्नः। न चैवं विशेषदर्शने सति बाधनिश्चयेऽप्यनुमितिः स्यादिति वाच्यम्। बाधनिश्चये संशयानुत्पादेन बाधनिश्चयत्वेनापि पृथक् प्रतिबन्धक-त्वात्। अतएव द्वितीय-प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे प्रथम-प्रतिबन्धकतायां मानाभाव इत्यनुशयात् "साधारणे"त्युक्तम्। अधिकञ्च शब्दालोकसारमञ्जुर्य्यां प्रकाशितमस्माभिः। मात्र-पदं कृत्स्नार्थकं तेनानुमानिकादि-विपरीतज्ञानस्यापि संग्रहः। वह्न्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिक-प्रत्यक्षं व्यवस्थापयति "तत्त-द्धूमादा"विति। धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यभाववद्वृत्तित्व-सत्त्वेऽपि नियमतो धूमान्तरासन्निकर्षेणैवोपलम्भापादनासम्भवात् तत्तद-भाव-प्रत्यक्षं न घटत इति। यथा वह्निसामानाधिकरण-तद्रासभे कालान्तर-देशान्तर-वृत्तित्व-सम्भावना-वशात्तदभावो न गृह्यते तथा च तद्धूमेऽपीत्यत उक्तं "देशान्तरे"त्यादि। वस्तुतस्तु तद्धूमस्य कदापि देशान्तरावृत्तित्वादयोग्यानुपलब्धिरप्रत्यूहैवेति भावः।

"लाघवादिति" प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् वह्न्यभाव-वद्वृत्ति-धूमान्तरकल्पने गौरवात् क्लृप्तमेव लाघवम्।

यद्धर्मितावच्छेदक-विशिष्टे प्रतियोगि-सत्त्वेनोपलम्भापादनं तद्धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनैव तदभावोऽध्यक्षः। अन्यथा महति वायौ रूपस्योपलम्भापादनेन वायुत्वावच्छेदेनापि रूपाभावोऽध्यक्षः स्यात्। तथा चोक्त-युक्त्यापि (क) धूमत्वावच्छेदेन (ख) तदभावस्य लौकिक-प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः।

इति श्रीमद्-भवानन्दीये तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-प्रकाशे
अनुमानखण्डे व्याप्ति-ग्रहोपाय-प्रकरण-
व्याख्या समाप्ता।

(क) लाघवरूपयुक्त्यापीत्यर्थः।

(ख) तदवच्छिन्न लिङ्गकानुमित्युपयोगितदवच्छिन्नव्याप्तिज्ञानस्यैव प्रकृतोपयोगित्वमित्याशयः।

*Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs.	1	14
*Mīmāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each		6	4
*Nyāyavārtika, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
*Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each		5	0
*Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each		1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each		4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...		6	14
Nyayabinduṭīkā, Fasc. 1 @ /10/ each		0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each		5	0
Nyayasarah		2	0
Padumawati, Fasc. 1--5 @ 2/		10	0
*Pariçiṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each		1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each		4	6
Prithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each		3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-		1	0
Prākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each		1	8
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each		12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each		1	0
Pariksamukha Sutram		1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each		3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3		3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each		1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/		1	14
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each		2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each		3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each		1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts.		0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each		3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)		2	0
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each		1	0
Suddhikaumudī, Fasc 1-4 @ /10/ each		2	8
Sundaranandam Kavyam		1	0
Suryya Siddhanta fasc. I		1	4
Syainika Sastra		1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each		9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	4
*Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each		11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each		6	14
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each		10	0
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each		24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc. 1, @ /10/ each		0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each		1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each		0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each		1	14
Tul'si Satsai. Fasc. 1--5 @ /10/ each		3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each		6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each		6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/		0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each		3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc 1--7, @ /10/ each ...		6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II Fasc. 1 @ /10/ each		5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/		3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each		4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each		3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each		1	14
Yogasāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3		3	12
Tibetan Series.			
Bau[illegible]astotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)		2	0
A Lo[illegible]er Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each		4	0
Nyayabindu of Dharmakirti. Fasc. 1		1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiṅ, Fasc. 1--4 @ 1/- each		4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpala Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II. Fasc. 1--7 @ 1/- each		15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol III, Fasc 1-6, @ 1/ each		14	0
Arabic and Persian Series.			
Ālamgirnāmah, with Index, (Text Fasc. 1--13 @ /10/ each		8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol I, Fasc. 1--4 @ 1/- each		4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each		55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āin-l-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol. III, ...	36	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each	20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each ... ... Rs.	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Farhang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Ṭūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...	4	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, Fasc. 1--9 @ /10/ each	5	10
Ditto of Āzādi, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each	7	8
Iqbalnamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1--3 @ /10/ each	1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'āsir-i- Ālamgiri, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Ma'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	35	0
Maghāzi of Wāqidi, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Marhamu 'L Hali 'L-Mu'Dila	1	0
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1--19 @ /10/ each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1	1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/	0	10
Niẓāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each	1	8
Qawanimu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāẓu-s-Salātin, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/	5	0
Tadhkira-i-khushnavisān	1	0
Tabaquāt i-Nāṣiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu d-dīn Barni Fasc. 1--7 @ /10/ each ...	4	6
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1- 2 @ 1/8/ each	3	0
Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng) Fasc. 1 @ 1/	1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/ each	20	
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No		
3. Journal of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members		
N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1/8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members		
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ...		0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ...	8	0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
9. Kaçmiraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad i Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ...	10	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each	34	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

Books are supplied by V. P. P. 24-5-12.